

SHAQÍRÍWĞA SHEKEMGI BASLANGÍSH TAYARLIQ

10-klass

Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 10-klası ushın sabaqlıq

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi tárepinen
usınıs etilgen.

TASHKENT — 2022

UOK 355.211.5(075.3
KBK 68.49ya72
Sh 48

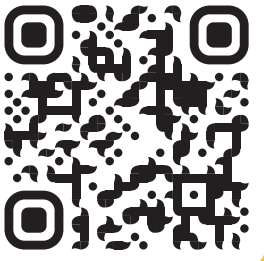
**Satpaldiev A. Y., Butaev A. M., Yaqubov A. F.,
Abduvaxidov X. A.**

Shaqirıwǵa shekemgi baslanǵısh tayarlıq [Tekst]:
10-klass ushın sabaqlıq / – Tashkent: Respublikalıq
bilimlendiriw orayı, 2022 – 160 b.

Pikir bildiriwshiler:

- T. Chariev** Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi Nızamshılıq palatası deputatı, Qorǵanıw hám qáwipsizlik máseleleri komiteti aǵzası, filosofiya ilimleriniń kandidatı, professor;
- T. Karimov** Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi Nızamshılıq palatası deputatı, Qorǵanıw hám qáwipsizlik máseleleri komiteti aǵzası siyasat tanıw ilimleriniń kandidatı;
- Sh. Usmanov** Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw ministrliǵı Jawıngerlik tayarlıq bas basqarması aǵa inspektori, podpolkovnik;
- A. Kenjaev** Nizamiy atındaǵı TMPU Áskeriy tálim fakulteti oqıtıwshısı, podpolkovnik.

SCAN ME
TO GET TO DIGITAL RESOURCES
<http://QORAQALPOQ.TILIDA>

Dıqqat!

Sabaqlıqtı tolıqtırıwshı cıfrlı shólkemlestiriwshilerge ótiw ushın **QR-kod** yaki **web-sayttan** paydalanıń.

dr.rtm.uz

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

MAZMUNÍ

Kirisiw	6
---------------	---

I bólim. ÁSKERIY-WATANDÍ SÚYIWSHILIK HÁM ÁSKERIY ÓNER TARIYXÍ

I.1. Áskeriy óner tariyxınıń qáliplesiwi

1-shınıǵıw. Áskeriy óner tariyxınıń qáliplesiwi. Dúnya kóleminde áskeriy tarawdın rawajlanıwına úles qosqan sárkardalar. Ullı sárkardalardıń jawıngerlik sheberlikleri	9
--	---

I.2. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerinde áskeriy hám milliy qádiriyatlar

1-shınıǵıw. Watandı súyiwsilik hám áskeriy-watandı súyiwsilik túsinikleri. Jawıngerlik dástúrler.....	13
2-shınıǵıw. Ekinshi jáhán urısı jılları Ózbekstanlı jawıngerlerdiń kórsetken qaharmanlıqları. Watan ǵárezsizligi ushın janın pidá etken áskeriy xızmetshiler	16

II bólim. ÁSKERIY XIZMET TIYKARLARI

II.1. Áskeriy xızmettiń huqıqiy tiykarları

1-shınıǵıw. Ózbekstan Respublikası Konstituciyası Watan qorǵawı haqqında. Qurallı Kúshlerge bassılıq. Qurallı Kúshlerdiń Bas shtabı. Áskeriy okruglar	20
2-shınıǵıw. Ózbekstan Respublikasınıń “Ulıwma áskeriy minnet hám áskeriy xızmet haqqında”ǵı nızamı. Ulıwma áskeriy minnet túsinigi. Áskeriy xızmet túrleri. Áskeriy xızmetke shaqırılıwdan azat etiw. Áskeriy xızmetke shaqırılıw múddetin keshiktiriw	23

II.2. Ózbekstan Respublikasınıń Qorǵanıw haqqındaǵı nızamı

1-shınıǵıw. Qorǵanıw túsinigi. Qorǵanıw haqqındaǵı nızam. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń dúziliwi	28
2-shınıǵıw. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri. Qorǵanıw ministrliǵı ármiya túrleri. Olardıń wazıypası, dúzilisi hám xızmet tiykarları	31

II.3. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń Ishki xızmet ustavı

1-shınıǵıw. Áskeriy xızmetshilerdiń ulıwma minnetleri. Áskeriy dárejeler. Baslıqlar hám boysınıwshılar, úlkenler hám kishiler.....	35
2-shınıǵıw. Tuwrıdan-tuwrı hám tikkeley baslıqlar. Buyırq beriw hám onı orınlaw tártibi. Áskeriy sálemlesiw, áskeriy ádeplilik hám mırájáát etiw qaǵıydaları. Áskeriy xızmetshiler arasındaǵı Ustav qatnasıqların buzǵanlıǵı ushın juwapkerlik.....	42

III bólim. ATÍW TAYARLÍǴÍ

III.1. Oq atar qurallarınıń wazıypası, dúzilisi, islew principi hám jawıngerlik ózgeshelikleri

1-shınıǵıw. Teoriyalıq, Kalashnikov avtomatınıń wazıypası, konstruktivlik hám ballistikalıq kórsetkishleri, ulıwma dúzilisi. Kalashnikov qol pulemyotı. Jawıngerlik patronlar. Qural-jaraq hám oq-dárilер menen islegende qáwipsizlik sharaları.....	47
2-shınıǵıw. Avtomattıń tiykarǵı bólimi hám mexanizmleri, olardıń wazıypaları. Kalashnikov avtomatın tolıq emes bóleklerge ajratıw hám qayta jıynaw tártibi	52

III.2. Quraldan atiw tiykarlari hám qağıydalari

- 1-shınıǵıw. Teoriyalıq. Atıw hádiyesi hám onıń dáwirleri. Oqtıń baslanǵısh tezligi hám atıwǵa tásiiri. Quraldıń artqa urıwı (tebiwi) hám oqtıń ushıw múyeshi 61
- 2-shınıǵıw. Teoriyalıq. Oq traektoriyasınıń payda bolıwı. Tuwrı atıw. Tosılǵan, oq tiymeytuǵın hám tiyetuǵın boslıqlar hám de olardıń ámeliy áhmiyeti 64

III.3. Orında turıp hám háreket waqtında qozǵalmaytuǵın hám payda bolıwshı nıshanlarǵa oq atıw

- 1-shınıǵıw. Shınıǵıw ótkeriwdegi qáwipsizlik sharaları. Magazindi patron menen toltırıw. Tayanishtı tayarlaw. Tayanishtan jatıp atıwǵa tayarlanıw. Atıwdı ámelge asırıw. Atıwdı toqtatıw. Quraldı oqsızlandırıw 68

IV bólim. ÁMELIY-FIZIKALÍQ TAYARLÍQ

IV.1. Tosıqlar qatarınan ótiw

- 1-shınıǵıw. Birden-bir tosıqlar qatarı menen tanısıw. Ayırıqsha tosıqlardan ótiw usılları hám olardı jeńip ótiwdi úyreniw 77
- 2-shınıǵıw. Tosıqlar qatarın jeńip ótiw shınıǵıwın orınlaw 82
- 3-shınıǵıw. Ulıwma baqlaw shınıǵıwların orınlaw 83

V bólim. ÁSKERIY XÍZMET TIYKARLARI

V.1. Ulıwma armiya sawashı tiykarlari

- 1-shınıǵıw. Teoriyalıq. Sawash haqqında túsinik. Zamanagóy ulıwma armiya sawashınıń sıpatlaması hám maqseti. Zamanagóy ulıwma armiya sawashınıń tiykarǵı túrleri. Áskerdiń sawashtaǵı minnetleri hám ekipirovkası 86
- 2-shınıǵıw. Teoriyalıq. Jawıngerlik topardıń quramı, qurallanıwı hám jawıngerlik imkaniyatları. Jawıngerlik topardıń jawıngerlik tártibi..... 89

VI bólim. PUQARALÍQ QORǵANÍWÍ

VI.1. Ayırıqsha jaǵdaylar túsinigi. Ózbekstan Respublikası aymaǵında júz beriw itimalı bolǵan tábiyiy xarakterdegi ayırıqsha jaǵdaylar

- 1-shınıǵıw. Ayırıqsha jaǵdaylar túsinigi. Jer silkiniw, kóshkiler, suw tasqını, sel, qar kóshiwi, kúshli samal hám basqalar. Jaqınlasıp kiyatırǵan qáwiptiń belgileri..... 94

VI.2. Ózbekstan aymaǵında júzege keliwi múmkin bolǵan texnogen hám tábiyiy tústegi ayırıqsha jaǵdaylarda xalıqtıń háreketleri

- 1-shınıǵıw. Teoriyalıq. Ayırıqsha júzege keletuǵın epidemiologiyalıq, epizootikalıq hám epifitotikalıq jaǵdaylar. Karantin hám pandemiya 97
- 2-shınıǵıw. Teoriyalıq. Texnogen. Ózgeshelikli ayırıqsha jaǵdaylardıń túsinigi. Olardıń júz beriw sebepleri..... 102

VI.3. Ǵalaba qırǵın quralları hám olardan xalıqtı qorǵaw

- 1-shınıǵıw. Teoriyalıq. Yadrolıq qural. Yadrolıq zıyanlanıw oshaǵı. Termoyadro quralı. Neytron bombası. Ximiyalıq qural..... 107

2-shınıǵıw. Teoriyalıq. Bakteriyalıq (biologiyalıq) qural. Karantin hám observaciya. Zamanagóy ápiwayı qırǵın quralları	114
---	-----

VI.4. Jeke (individual) qorǵanıw quralları, wazıypası, dúzilisi hám olardan paydalanıw tártibi

1-shınıǵıw. Dem alıw organların qorǵawshı individual qurallar. Puqara protivogazleri. Olardıń wazıypası, dúzilisi hám olardan paydalanıw. Respirator. Shańǵa qarsı tawarlı nıqap, paxta-siyle nıqap hám olardan paydalanıw	117
2-shınıǵıw. Ámeliy. Terini qorǵawshı quralları. Arnawlı qorǵaw quralları: ulıwma armiya qorǵanıw jámlenbesi, jeńil kostyum, qorǵawshı-filtrlewshi kiyim. Ulıwma armiya qorǵaw jámlenbesinen “japqısh”, “jeńil plash”, “kombinezon” kórinisinde paydalanıw. L-1 jeńil kostyumdı kiyiw. Terini qorǵawdıń qoldan islengen qurallarınan paydalanıw. Germetizaciyalaw hám aralaspası sıńdırıw arqalı qorǵaw qasıyetlerin arttırıw	121

VI.5. Puqaralardıń qorǵanıw qurılımları

1-shınıǵıw. Baspana orınları. Radiaciyaǵa qarsı baspanalar. Ápiwayı baspanalar. Adamlardı qorǵaw qurılımlarına jaylastırıw	125
--	-----

VI.6. Evakuaciya ilajlarında xalıqtıń háreket etiw tártibi

1-shınıǵıw. Evakuaciya ilajların ótkeriw	129
--	-----

VI.7. Sanitariyalıq islewden ótkeriw. Kiyim-kenshek hám buyımlardı zıyansızlandırıw

1-shınıǵıw. Adamlardı sanitariyalıq islewden ótkeriw	134
--	-----

VII bólim. MEDICINALÍQ BILIM TIYKARLARÍ

VII. 1. Jaraqatlanganda, baxıtsız hádiyse júz bergende hám jaralanganda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw

1-shınıǵıw. Teoriyalıq. Jaraqat haqqında túsinik, jaraqatlardıń túrleri. Jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem. Baylam hám baylaw ushın materiallar. Jeke baylaw paketinen paydalanıw qaǵıydaları	139
2-shınıǵıw. Ámeliy. Bas, kókirek, qarın, qol hám ayaq bólimlerine sterilizaciya etilgen bayamlar qoyıw	142
3-shınıǵıw. Ámeliy. Qan ketiwdiń túrleri. Qan ketiwdi waqtınsha toqtatıw usılları. Arteriya qan tamırların barmaq penen basıw noqatları. Qoldan islengen qısıwshı baylam hám lentadan (jgut) paydalanıw qaǵıydaları	145
4-shınıǵıw. Ámeliy. Súyek sınırı haqqında túsinik hám onıń belgileri. Bas súyegi, iyin, kókirek quwıslığı, ayaq hám qol súyekleri sıńanda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw usılları	151
Túsinik hám terminler sózligi	156
Paydalanılǵan ádebiyatlar	158

KIRISIW

Jáhánde hár túrli jawız kúshler óziniń gárezsiz rawajlanıw jolın tańlağan jas mámleketler ushın qáwip salıp turǵan házirgi dáwirde Watan qorgawshılarına joqarı dárejedegi talaplar qoyılmaqta. Zamanagóy gúreste tek Watanı hám xalqına sadıqlıǵı, sheksiz, joqarı ruwxıy hám jawıngerlik sıpatlamalarǵa iye, óz jumısınıń durıslıǵına hám dushpan ústinen erisiletuǵın jeńiske tolıq isenetuǵın, qural-jaraq hám jawıngerlik texnikadan sheberlik penen paydalanatuǵın, fizikalıq jaqtan shınıqqan, tártip-intizamlı jawıngerler ǵana jeńiske erisedi.

Shaqırıwǵa shekemgi baslangısh tayarlıq pání Ózbekstan Respublikasınıń “Ulıwmalıq áskeriy minnetleme hám áskeriy xızmet haqqında”ǵı nızamına muwapıq oqıtıladı. Pánniń oqıw baǵdarlaması oqıwshı jaslar mektepti tamamlagannan keyin, mámleket Qurallı Kúshleri qatarına shaqırıladı, qısqa waqıt ishinde zamanagóy qurallar hám jawıngerlik texnikaların ózlestire alıwı ushın jas ásker iye bolıwı kerek bolǵan dárejedegi bilim hám kónlikpeler menen qurallandıruwdı kózde tutadı.

Shaqırıwǵa shekemgi baslangısh tayarlıq pániniń maqsetleri:

oqıwshılardı Watangá sadıqlıq;

ata-babalarǵa múnásip áwlad bolıw;

fizikalıq hár tárepleme jetiklik;

ayırıqsha jaǵdaylarda durıs háreket etiw;

zárúr jaǵdaylarda birinshi medicinalıq járdem kórsete alıw ruwxında tárbiyalaw hám Watan Qurallı Kúshleri quramında bar qural hám texnikalar boyınsha bilimge iye bolıwdan ibarat.

01 ÁSKERİY-WATANDÍ SÚYIWSHILIK HÁM ÁSKERİY ÓNER TARIYXÍ

Jaslardı áskeriy – Watandı súyiwshilik ruwxında tárbiyalawdan gózlengen tiykarǵı maqset – jaslarda jámiyettıń hár túrli tarmaqları, ásirese, áskeriy taraw menen baylanıslı bolǵan mámleketlik xızmeti túrlerinde belsendilik kórsetiw, tınısh hám áskeriy sharayatta Konstituciya hám áskeriy xızmetke sadıq bolıw, olarda óziniń eli hám xalqı táǵdiri ushın joqarı juwappershilik sıyaqlı áhmiyetli ózgesheliklerdi qalıplestiriwden ibarat.

1.1. ÁSKERIY ÓNER TARIYXÍNÍN QÁLIPLESIMI

1-shiníqıw. Áskeriy óner tariyxınıń qáliplesiwi. Dúnya kóleminde áskeriy tarawdıń rawajlanıwına úles qosqan sárkardalar. Ullı sárkardalardıń jawıngerlik sheberlikleri.

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Áskeriy óner tariyxı haqqında maǵlıwmatqa iye boladı.
- Dúnya kóleminde áskeriy tarawdıń rawajlanıwına úles qosqan sárkardalar haqqında bileđi.
- Ullı sárkardalardıń jawıngerlik sheberligine baylanıslı túsiniške iye boladı.

Bilesiz be?

Áskeriy óner – bul áskeriy háreketlerdi tayarlaw teoriiyası hám onı qurǵaqlıq, teńiz hám de hawada alıp barıw ámeliyatı bolıp esaplanadı.

Házirgi kúnde jaslardı hár túrli kórinistegi buzǵınshı ideyalar tásirinen saqlaw, olardı milliy ideya hám Watanǵa sadıq ruwxında tárbiyalaw, olardıń kewli hám ańına **Watanı qorgaw** húrmetli hám muqaddes wazıypa ekenligin sińdiriń zárúr.

Áskeriy óner tariyxı

Zamanagóy áskeriy ónerdiń quramlıq bólimi óz ara tıǵız baylanıslı áskeriy strategiya, operativlik óneri hám taktikadan ibarat. Áskeriy óner óndiristiń rawajlanıw dárejesi hám jámiyetlik dúzim xarakteri menen belgilenip, mámlekettiń rawajlanıw tariyxı ózgeshelikleri, milliy ózgeshelikler hám dástúrler, geografiyalıq sharayat hám basqa faktorlarǵa baylanıslı tárizde rawajlanadı. Adamzat tariyxında áskeriy ónerdiń qáliplesiwi hám rawajlanıwı *mámleketshilik qáliplesken dáwirge* barıp taqaladı.

Nátiyjeli hújim uyımlastırıw yaqi isenimli qorǵanıw ushın adamlar iri áskeriy awqamlarǵa birlesiwge májbúr bolǵan. Dáslepki mámleket birlespeleri dáwirinde-aq áskeriy láškerler dúzile baslaǵan, áskeriy jetekshilerdiń jámiyet turmısındaǵı áhmiyeti artıp barǵan. Solay etip, urıslar, nátiyjede áskeriy óner tariyxı esaplanǵan.

Bronza dáwirine kelip Aziyanıń úlken aymaqlarında jasawshı áyyemgi xalıqlar qonısı aymaqlardı boysındırıw ushın basıp alıwshılıq júrislerin alıp barǵan.

Dáslepki baylanıstırıwshı quralları bolǵan at hám tıyeler de áskeriy urıslar dáwirinde úlken rol oynanǵan. Dóngelektiń oylap tabılıwı sawash arbalarınıń payda bolıwına túrtki bergen.

Este saqlañ!

Bronza hám mıstan paydalanıwdıń jolǵa qoyılıwı áskeriy qural-jaraq túrleriniń keńeyiwine alıp keldi.

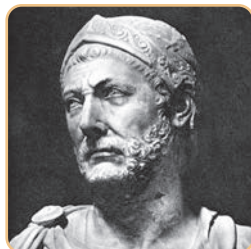
Este saqlañ!

Sárkarda — sawashtı puqta shólkemlestiriw hám sawash waqtında armiyalardı sheberlik penen basqarıw arqalı úlken jeńislerdi qolǵa kirgizgen hám tariyxtan orın alǵan shaxs.

Aleksandr Makedonskiy. Ol bahadırlarǵa tán dese dúzilisine iye bolmasa da, jasınan jer júzine húkimdarlıq etiwdi árman etken. Sárkardalıq qábiletleri menen óz dáwiriniń ullı sárkardalarınan biri sanalǵan. Makedonskiy armiyası jeńisleri áyyemgi Greciya áskeriy óneriniń shıńında turadı. Ol az sanlı armiya menen Greciyadan Hinstanǵa shekem bolǵan úlken imperiyaǵa tiykar salǵan.

Yuliy Cezar. Áyyemgi Rimde mámleketlik ǵayratkeri, diktator, sárkarda hám jazıwshı. Galliya, Germaniya, Britaniyanı boysındırǵan. Áskeriy taktika hám strategiyanı hár tárepleme iyelegen, sózge sheber bolǵan. Óz dáwiriniń qúdiretli ǵayratkeri. Jasırın til biriktiriwshiler tárepinen óltirilgen. Sonnan keyin puqaralar urısı baslanıp ketken hám Rim imperiyası kriziske shıraǵan.

Gannibal Barka. Karfagenlik sárkarda, Áyyemgi dúnyanıń ullı áskeriy strategi. Rimniń qas dushpanı. Rimlilerge qarsı urıs alıp bargan. Dushpan armiyasın qanatlarınan orap alıp, soń qorshawǵa alıw taktikasın sheberlik penen qollanǵan.

Shıńǵısxan mongol qáwimlerin birlestirip, imperatorǵa aylanǵan. Qıtay, pútkil Orta Aziya, sonday-aq, Kavkaz hám Shıǵıs Evropanı, Baǵdad hám Xorezmdi hám de ayırım Rus knyazliklerin iyelegen.

Amir Temur. Ulli l shkerbası h m novator  skeriy sh lkemlestirivshi esaplang n Saqıpqıran Amir Temur intizamlı armiya d ziwge, sawash waqtında armiya b limshelerin aqılga muwapıq basqarıwga, sawash jagdayın sheshetuġın jerlerge  skeriy k shlerin tezlik penen jiberiwge, bar tosıqlardı isbilermenlik penen saplastırıwga armiyadaġı jawıngerlik ruwxtı joqarı d rejede uslap turıwga erisken. Saqıpqıran Shıġısta birinshilerden bolıp armiyağa jalın shashatuġın qural – toptı alıp kirgen. Tawlı aymaqlarda sawash h reketlerin alıp barıwshı arnawlı  skeriy b lim h m b limshelerdi sh lkemlestirgen. Amir Temur j h n  skeriy jumıs tariyxında birinshi bolıp armıyanı sawash maydanına d st rlık 5 b lekten ayırmashılıqlı t rde, 7 qolga b l p jaylastırıw t rtibin engizgen.

Este saqla !

Saqıpqıran (arab. *Baxıtlı, jehisli*) – Sholpan juldızı h m Quyash tutılıwını n belgili bir d rejesinde duslasıw waqtı (qıran)ında tuwılğan n reste. Bunday perzentti n baxıtlı, ullı m rtebeli bolıwı aldınnan boljangan.

Ulli s rkardalardı n jawıngerlik sheberligi

Ulli s rkardalardı n biri Aleksandr Makedonskiy jigirma jasında taxtqa otırıp, on  sh jıldan azıraq waqt ishinde sol waqıtta belgili k plegen aymaqlardı basıp alıwga  lken imperiya d ziwge muwapıq bolğan. Ol jasınan  zin  skriy xızmetti n mashaqatlarına tayarlap, patsha n siline ulıwma t n bolmaġan turmıs keshirgen. Oġan berilgen t riyip: “Oġan shekem  skriy strategiyanı n  zi joq edi, ol h mmesin sawash waqtında sheshetuġın edi”.

Guniyalı  skeriy s rkarda – Attila. Ol k shli, qattı qol h m sheber  skeriy taktik s rkarda bolğan. Ol jawıngerlik  nerin jaqsı  zlestirgen h m sawash maydanında  skeriy atlı  skerlerdi n h reketlerinen sheberlik penen paydalangan. Jawıngerler urısqa j d  jaqsı tayarlıq k retuġın edi, h tte 100 metr uzaqlıqtan da nayza menen anıq uratuġın edi. Olar jaqın sawashlarda jawıngerlik balta h m qılıshlardan sheberlik penen paydalangan. Ol  zini n jawıngerlerin arnawlı, suw  tkermeytuġın qalı n teriden tigilgen  sti kiyim h m polat bas kiyim, moyınlarına bolsa polattan islengen halqa kiydirip, sawashqa kirgizgen.

Jalaliddin Manguberdi – xorezmshahlar mámleketiniń sońǵı húkimdarı Muxammed Xorezm shahtıń tuńǵısh balası. Ol 33 jıl ómir súredi hám onıń 11 jılı sawash ishinde ótedi. Tolıq atı Jalaliddin ibn Alawiddin Muxammed. Jalaliddinniń murnında qalı (mank) bolǵanı ushın Mankmurnı atı menen atalǵan. Bul at aytılıwda

ózgerip, Manguberdi atı menen belgili. Jalaliddin qaralawdan kelgen, orta boylı, türk lapızlı shaxs bolǵan. Parsı tilin jaqsı bilgen. Onıń batırlıǵı boyınsha aytıw kerek, ol sultan arıslanlar arasındaqı eń kúshli arıslan edi. Bir sózli, kek saqlamaytuǵın, ashıq kewilli, tuwrı sózli adam edi. Ol ayrıqsha shaxs edi. Heshqashan kúlmeytuǵın edi, júdá arı barganda, kúlimsirep qoyatuǵın edi. Ol ádalatsızlıqlardı jaman kóretuǵın edi. Jalaliddin júdá batıl, oǵada jigerli, qıyın jaǵdaylarda, táǵdirdiń qáwipli sınawlarında ózin tutup biletuǵın ayrıqsha márt hám batır sárkarda edi.

Zahriddin Muxammed Babur az sanlı láshker menen kóp sanlı dushpan ústinen jeńip shıǵıw taktikasın sheberlik penen qollanǵan.

Ol dáslep qarsılasın jaqsılap úyrenedi. Máselen, hind sárkardası Ibrahim Lodiyege qarsı gúresiwden aldın Hindstan úlkesindegi siyasiy jaǵday, rojalardıń pıtırańqılıǵı, xalıqtı Ibrahim Lodiynıń húkimdarlıǵınan bezgenliginen paydalanǵan.

Babur Panipat sawashında xabarshılardan (razvedkadan) keń paydalanǵan. Razvedka maǵlıwmatları tiykarında juwmaq shıǵarǵan. Sawashqa kirisiwden aldın bul jerdiń klimatınan baslap, geografiyalıq sharayatına shekem esapqa alǵan.

Ózińizdi sınap kóriń!

1. Tariyxta óshpes iz qaldırǵan ullı sárkardalardıń áhmiyetli sıpatlamaların túsindirip beriń.
2. Orta Aziyada belgili áskeriy sárkardalar haqqında qısqasha maǵlıwmat keltiriń.
3. Ullı sárkardalardıń áskeriy júrislerinde áhmiyetli bolǵan qaharmanlıq úlgilerin aytıp beriń.
4. Áskeriy óner tariyxında áyyemgi armiya (láshker) quramı qalay qurallanǵan?
5. Elimizge basqınshılıq háreketlerin alıp bargan áskeriy sárkardalardı sanap bere alasız ba?

I.2. ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI QURALLI KÚSHLERINDE ÁSKERIY HÁM MILLIY QÁDIRIYATLAR

1-shinigiw. Watandı súywshilik hám áskeriywatandı súywshilik túsinipleri. Jawingerlik dástúrlar

Bilesiz be?

Watandı súywshilik hám áskeri – watandı súywshilik túsinipleri neni ańlatadı?

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Watandı súywshilik hám áskeri-awatandı súywshilik túsiniplerin ańlap jetedi.
- Jawingerlik dástúrlardi biledi hám aytıp bere aladı.
- Áskeri qádirayat túsiniğın ańlap aladı.

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri aldındağı joqarı hám juwapkerli wazıypalardı salamat, fizikalıq jaqtan kúshli hám shıdamlı, aqıllı, jetik ruwxıy-jawinger xarakterge iye, Watandı qorgaw jolında watandı súywshilik hám puqaralıq wazıypasın orınlawğa tayar adam ǵana isley aladı.

Este saqlañ!

Watan adamlardıń tuwılıp ósken jeri bolıp, tariyxıy jaqtan tolıq xalıqqa tiyisli aymaq hám de onıń tábiyatı, xalqı, ózine tán rawajlanıwı, tili, mádeniyatı, turmısı hám úrp-ádetleriniń kompleksi.

Watandı súywshilik túsiniği

Watandı súywshilik – adamlardıń ana jurtına, óziniń shańaraǵına muhabbatı hám sadıqlıǵın ańlatıwshı túsiniq. Óz Watanı, ana jurtı, xalqın sheksiz jaqsı kóriwshi, Watan mápleri ushın pidayılıq, yaǵnıy Watandı súywshilik barlıq adamlar, xalıq, milletler ushın ulıwmalıq, ásirler dawamında jetilisip kelgen ulıwma insanıyılıq tuyǵı, ruwxıyılıq qádiriyatlardan biri.

Este saqlañ!

Patriotizm (grekshe. *patris*) sózi Watan, Ana watan degen mánislerdi ańlatadı.

Pikirleń!

Watan – xalıqtıń birligi, tıǵızlıǵın kórsetiwshi túsiniq.

Áskeriy-watandi súyiwshilik túsiniǵı

Watandi súyiwshilik hám áskeriy – watandi súyiwshilik bir-biriniń ornın basıwshı túsiniqler bolıp tabıladı. Watanǵa degen isenimi bekkem adam ǵana onı súyedi, húrmetleydi hám hárqanday ayırıqsha jaǵdayda onı qorǵawǵa tayar turadı. Solay eken, xalıq Watandi qorǵawǵa bárhama tayar turǵan haqıyqıy áskeriy watandi súyiwshige, Watan máplerin ústin qoyǵanlarǵa isenim bildiredi. Áskeriy-watandi súyiwshilik *ideyalogiyalıq, áskeriy, texnikalıq hám fizikalıq tayarlıq* penen rawajlanadı.

Este saqlañ!

Dástúr — ótmishten keleshekke miyras qalıwshı, áwladtan-áwladqa ótiwshi, jámiyet turmısınıń hár túrli tarawlarında kóriniwshi materiallıq hám ruwxıy qádiriyat.

Ózbekstan Qurallı Kúshleriniń jawıngerlik dástúrleri – jawıngerlerdiń tariyxıy jaqtan qalıplesken tınısh hám urıs dáwirlerinde minez-qılıq normasına aylangan, áskeriy xızmetshilerdi jawıngerlik wazıypasın úlgili ótewge, gárezsiz Watanı, xalqına hadal, hám hújdanı menen xızmet etiwge shaqıratuǵın ádetler hám de ruwxıy qaǵıydalar bolıp tabıladı.

Jawıngerlik dástúrler:

- Watanga muhabbat.
- óz kúshine iseniw
- Watanga ant etiwge sadıqlıq
- jawıngerlik sheberlikti arttırıp barıw
- ruwxıy bólim
- buzılmaytuǵın jawıngerlik doslıq
- jawıngerlik bayraqqa sadıqlıq
- áskeriy bólimge húrmet
- baslıqtı húrmet etiw
- intizamlılıq
- áskeriy xızmetke sadıqlıq
- Watandı qorgawga tayar turıw

Ózińizdi sınap kóriń!

1. Watandı súyiwshilik hám áskeriy-watandı súyiwshilik xarakterleri haqqında maǵlıwmat topla, buklet tayarlaw.
2. “Bolajaq áskeriy xızmetshi ushın áskeriy-watandı súyiwshilik tárbiyasınıń áhmiyeti” temasında referat tayarlaw.
3. Áskeriy xızmetshi ushın zárúr xarakterlerdi kúndelikli turmısta áhmiyetli dep esaplaysız ba? Pikińizdi mısallar járdeminde túsindirıń.

Joba jumısı. Milliy hám jawıngerlik qádiriyatlar haqqında maǵlıwmat topla.

Toparlaw kestesi

Dástúrler	Jawıngerlik dástúrler

2-shinıǵıw. Ekinshi jáhán urısı jılları Ózbekstanlı jawıngerlerdiń kórsetken qaharmanlıqları. Watan ǵárezsizligi ushın janın pidá etken áskeriy xızmetshiler

Bilesiz be?

1. Tariyxta qanday urıslar bolǵanlıǵı haqqında aytıp bere alasız ba?
2. Ǵárezsizlik jıllarında Watan ushın janın pidá etken qaharmanlar haqqında nelerdi bilesiz?
3. Urıslardıń kelip shıǵıw sebeplerin bilesiz be?

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Watannıń ǵárezsizligi hám tınıshlıǵı ushın gúresken milliy qaharmanlar haqqında bilip aladı.

Este saqlań!

Ekinshi jáhán urısı – adamzat tariyxındaǵı eń úlken qurallı qarama-qarsılıq, jáhándegi eki áskeriy-siyasiy koaliciya (antigitlershiler hám gitlershiler koaliciyası) nıń urısı.

Ekinshi jáhán urısı dáwirinde Ózbek xalqı da “Hámme zat – front ushın!”, “Hámme zat – Jeńis ushın!” degen turmıslıq uran menen jasadı. 1939 – 1945-jılları bolıp ótker bul urısta Ózbekstanlı jawıngerlerden 120 mıń adam SSSR dıń hár túrli orden hám medalları menen sıylıqlandı. Solardan 300 den artıq adamǵa Sovet burınǵı awqamı Qaharmanı ataǵı berildi.

1941-jıl 22-iyunda gitlershiler burınǵı SSSR ǵa bastırıp kirgen. Bul urıs 1945-jıl 9-mayda Sovet awqamınıń jeńisi menen tamamlanǵan. Ekinshi jáhán urısı jılları Ózbekstan xalqı shama menen 6,5 mln adamdı quraǵan. Urısta Ózbekstannan 1433230 adam qatnasqan. 450000 nan zıyat watanlaslarımız qanlı sawashlarda qaharmanlarsha qaytıp bolǵan. 604052 si sawash maydanlarınan mayıp bolıp qaytqan.

Ózbekstan fashizm ústinen jeńiske erisiw ushın júdá úlken úles qostı. Respublika sol waqıtları frontqa qural-jaraq hám azıq-awqat ónimlerin jetkerip beriw menen birge millionlap kóshirilgen adamlar ushın ulıwmalıq mákanǵa aylanǵan. Fashistlerdiń qıyratılıwında Ózbekstanda urıs jılları shıǵarılǵan qural-jaraqlar úlken áhmiyetke iye boldı.

Sabir Raximov 1902-jil 25-yanvarda Tashkent qalasida dunyaga kelgen. Komsomoldin jollaması tiykarında 1922-jılı Sovet armiyası qatarına kirgen. Sovet awqamında Baku birlesken áskeriy mektebin hám de 1943-jılı K. E. Voroshilov atındaǵı Sovet awqamı Qurallı Kúshleri Bas Shtabınıń áskeriy akademiyasın tamamlagan. Genaral-mayor, gvardiya atqışlar diviziyası komandiri. Tórt mártebe Qızıl bayraq ordeni, bir mártebe II dárejeli Suvorov ordeni menen sıylıqlangan. Jawıngerlik tapsırmalardı úlgili orınlap, sawashlarda kórsetken erligi hám qaharmanlıǵı ushın SSSR Joqarı Keńesi Prezidiumınıń 1965-jıl 6-may sánesindegi buyırǵı menen general-mayor Raximov Sabir Umarovich óliminen soń “Sovet awqamı Qaharmanı” ataǵı menen sıylıqlangan.

Qoshqar Turdiev – 1917-jıl 1-sentyabrde Andijan wálayatınıń Dardağ awılında tuwılǵan. 1940-jılı armiya qatarına shaqırılǵan. 1941-jılı sentyabrden sawashlarǵa qatnasqan.

1941-jıl 15-oktyabrde Ukrainanıń Xarkov wálayatı Trudolyubovka atlı xalıq punkti ushın bolǵan sawashlarda úlken qaharmanlıq kórsetken. Áskerlerdin jolın nemec DZOTi pulemyottan kúshli oq jawdırıp tosıp qoǵan. Dushpan DZOTın joq etiw ushın bolǵan urınıqlar zaya ketip, birneshe ásker qaytı bolǵan. Sonda ózbek perzenti Qoshqar Turdiev DZOTınıń artqı tárepine aylanıp ótip, mılıqtıń qundaǵı menen urıp, nemec pulemyotshigin joq etken, dushpan menen alısıp, jáne eki avtomatshını tutqınǵa alǵan. Nátiyjede, sovet áskerleri hújimge ótip, jawıngerlik tapsırmanı orınlagan. Usı qaharmanlıǵı ushın Q. Turdievqa SSSR Joqarı Sovetiniń 1942-jıl 27-marttaǵı Pármanına muwapıq “Sovet Awqamı qaharmanı” ataǵı berilgen, sonday-aq, ol Lenin ordeni hám de “Altın Juldız” medalları menen sıylıqlangan.

Mamadali Tapvaldiev Fergana wálayatı Rishtan rayonındaǵı Pandigan awılında tuwılǵan. Ekinshi jáhán urısı qatnasıwshısı. 1941-jıldan frontta, Barisov qalası janındaǵı sawashta jaralangan hám tutqınǵa túsken. 1942-jılı tutqınlıqtan qashqan. Belorussiyadaǵı partizanlar brigadasında razvedka bólimshesi komandiri bolǵan. Mamadali Tapvaldiev Mogilyov wálayatı Krugloye rayonındaǵı sawashlarda ayırıqsha erlik kórsetken.

1944-jıl avgustta “Sovet awqamı qaharmanı” ataǵına sazawar bolǵan. Mogilyov wálayatınıń Krugloye shegarasına shekem Mamadali Tapvaldiev atı berilgen.

Ózbekstanniń tınıshlıǵı, tınıq aspanı, xalqınıń tınısh turmısın kóre almaǵan bir topar terrorshı-ekstremistler 2000 – 2004-jılları Surxandárya wálayatınıń Uzun hám Sariasıya rayonları Babataw hám de Tashkent wálayatı Bostanlıq rayonınıń Burshmolla tawlı aymaqlarına bastırıp kirgen. Watandı qorgaw ushın bolǵan sawashlarda:

- **ápiwayı áskerler:** Muhammadiev Atabek Avazovich, Abdullaev Farhad Shaazimovich, Sabirov Xalmuhammed Qabulovich, Juraev Mashrab Xurammovich;
- **kishi serjantlar:** Axunov Yunusjan Nasırovich, Atabekov Anvarjan Mashrabbekovich, Barnoev Uluǵbek Abdullaevich, Talipov Ravshanbek Alımjanovich;
- **serjantlar:** Tajibaev Daniyarbek Abdumutalibovich, Eshtemirov Muhiddin Xusanovich, Xusanov Ğulam Charievich, Madalimov Qaharmanjan Nishanbaevich, Xalbaev Xayriddin Shadibaevich, Asanov Dilshad Jumaevich;
- **ága serjantlar:** Atajanıv Elaman Xalmuradovich, Radjapov Marufjan Ahmadovich, Xodjaev Ismatulla Mirillaevich;
- **leytenantlar:** Sadinov Sayyor Saidovich, Ganiev Babirjan Abdulhamidovich;
- **katta leytenantlar:** Ashirov Shermuxammed Ergashalievich, Abkelyamov Nariman Nasırovich, Jalilov Maxmudjan Muminovich, Rajabov Shari Menglievich, Tashpulatov Kamaliddin Toxtapulatovich, Nirzaev Azizbek Rustamovich, Salimov Alisher Sattarovich;
- **kapitanlar:** Vasilov Ravil Rashidovich, Juraev Bahram Uluǵbekovich mártlik kórsetip, qaharmanlarsha qaytı bolǵan. Olardıń esteligi máńgi jasadı!

Tapsırmalar:

1. Qurallı Kúshler xızmetinde áskeriy qádiriyatlardıń áhmiyeti haqqında esse jazıw.
2. “Armiya mektebi – turmıs mektebi” temasında 10 maǵlıwmat toplaw.
3. Watan ğárezsizligin qorgawda jan pidá etken áskeriy xızmetshiler haqqında maǵlıwmatlar járdeminde buklet tayarlaw.
4. Ekinshi jáhán urısında paydalanılǵan 10 jawıngerlik qural hám áskeriy texnika atın biliw.

02 ÁSKERİY XÍZMET TIYKARLARÍ

Ózbekstan Respublikasınıń “Qorǵanıw haqqında”ǵı nızamında qorǵanıw túsiniǵı, mámlekettiń qorǵanıwı ushın qorǵanıwdı shólkemlestiriw, mámleketlik organlarınıń qorǵanıw tarawındaǵı wákillikleri kórsetilgen.

“Ulıwma áskeriy minnet hám áskeriy xızmet haqqında”ǵı nızamda bolsa áskeriy minnet ne ekenligi, áskeriy dárejeler, puqaralardı áskeriy xızmetke tayarlaw, olardı shaqırıw aymaqlarında dizimge alıw haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Sonday-aq, bólimde Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń “Ishki xızmet ustavı”, “Intizam ustavı”, “Garnizon hám qarawıl xızmetleri ustavı” hám de “Qatar ustavları” mazmunı bayan etilgen.

II.1. ÁSKERIY XIZMETTİŇ HUQÍQÍY TIYKARLARÍ

1-shınıǵıw. Ózbekstan Respublikası Konstituciyası Watan qorgawı haqqında. Qurallı Kúshlerge basshılıq. Qurallı Kúshlerdiń Bas shtabı. Áskeriy okruglar

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń Watan qorgawı haqqındaǵı statyaların biledi.
- Qurallı Kúshlerge basshılıq etiw boyınsha maǵlıwmatqa iye boladı.
- Bas shtab, áskeriy okruglar haqqında biledi.

Tayanış sózler:

Konstituciya,
Qurallı Kúshler.
Bas shtab, áskeriy okrug, Joqarı Bas komandir.

Umıtpań!

Qurallı Kúshler urıslar hám qurallı kelispewshiliklerdi qaytarıw hám de aldın alıw, Ózbekstan Respublikasınıń milliy máplerin, suvereniteti, aymaqlıq pütünligi hám de xalıqtıń tınısh turmısın qorgaw ushın mámleket tárepinen shólkemlestirilgen hám saqlap turılǵan áskeriy birlespe, armiya hám bólimlerdi, sonday-aq, basqa áskeriy dúzilmelerdi óz ishine aladı. Qurallı Kúshler óz xızmetin nızam ústinligi, oraylasqan basshılıq hám jeke basshılıq, jawıngerlik hám mobilizaciya boyınsha bárhama tayar turıw hám de áskeriy intizamǵa ámel etiw tiykarında quradı hám ámelge asıradı.

Bilesiz be?

Mámleket qorganıwı ushın nızamlar qanday áhmiyetke iye?

Zárúr!

Qurallı Kúshler – mámlekettiń tiykarǵı qurallı shólkemi. Ol áskeriy qawipsizlikti támiyinlew, agressiya júz bergende, mámleket máplerin qorgaw ushın dúziledi.

Bas shtab – Ózbekstan Respublikasınıń suvereniteti hám aymaqlıq pütünligin qurallı qorgaw tarawındaǵı qararlardı islep shıǵarıwshı hám ámelge asırıwshı birden-bir komandirlik organı.

Áskeriy okrug – operaciyalıq baǵdarlarda Ózbekstan Respublikasınıń qawipsizligi hám aymaqlıq pütünligin támiyinlewshi tiykarǵı áskeriy – hákimshilik birlik hám de ulıwma armiya – tez strategiyalıq aymaqlıq hákimshilik birlespesi.

Respublika Qurallı Kúshleri aymaqlıq bazasınıń jaratılıwı hám onıń keleshekte rawajlanıwı Konstituciyanıń qabıl etiliwi menen sheshildi. Ózbekstan ğárezsizlikke eriskennen keyin, mámleketti xalıq aralıq arenada basqa mámleketler menen teń qatarda bolıwın támiyinlewshi, mámleket ishindegi jaǵdaydı tártipke salıwshı, sonday-aq, basqa mámleketler menen teń huqıqlı qatnasıqlar júrgiziwdi támiyinlewshi bir qatar nızamlar qabıl etildi. Olardıń ishindegi eń bas nızam – Ózbekstan Respublikası Konstituciyası.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 52-statyasında: Ózbekstan Respublikasınıń qorǵaw hár bir Ózbekstan puqarasınıń muqaddes wazıypası ekenligi aytıp ótilgen. Puqaralar nızamlar menen ornatılǵan áskeriy yaki alternativlik xızmetti ótewge májbúr. Konstituciyanıń 126-statyasında Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerdiń wazıypaları – Ózbekstan Respublikasınıń Mámleketlik suvereniteti, aymaqlıq pútinligi, Ózbekstan xalqınıń tınısh turmısı hám qáwipsizligin qorǵawı bayan etilgen.

Sonday-aq, Konstituciyanıń 127-statyasında Ózbekstan Respublikası óz Qurallı Kúshlerinen óziniń qáwipsizligin támiyinlew ushın jeterli dárejede uslap turıwı kerakligi aytıp ótilgen. Ózbekstannıń Qurallı Kúshleri xalqımızdıń ajıralmaytuǵın bólegi. Qurallı Kúshler qatarında xızmet etiw bolsa tek ğana jawıngerlik sheberlik mektebi, sonıń menen birge ruwxıy-siyasiy, ulıwma áskeriy, fizikalıq jaqtan shınıǵıw hám intizam mektebi de.

Zárúr!

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Qurallı Kúshler Joqarı bas komandiri esaplanadı. Ol Qorǵanıw hám Qurallı Kúshlerge basshılıqtı ámelge asıradı.

Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw ministri qorǵanıw ministri armiyaga basshılıqtı ámelge asıradı. Urıs waqtında ol Qurallı Kúshler Joqarı Bas komandiriniń orınbasarı bolıp esaplanadı.

Qurallı Kúshler Bas shtabı baslıǵı – Qurallı Kúshler aldına qoyılǵan wazıypalardı orınlaw boyınsha olarǵa tez basshılıqtı ámelge asıradı.

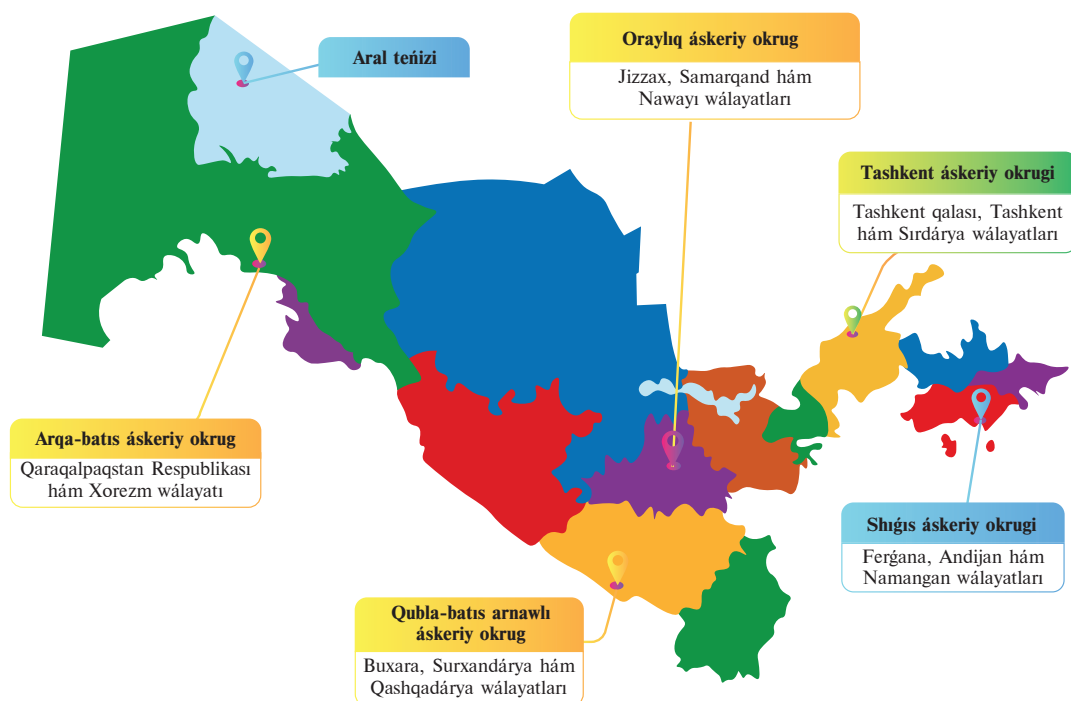
Qurallı Kúshler Bas shtabı Ózbekstan Respublikasınıń suvereniteti hám aymaqlıq pütünligin qurallı qorgaw tarawındaǵı qararlardı islep shıǵarıwshı hám ámelge asırıwshı birden-bir komandirlik organ bolıp esaplanadı. Bas shtab Qurallı Kúshler, áskeriy okrugler, ministrlikler, mámleket komitetleri hám basqarmaları áskeriy dúzilmelerin tez-strategiyalıq basqarıw wazıypasın atqaradı. Armiyalardıń jawıngerlik háreketleri strategiyalıq jaǵınan da tez rejelestiriliwin hám de olarǵa basshılıqtı ámelge asıradı.

Áskeriy okrug operaciyalıq baǵdarlarda Ózbekstan Respublikasınıń qawipsizligi hám aymaqlıq pütünligin támiyinlewshı tiykarǵı áskeriy-administrativlik birlik hám de ulıwma armiya-tez strategiyalıq aymaqlıq administativlik birlespesi bolıp tabıladı. Házirde Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw ministrliginde 5 áskeriy okrug bar.

Pikirleń!

Siz jasap atırǵan aymaq qaysı áskeriy okrugqa tiyisli?

Qorǵanıw ministrligi áskeriy okrugları

Tapsırmalar

1. Qurallı Kúshler xızmetine baylanıslı Konstituciya statyalarına túsiniń beriń.
2. Qurallı Kúshler basshınıń wazıypaları nelerden ibarat?
3. Qurallı Kúshler áskeriy okrugları xızmetin bilesiz be?
4. Qurallı Kúshler Bas shtabı qanday maqsetler ushın xızmet etedi?
5. “Men áskeriy xızmetshi bolaman” temasında buklet tayarlań.

2-shınıǵıw. Ózbekstan Respublikasınıń “Uluwma áskeriy minnet hám áskeriy xızmet haqqında”ǵı nızamı. Uluwma áskeriy minnet túsiniǵı. Áskeriy xızmet túrleri. Áskeriy xızmetke shaqırılıwdan azat etiw. Áskeriy xızmetke shaqırılıw múddetin keshiktiriw.

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Ózbekstan Respublikasınıń “Uluwma áskeriy minnet hám áskeriy xızmet haqqında”ǵı nızamı haqqında bileği.
- Áskeriy minnet túsiniǵı hám áskeriy xızmet túrlerin aytıp beredi.
- Áskeriy xızmetke shaqırılıwdan azat etiw hám áskeriy xızmetke shaqırılıw múddetin keshiktiriw haqqında bilip aladı.

Tayanış sózler:

nızam, áskeriy minnet, áskeriy xızmet, áskeriy xızmet túrleri, azat etiw, múddetti keshiktiriw.

Bilesiz be?

Áskeriy minnet degen ne?

Ózbekstan Respublikasınıń “Uluwma áskeriy minnet hám áskeriy xızmet haqqında”ǵı nızamı 2002-jıl 12-dekabrde Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń qararı menen qabıl etilgen. Usı nızamnıń **maqseti** Ózbekstan Respublikası puqaralarınıń ulıwma áskeriy minnetin orınlaw hám áskeriy xızmetti ótew menen baylanıslı qatnastı tártipke salıwdan ibarat.

Este saqlań!

Uluwma áskeriy minnet – puqaralar tárepinen áskeriy esapqa turıw, shaqırılıwǵa shekemgi baslanǵısh tayarlıqtan ótiw, áskeriy xızmetke shaqırılıw, shaqırılıw boyınsha áskeriy xızmetti ótew, rezervte turıw, áskeriy jıyınlarǵa shaqırılıw hám Ózbekstan Respublikası nızamlarında kózde tutilǵan tártipte mobilizaciyalardı orınlaw.

Áskeriy xızmet – Ózbekstan Respublikası puqaraları nıń Qurallı Kúshler qatarında ulıwma áskeriy minnetin orınlaw boyınsha mámleketlik xızmetiniń ayrıqsha túri.

Shaqırılıwshılar – áskeriy xızmetke shaqırılıwshılar – áskeriy xızmetke shaqırılauǵın hám rayon (qala) shaqırılıw uchastkalarında dizimge alınǵan shaxslar.

Áskeriy xızmetshi – haqıyqiy áskeriy xızmettegi shaxs.

Áskeriy xızmetke májbúrler – Qurallı Kúshlerdiń rezervi yamasa zapastaǵı shaxslar.

Áskeriy xızmetke májbúr bolmaǵan shaxslar – hár túrli sebeplerge baylanıslı áskeriy dizimge alınbaǵan yamasa áskeriy dizimnen shıǵarılǵan, sonıń ishinde, napaqadaǵı shaxslar.

Uliwma áskeriy minnet puqaralardıń Ózbekstan Respublikasın qorgawğa májbúriy áskeriy tayarlıgınan ibarat boladı hám Ózbekstan Respublikasınıń Qurallı Kúshleriniń qatarın toltırıw hám olardıń rezervin tayarlawdı támiyinlew maqsetinde engiziledi.

Uliwma áskeriy minnet puqaralardı áskeriy xızmetke tayarlawdı, áskeriy xızmetke shaqırıwdı (kiriwdi), shaqırıw yamasa shártnama boyınsha áskeriy xızmetti ótewdi, rezervtegi xızmetti, alternativ xızmetti, áskeriy dizimnen ótiw qağıydalarına ámel etiwdi, ayırıqsha jaǵdaylarda yamasa Ózbekstan Respublikasına qarsı áskeriy hújim bolǵan jaǵdayda xalıqtı qorgaw shara-ilajların óz ishine aladı.

Áskeriy xızmetke birinshi márte shaqırılǵan puqaralar Watanga ant qabıl etedi.

Este saqlań!

Puqaralardı shaqırıw uchastkalarında dizimge alıw olar 16 jasqa tolǵan jılı ulıwma bilim beriw mákemelerindegi aqırǵı oqıw jılınıń oktyabr-noyabr aylarında ámelge asırıladı.

Áskeriy xızmettiń tómendegi túrleri engizilgen:

múddetli áskeriy xızmet;

mobilizaciyalıq shaqırıw rezervindegi áskeriy xızmet;

shártnama boyınsha áskeriy xızmet;

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri qatarında áskeriy xızmetti ótegen rezervshiler xızmeti.

Múddetli áskeriy xızmet. Tınıshlıq dáwirinde múddetli áskeriy xızmet hám mobilizatsiyalıq shaqırıw rezervindegi áskeriy xızmetke 18 jastan 27 jasqa shekemgi, áskeriy xızmetti ótewge jaramlı er adamlar shaqırıladı. Múddetli áskeriy xızmetke shaqırılıw jasındaǵı puqaralardıń ápiwayı ásker hám serjant quramı lawazımlarında, sonday-aq, burın áskeriy xızmetti ótemegen oficerlerdiń nızam hújjetlerinde belgilengen múddet dawamında Qurallı Kúshler qatarındaǵı májbúriy xızmeti bolıp esaplanadı.

Múddetli áskeriy xızmet múddetleri kalendar esabında tómendegishe belgilenedi:

- ápiwayı ásker hám serjantlar quramı lawazımlarında xızmetin ótep atırǵan áskeriy xızmetshiler ushın – 12 ay (joqarı maǵlıwmatlı shaxslar ushın – 12 ay);
- shaqırıw boyınsha oficerler quramı lawazımlarında ótep atırǵan oficerler ushın – 12 ay.

Mobilizatsiyalıq shaqırıw rezervindegi xızmet aymaqlıq princip tiykarında aylıq jıyınlar túrinde shólkemlestiriledi hám shaqırılıwshılar tárepinen Ózbekstan Respublikası Qarjı ministrliginiń arnawlı esap betine aqsha tólemin tólewdi názerde tutqan. Mobilizatsiyalıq shaqırıw rezervindegi xızmet qatarına puqaralar 27 jasqa tolǵanǵa shekem alınadı hám hár jılǵı aylıq jıyınlarǵa shaqırılıwı múmkin, ayrıqsha jaǵdaylar yamasa Ózbekstan Respublikasına qarsı áskeriy topılıs júz bergende, haqıyqıy áskeriy xızmetke shaqırıladı. Mobilizatsiyalıq shaqırıw rezervindegi xızmetti ótegen puqaralar 27 jasqa tolǵannan soń, Qurallı Kúshler rezervi xızmeti qatarına alınadı.

Shártnama boyınsha áskeriy xızmet — Qurallı Kúshler qatarındaǵı haqıyqıy áskeriy xızmetke qálew tiykarında, áskeriy xızmet názerde tutilǵan ministrlikler, mámleket komitetleri hám basqarmalar arqalı mámleket penen dúziletuǵın shártnamaǵa muwapıq kirgen puqaralar atqaratuǵın áskeriy xızmet túri. Áskeriy xızmetti kásip sıpatında tańlaǵan puqaralar shártnama boyınsha áskeriy xızmetti ápiwayı ásker, serjant hám

oficerler quramı lawazımlarında óteydi. Áskeriy xızmetti ótew múddetleri hám de tiykarǵı shártlari shártnamada belgilenedi. Áskeriy xızmettiń shártnamada názerde tutılǵan múddeti tamamlanǵannan keyin táreplerdiń kelisimi menen bul múddet jańa shártnama dúziw arqalı uzaytılwı múmkin.

Rezervshiler xızmeti – haqıyqiy áskeriy xızmetti, sonday-aq, mobilizaciyalıq shaqırıwı rezervindegi xızmetti ótegen ápiwayı áskerler, serjant hám oficerler qatarınan bolǵan áskeriy xızmetke májbúrler ushın Qurallı Kúshlerdiń birlespe, bólim hám bólimsheleriniń qatarın urıs dáwirinde talap etetuǵın shtatlar dárejesine shekem tolıqtırıw, sonday-aq, urıs dáwiri talap etetuǵın dúzilmelerdi kúsheytıw maqsetinde ulıwma áskeriy minnet tiykarında engiziletuǵın áskeriy xızmet túri. Rezervshilerden urıs dáwirinde de, tınıshlıq dáwirinde de Ózbekstan Respublikasına qarsı áskeriy topılıs qáwpi hám mámleket qáwipsizligine qáwip tuwılǵanda, tábiyiy apatshılıqlar hám ayrıqsha jaǵdaylar aqıbetlerin saplastırıwda Ózbekstan Respublikası Prezidenti pármanına muwapıq, birlespe hám bólimler quramında jawıngerlik maqsetler boyınsha paydalanılıwı múmkin. Bunday jaǵdaylarda Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri qatarında áskeriy xızmetti ótegen rezervshilerge mámleket tárepinen belgili dárejedegi jeńillikler beriledi.

Shaqırılıwshılardıń múddetli áskeriy xızmetke hám mobilizaciyalıq shaqırıwı rezervindegi xızmetke shaqırılıw múddetin shańaraq sharayatına baylanıslı keshiktiriw tómendegi jaǵdaylarda ámelge asırıladi:

shaqırılıwshınıń ata-anası miynetke qábiletsiz bolıp, olardı baǵıwı shárt bolǵan miynetke qábiletli erjetken basqa balası bolmasa (ata-ananıń miynetke qábiletsizligi nızam hújjetlerine muwapıq anıqlanadı);

shaqırılıwshınıń miynetke jaramlı jalǵız anası yamasa ákesi bolıp, olardıń qaramaǵında 16 jasqa tolmaǵan 2 hám onnan kóp perzentleri bolǵan jaǵdayda miynetke qábiletli erjetken basqa balası bolmasa;

shaqırıw kúnde shaqırılıwshınıń tuwısqan aǵa inilerinen birewi múddetli áskeriy xızmetti ótep atırǵan bolsa;

shaqırılıwshınıń anasız tárbiyalanıp atırǵan erjetpegen bir perzenti bolsa;

shaqırılıwshınıń birinshi yamasa ekinshi topar mayıp hayalı hám erjetpegen eki hám onnan artıq perzentleri bolsa.

Tinishliq dáwirinde múddetli áskeriý xızmetke hám de mobilizaciyalıq shaqırıw rezervindegi xızmetke shaqırılıwdan azat etiledi:

densawlıǵına baylanıslı áskeriý xızmetke jaramsız dep tabılǵanlar;

jaqın tuwısqanlarınan biri (ájaǵası-inisi, ájapası-sıńlısı) áskeriý xızmetti ótew waqtında qaytıs bolǵan yamasa ólgen shaqırılıwshılar;

dizimge alıńǵan diniy shólkemlerden birinde mártebe iyesi bolǵan shaqırılıwshılar.

Jınayiy juwapkerlikke tartılǵan, sonday-aq, sudlangan jaǵdayı tamamlanbaǵan yamasa sudlanganlıǵı alıp taslanbaǵan puqaralar áskeriý xızmetke shaqırılmaydı.

Ózbekstan Respublikası puqaraları áskeriý xızmetten bas tartqan jaǵdayda hárekettegi nızam hújjetlerine muwapıq jınayiy juwapkerlikke tartıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Áskeriý xızmet tártibin belgilewshi huqıqiy tiykar haqqında nelerdi bilesiz?
2. Jas óspirimler 16 jasqa tolǵanında ne maqsette áskeriý esapqa alınıwı sebeplerin aytıp berıń.
3. Áskeriý xızmet túrleri haqqında nelerdi bilesiz?
4. Kesteni toltırıń.

Áskeriý xızmetten bas tartqan puqaralarǵa qanday jaza qollanıladı?	Áskeriý xızmetten kimler azat etiledi?	Qanday jaǵdaylarda áskeriý xızmet múddetleri keshiktiriledi?

II.2. ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСІНІН ҚОРҒАНИВ HAQQINDAGI NIZAMI

1-shınıǵıw. Qorǵanıw túsiniǵı. Qorǵanıw haqqındaǵı nızam. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń dúziliwi

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Qorǵanıw túsiniǵın ańlap aladı.
- Qorǵanıw degende neni túsinesiz?
- Qurallı Kúshleriniń dúziliwin bilip aladı.

Tayanış sózler:

qorǵanıw, qarar,
nızam, Qurallı
Kúshler, mámleket
organları, basqarıw.

Bilesiz be?

1. Qorǵanıw degende neni túsinesiz
2. Qurallı Kúshlersiz de mámleket gárezsizligin saqlaw múmkin be?

Tayanış túsiniǵler

Qorǵanıw – Ózbekstan Respublikasınıń suvereniteti, aymaqlıq pútinligi hám xalqınıń tınısh turmısı hám qáwipsizligin qorǵawdı támiyinlewdiń siyasiy, ekonomikalıq, áskeriy, jámiyetlik-huqıqıy, shólkemlestiriwshilik ilajları kompleksi.

Qurallı Kúshler Joqarı Bas komandiri – Ózbekstan Respublikası Prezidenti.

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń dúziliwi

1991-jıl 31-avgustta gezekten tısqarı bolıp ótken Ózbekstan Oliy Kengashi-niń 6-sessiyasında “Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik gárezsizligi tiykarları haqqında”ǵı nızamı qabıl etildi. Onda, atap aytqanda, bılay delingen: “Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw isleri ministrligin dúziw, Milliy gvardiya hám áskeriy emes (alternativ) xızmetti shólkemlestiriw huqıqına iye”. Usı nızamdı orınlaw boyınsha 1991-jıl 6-sentyabrdegi Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Pármanına muwapıq Qorǵanıw isleri ministrligi dúzildi.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1991-jıl 25-oktyabrdegi qararına muwapıq Qorǵanıw isleri ministrliginiń huqıqıy statusı hám dúzilisi tastıyqlandı. Ministrlik jergilikli áskeriy basqarıw organları, puqaralardıń qorǵanıw shtabı hám armiya qatarınan sırttaǵı xızmettiń arnawlı basqarması negizinde shólkemlestirildi.

Keyinnen burıngı Türkstan áskeriy okrugınıń basqarıw organları negizinde Qorǵanıw isleri ministrliginiń Bas shtabı hám basqarması hám de olardıń orınlardaǵı tómengi bólimsheleri shólkemlestirildi.

Mámleketimiz Qurallı Kúshleriniń júzege keliwinde Ózbekstan Respublikası Oliy Kengashiniń 1992-jıl 14-yanvardaǵı qararı úlken áhmiyetke iye boldı. Usı qararǵa muwapıq respublika aymaǵında jaylasqan burıngı SSSR Qurallı Kúshleriniń barlıq bólimleri, áskeriy oqıw orınları, mákeme hám organları Ózbekstan Respublikasınıń qaramaǵına alındı hám olar materiallıq texnika hám qarjı menen támiyinlenetuǵın boldı. Solay etip ǵárezsiz mámleketimiz Qurallı Kúshlerin dúziwdiń dáslepki shólkemlestiriwshilik jumısları tamamlandı.

Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi prezidentiniń 1992-jıl 3-iyuldegi Pármanına muwapıq Qorǵanıw isleri ministrligi Qorǵanıw ministrligine aylandırıldı. Sonday-aq, Oliy Kengashtıń 12-shaqırıq 10-sessiyasında áskeriy xızmetke tiyisli qararlar, atap aytqanda, Ózbekstan Respublikasınıń “Qorǵanıw haqqında”, “Ulıwma áskeriy minnet hám áskeriy xızmet haqqında” hám “Alternativ xızmet haqqında”ǵı nızamları qabıl etildi.

Ózbekstan Respublikasınıń 1993-jıl 29-dekabrdegi “Watan qorǵawshıları kúniń belgilew haqqında”ǵı nızamına muwapıq 14-yanvar “Watan qorǵawshıları kúni” dep daǵazalandı.

Ózbekstan Respublikasınıń “Qorǵanıw haqqında”ǵı nızamı 2001-jıldiń 11-mayda qabıl etildi.

“Qorǵanıw haqqında”ǵı nızamniń wazıypası qorǵanıwdı shólkemlestiriw hám Qurallı Kúshlerdi basqarıwdıń huqıqiy tiykarların belgilewden ibarat. Nızam mámleket qorǵanıwın támiyinlewde mámleket organlarınıń wákilliklerin, sonday-aq, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organları, kárxanalar, mákemeler, shólkemler hám puqaralardıń qatnasın anıqlap beredi.

Diqqat!

- Qorǵanıwǵa hám Qurallı Kúshlerge basshılıqtı Ózbekstan Respublikası Prezidenti – Qurallı Kúshler Joqarı bas komandiri ámelge asıradı.
- Urıs dáwirinde Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw ministri bir waqıttıń ózinde Qurallı Kúshler Joqarı bas komandiri orınbasarı bolıp esaplanadı.
- Qurallı Kúshlerdiń kúndelikli xızmetine basshılıqtı óziniń boysınıwında Qurallı Kúshlerdiń quramına kiretuǵın áskeriy dúzilmeleri bolǵan ministrlikler, mámleket komitetleri hám basqarmalarınıń basshıları ámelge asıradı.
- Qurallı Kúshler aldına qoyılǵan wazıypalardı orınlaw boyınsha olarǵa tez basshılıqtı Qurallı Kúshler Bas shtabınıń baslıǵı ámelge asıradı.

Qorǵanıw tarawındaǵı mámleket siyasatınıń tiykarǵı principi:

- basqa mámleketke qarsı áskeriy kúsh islepew, topılıstıń aldın alıw hám onı joq etiw, Ózbekstan Respublikası tiyisli shártnamalar menen baylanısqa mámleketlerge járdem kórsetiw jaǵdayları buǵan kirmeydi;
- xalıqaralıq huqıq normalarına muwapıq túrde kollektiv qáwipsizlik sistemalarında qatnasıw;
- áskeriy-siyasiy bloklarda qatnaspaw;
- áskeriy qurılıstıń zamanagóy urıslar hám qurallı kelispewshiliklerdiń ózgesheligine sáykes bolıwı;
- yadrolıq hám basqa túrdegi massalıq qırǵın quralların islep shıǵarıwdı, qayta islewdi, alıwdı, saqlawdı, tarqatıwdı hám jaylastırıwdı biykarlaw;
- Qurallı Kúshlerdiń, ekonomikanıń, xalıqtıń aymaqtıń topılıstı joq etiwge báhama tayar turıwı;
- qorǵanıwdıń jeterli dárejede bolıwı;
- áskeriy xızmet húrmetli ekenligin támiyinlew.

Soraw hám tapsırmalar

1. Mámleket qorǵanıwı degen ne?
2. Mámleket qorǵanıwı qanday principler tiykarında ámelge asırıladı??
3. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerin dúziw tariyxı haqqında buklet tayarlaw.
4. Ózbekstan Respublikasınıń “Qorǵanıw haqqında”ǵı nızamnıń 2, 4 hám 6-statyaların este saqlaw.
5. Nızamlardıń mámleket qorǵanıwındaǵı áhmiyetin túsindiriw.

“Ulıwma áskeriy minnet hám áskeriy xızmet haqqında”ǵı nızam	“Qorǵanıw haqqında”ǵı nızam

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń wazıypası Ózbekstan Respublikası Konstitucıyasınıń 125-statyasında bayan etilgen. Ol Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik suvereniteti hám aymaqlıq pútinligi, xalıqtıń tınısh turmısı hám qawıpsızlıgın qorgaw ushın dúzilgen.

- qurğalıqtağı armiyalar;
-
- hawa hújiminen qorğanıw armiyaları hám áskeriy hawa kúshleri;
-
- arnawlı armiyalar.

1. Qurǵalıqtaǵı armiyalar

Qurǵalıqtaǵı armiyalar armiyalardıń ishindegi eń tiykarǵısı hám kóp sanlılıǵı, sonıń menen birge eń áyyemgisi bolıp tabıladı. Onı quraytuǵın piyada, artilleriya, tank armiyaları, qatań háreketleri hám qorǵanıwda bekkem turıwları menen ajıralıp turadı.

Motoatqıshlar bólimi gúrestıń hár túrli quralları menen qurallanǵan hám tolıq motorlastırılǵan. Olardıń bólim hám bólimsheleri piyadalardıń jawıngerlik mashınası (БМП) hám brone transportyor (БТР)larda háreket etedi hám sawash alıp baradı.

Avtomat, pulemyot hám tankke qarsı qurallar (ПТΥРС) menen támiyinlengen motoatqıshlı bólimler dushpannıń qorǵanıwın nátiyjeli jarıp ótip, kúshli hújim etiw arqalı dushpandı joq ete aladı.

Tank bólimleri qurǵalıqtaǵı armiyalardıń tiykarǵı soqqı kúshin quraydı hám jawıngerlik háreketlerde eń áhmiyetli wazıypalardı sheshiwge arnalǵan.

Tez háreket ete alıwı, bornlı qorǵanıwı, zamanagóy quralları, túngi kóriw ásbapları hám suw astı (túbi)nda háreket ete alıw qurılımları tanklerdi zamanagóy sharayatlarda gúrestıń nátiyjeli quralına aylandırdı.

Tanklerdiń isenimli bronlanǵanı olardı yadro jarılıwınıń zıyan tiygiziwshi faktorları – soqqılı tolqın, jaqtılıq nurlanıwı, ótip-kórip barıwshı radiaciya, radioaktiv záhárleniwge qarsı bekkem

turıp bere alıwın támiyinleydi.

Qurǵalıqtaǵı armiyalar artilleriyası pushkalar, top (gaubica)lar, reaktiv snaryadlarǵa iye. Bul qurallardıń barlıǵı motorlastırılǵan, júdá qısqa waqıt ishinde jawıngerlik tayar halatqa kelip, háreketi hám oq atıwı arqalı manyovr islep, piyadalardı hám de tanklerdi baqlawı múmkin.

Tez háreket etiwshi kúshler bólimleri dushpan ishkerisindegi áhmiyetli ayaqlardı iyelew, olardı óz armiyaları kelgenshe uslap turıw, olarǵa dushpandı joq etiwge járdem beriw sıyaqlı jawıngerlik wazıypalardı orınlaydı. Jawıngerlik háreketlerde desantlastırıwdı ámelge asırıw ushın arnawlı samolyotlardan paydalanadı.

2. Hawa hújiminen qorǵanıw armiyaları hám áskeriy hawa kúshleri

Áskeriy hawa kúshleri porshenli samolyotlardan baslanıp, búgingi zamanagóy reaktiv mashinalar dárejesine jetip keldi. Olar 3000 km/saat tezlikte hám de 30 km

biyiklikte usha aladı. Joqarı dárejedegi manyovr, alıs aralıqlarğa ushıw, dushpannıń júdá ishkeridegi obyektlerin de joq ete alıw, hawadan dushpanğa kútilmegen soqqı beriw áskeriy hawa kúshleriniń tiykarǵı jawıngerlik qásiyetleri bolıp tabıladı.

Mámlekettiń hawa hújiminen qorǵaw armiyaların tiykarǵı wazıypası – áhmiyetli administrativlik-siyasiy oraylar, sanaat orayları, aerodromlardı hám basqa mámleket hám de áskeriy áhmiyetke iye obyektlerdi dushpannıń hawa soqqısınan qorǵaw. Sonıń ushın hawa hújiminen qorǵaw armiyaları iqtıyarında radio-lokaciyalıq bólimsheler, zenit-raketalı bólimler bar.

3. Arnawlı armiyalar

Arnawlı armiyalar Qurallı Kúshlerdiń jawıngerlik háreketin hár tárepleme támiyinlew, hár túrli áskeriy baǵdarlar boyınsha dúziletuǵın armiyalar toparın kúsheytiw, olarğa júklengen wazıypalardı orınlawğa arnalǵan.

Injenerlik bólimsheleri hújimde bólim hám bólimshelerdiń aldınǵı háreketleniwin támiyinleydi, jol tóseydi, kópirlerdı ońlaydı hám jańasın quradı, suwlı tosıqlar arqalı ótiw ornın tayarlaydı, olardı minalardan tazalaydı. Qorǵawda bolsa injenerlik armiyaları qorǵaw finshlerin quradı hám injenerlik tosıqların ornatağı.

Massalıq qırǵın quralları, sonıń ishinde, ximiyalıq qurallardıń payda bolıwı armiyalardı qorǵaw zárúrligin keltirip shıǵardı. Bunday wazıypalardı orınlawda áhmiyetli rol *bólimshelerine* tiyisli. Bunıń ushın olar arnawlı mashina hám ásbaplar, bólim hám bólimshelerdi arnawlı islewden ótkeriw ushın materiallar menen támiyinlengen.

Baylanıs bólimsheleri sawashtıń barlıq túrlerinde isenimli baylanıstı támiyinlep beredi. Usı maqsette baylanıs bólimleri jaqın hám alıs aralıqlardan úzliksiz baylanıslardı támiyinlep beriwshi eń zamanagóy radioreleli, sımlı hám uyalı baylanıs quralları menen támiyinlengen. Sońǵı waqıtlarda baylanıs bólimsheleri quramında televidenie, foto telegraf, elektron hám de basqa zamanagóy qurallar bar.

*Avtomobil armiyalarini*ni b6limshe h6m b6limleri sawash bolip atirgan b6limlerge materialliq zatlardi jetkerip beriw, jaradarlardi, ziyanlangan qurallardi evakuaciya etiw h6m basqa j6klerdi tasiw ushin xizmet etedi.

6zbekstan Respublikasi Qurallı K6shleri quramına, sonday-aq, m6mleketlik q6wipsizlik xizmetini6 shegara armiyalari, Ishki isler ministrligini6 qarawıl h6m ishki armiyalari, Milliy gvardiya, Ayriqsha ja6daylar ministrligine qarastı d6zilgeler de kiredi.

Soraw h6m tapsırmalar

1. M6mleket qorgawı degen ne?
2. M6mleket qorgawına kim basshılıq etedi?
3. 6zbekstan Respublikasi Qurallı K6shleri qalay d6zilgen?
4. 6zbekstan Respublikasi Qurallı K6shleri quramına qanday ministrlikler armiyalari kiredi?

II.3. ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ QURALLÍ KÚSHLERINIŇ ISHKI XÍZMET USTAVÍ

1-shınıǵıw. Áskeriy xızmetshilerdiń ulıwma minnetleri. Áskeriy dárejeler. Baslıqlar hám boysınıwshılar, úlkenler hám kishiler

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Áskeriy xızmetshilerdiń ulıwma minnetlerin aytıp beredi.
- Áskeriy dárejeler, baslıqlar hám boysınıwshılar, úlkenler hám kishilerdi bilip aladı.

Tayanış sózler:

minnet, áskeriy dárejeler, baslıqlar hám boysınıwshılar, úlkenler hám kishiler.

Bilesiz be?

1. Qurallı Kúshler xızmetinde ustavlar qanday áhmiyetke iye?
2. Baslıq hám boysınıwshı dep kimlerdi aytıw múmkin?

Tayanış túsinikler

Ulıwma áskeriy ustavlar – áskeriy xızmettiń nızam hám qaǵıydalar jıynaǵı.

Ajratıwshı belgiler – áskeriy xızmetshilerdiń kiyimindegi belgiler. Olar áskeriy xızmetshiniń personal, áskeriy hám arnawlı dárejesi, qaysı armiya túrine tiyisli ekenligin bildiredi.

Baslıq – boysınıwshıǵa buyırıq beriw hám onıń atqarılıwın talap etip alıw huqıqına iye lawazımlı shaxs.

Boysınıwshı – baslıqtıń buyırıqların sózsiz orınlawǵa májbúr bolǵan áskeriy xızmetshi.

Áskeriy ustavlar – qurallı kúshler hám armiya túrleriniń birlespe, bólim hám bólimshelerden jawıngerlik háreketlerde paydalanıw principleri, olardıń maqsetleri, wazıypa hám usılların, áskeriy xızmetshilerdiń minnetlerin, olardıń arasındaǵı ózara múnásibetlerin, kúndelikli turmıs xızmetin, áskeriy xızmetti shólkemlestiriw, ótew jol-jobaların úyretiwshi hám de ádep-ikramlılıq normaların hám áskeriy ustavtı bekkemlew tiykarın belgilep beriwshi rásmiy normativlik huqıqıy hújjetler.

Áskeriy ustavlar jawıngerlik hám ulıwma áskeriy túrlerge bólinedi. Jawıngerlik ustavlar qurallı kúshler bólim hám bólimsheleri túrleriniń jawıngerlik tayarlıq tiykarları hám de jawıngerlik háreketlerdi alıp barıwdı belgilep beredi. Ulıwma áskeriy ustavlar

áskeriy xızmetshilerdiń ózara qatnasıqları, olardıń ulıwma hám lawazımǵa baylanıslı minnetleri, huqıqları, ishki garnizon hám qarawıllıq xızmetlerin ótew tártiplerin hám basqalardı belgilewshi Qurallı Kúshlerdiń barlıq túrleri ushın ulıwma májbúriy qaǵıydalardan ibarat.

Este saqlań!

Jawıngerlik ustavlar rásmiy basshılıq hújjeti bolıp, birlespe, birikpe hám áskeriy bólimlerdiń áskeriy háreketler alıp barıwındaǵı tiykarǵı jawıngerlik principlerin ornataıp beredi.

Ulıwma áskeriy ustav Qurallı Kúshler áskeriy xızmetshileriniń ulıwma huqıqları hám minnetlerin hám olardıń arasındaǵı ózara qatnasıqların, brigada lawazımlı shaxslardıń tiykarǵı minnetlerin, sonday-aq, ishki tártip qaǵıydaların belgileydi. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri áskeriy bólimlerdiń, shtablardıń, basqarmalardıń, mákemelerdiń, kárxanalardıń, shólkemlerdiń hám áskeriy bilim orınlarınıń barlıq áskeriy xızmetshileri Ishki xızmet Ustavına ámel etedi.

Zárúr!

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń Ishki xızmet, Intizam, Garnizon hám qarawıllıq xızmetleri Ustavı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 1996-jıl 9-oktybardegi pármanı menen, Sap ustavı Qorǵanıw ministriniń 1996-jıl 14-oktyabrdegi 238-sanlı buyırǵı menen tastıyqlanǵan hám Qorǵanıw ministri, Ishki isler ministrliği, Ayrıqsha jaǵdaylar ministrliği hám Mámleketlik qáwipsizlik xızmetleri tárepinen 2013-jıl 28-oktyabrdegi 13/34/6/84-sanlı qararı tiykarında kúshke kirgizilgen.

Ishki xızmet ustavı Qurallı Kúshler áskeriy xızmetshileriniń ulıwma huqıqları, minnetleri hám olardıń arasındaǵı ózara qatnasıqlardı, lawazımlı shaxslardıń tiykarǵı minnetlerin, sonday-aq, ishki tártip-qaǵıydalardı belgileydi.

Usı ustavtıń talapları boyınsha áskeriy bólimlerde áskeriy xızmetshilerdiń turmısı hám ruwxıy procesleriniń shólkemlestiriliwi kórsetilgen. Sonday-aq, Áskeriy

xizmetshilerniń arastadıǵı qatnaslar qanday bolıwı, áskeriy ádeplilik qaǵıydaları, áskerlerniń minnetleri, ishki xızmetti ótew tártibi belgilep berilgen.

Áskeriy xızmetshilerniń ulıwma minnetleri

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń áskeriy xızmetshileri xızmet jumısında nızamlar, áskeriy ustavlardıń talaplarına ámel etedi hám siyasiy maqsetlerin gózlewshi basqa jámaát shólkemleri hám birlespeleriniń háreketi menen baylanıslı bolmawı kerek.

Áskeriy xızmetshi tómendegilerge májbúr:

Watangá antqa sadıq bolıwǵa, xalqına pıdayılarsha xızmet etiwge, Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik gárezsizligi hám aymaqlıq pütünligin mártlik, sheberlik penen sońǵı tamshı qanı qalǵansha;

óz mámleketiniń Konstituciyasına, áskeriy ustavlardıń talapların orınlawǵa;

áskeriy xızmet qıyınshılıqlarına turaqlılıq penen shıdawǵa;

ózone isenip tapsırılǵan qural-jaraq hám áskeriy texnikanı biliwi, olardı bárhama tayarlıqta saqlawǵa, áskeriy mülikti asırawǵa;

hadal, intizamlı, er júrek bolıwǵa;

komandirlerge (baslıqlarǵa) sózsiz boysınıwǵa hám olardı sawashta qorǵawǵa; áskeriy bólim jawıngerlik Bayraǵın qorǵawǵa

áskeriy júris-turis qaǵıydalarına boysınıwǵa hám áskeriy sálemlesiwdi orınlawǵa, tártip boyınsha taza hám azada kiyiniwge.

Áskeriy dáreje – Qurallı Kúshlerniń hár bir áskeriy xızmetshisi hám rezervtegi áskeriy minnetli shaxsqa olardıń xızmet dárejesi, áskeriy hám arnawlı tayarlıǵı, ótegen xızmet múddeti, qaysı armiya yaki xızmet túrine tiyisli ekenligine, sonday-aq, kórsetken xızmetlerine baylanıslı beriletuǵın dáreje. Áskeriy dárejeler áskeriy xızmetshilerniń ózara qatnaslarındadıǵı dárejesin belgileydi.

Hár bir áskeriy xızmetshi hám áskeriy xızmetke wazıypasına tiyisli áskeriy dáreje beriledi. Qurallı Kúshlerdegi áskeriy dárejeler armiya dárejeleri hám keme quramındağı dárejelerge bólinedi.

Qurallı Kúshlerde engizilgen áskeriy dárejeler

Armiyağa tiyisli dárejeler	Kemege tiyisli dárejeler
Ápiwayı áskerler quramı	
Ápiwayı ásker	Matros
Serjantlar quramı	
kishi serjant	2-dárejedegi starshina
3-dárejeli serjant	—
2-dárejeli serjant	—
1-dárejeli serjant	—
ağa serjant	1-dárejedegi starshina
Oficerler quramı	
Kishi oficerler quramı	
leytenant	leytenant
ağa leytenant	ağa leytenant
kapitan	kapitan-leytenant
Ağa oficerler quramı	
mayor	3-dárejeli kapitan
podpolkovnik	2-dárejeli kapitan
polkovnik	1-dárejeli kapitan
Generallar quramı	
general-mayor	
general-leytenant	
general-polkovnik	
armiya generalı	

Qurallı Kúshlerdegi joqarı áskeriy dáreje **armiya generalı** bolıp, bul dáreje (urıs dáwirinde) Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń Joqarı Bas Komandirine, sonday-aq, Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw ministrine beriledi.

Rezervtegi, zapastağı yamasa otstavkadağı puqaralardıń áskeriy dárejelerine “rezervtegi”, “zapastağı” yamasa “otstavkadağı” sózleri qosıladı.

QORGANIW MINISTRLIGI ÁSKERIY ATAQLARÍ

ÁSKERLER QURAMÍ

Ápiwayı ásker

SERJANTLAR QURAMÍ

Kishi serjant

III därejeli serjant

II därejeli serjant

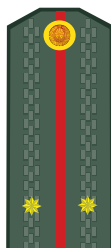

I därejeli serjant

Ağa serjant

KISHI OFICERLER QURAMÍ

Leytenant

Ağa leytenant

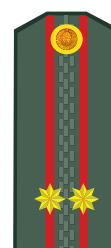

Kapitan

AĞA OFICERLER QURAMÍ

Mayor

Pod-polkovnik

Polkovnik

GENERALLAR QURAMÍ

General-mayor

General-leytenant

General-polkovnik

Armiya generali

Áskeriy xızmetshilerdi ajratıwshı nıshanları

Áskeriy xızmetshilerdiń áskeriy kiyim-kenshek hám ajratıwshı nıshanları Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen tastıyqlanadı. Qurallı Kúshler quramına alıńǵan áskeriy xızmetshilerge kúndelikli hám uyımlastırılatusın bayram jıyınları ushın áskeriy dáreje hám armiya túrin ajratıwshı nıshanları bolǵan áskeriy kiyim-kenshek beriledi.

Áskeriy xızmetshiler áskeriy dárejени hám armiya túrin ajratıwshı nıshanları bolǵan áskeriy kiyim-kenshekте júredi. Áskeriy kiyim-kenshekте júriw qaqıydaları Qorǵanıw ministrligi tárepinen belgilenedi. Áskeriy kiyimde júriw huqıqına iye emes puqaralar áskeriy xızmetshiler kiyim-kensheklerin kiyiwi hám ajratıwshı nıshanlardı taǵıp júriwi qadaǵan etiledi. Ajratıwshı nıshanlarǵa pogonlar, petlicalar kókirek hám jeń belgileri, bas kiyim, pogon hám petlicalardaǵı belgiler, kantler hám lampaslar kiredi.

Uluwma armiya

Áskeriy hawa kúshleri

Arnawlı operaciya kúshleri

Hawa hújiminen qorgaw armiyaları

Artilleriya armiyaları

Hawa-desant armiyaları

Tank armiyaları

Avtomobil armiyaları

Baylanis armiyaları

Radiaciyalıq hám ximiya-biologiyalıq qorgaw armiyaları

Injenerlik armiyaları

Yuridikalıq xızmet

Medicinalıq támiynat veterinariya xızmeti

Áskeriy háreketler xızmeti

Áskeriy ansambl

Bashqlar hám boysınıwshılar, úlkenler hám kishiler

Jeke basshılıq Qurallı Kúshlerdegi tiykarǵı basshılıq principi bolıp tabıladı. Jeke basshılıqta baslıq (komandir) boysınıwshılarına baylanıslı buyırıq beriw huqıqı menen tolıq támiyinlenedi hám armiyalar barlıq funkciyaların ámelge asırıwı hám turmıs xızmeti ushın tolıq juwapker boladı.

Bashqlar boysınıwshılarına qaraǵanda anıq huqıq hám minnetlerge iye bolǵan lawazımlı shaxslar bolıp tabıladı. Óziniń xızmet mártebesi hám áskeriy dárejesine baylanıslı ayırım áskeriy xızmetshiler baslıqlarǵa baylanıslı baslıq yamasa boysınıwshı bolıwı múmkin. Olar boysınıwshılarǵa buyırıq beriw hám olardıń orınlanıwın talap etiw huqıqına iye.

Boysınıwshılar baslıqlarǵa sózsiz boysınıwǵa, baslıqlardıń buyırıqların anıq hám kórsetilgen múddette orınlawǵa májbúr. Boysınıwshılar baslıqtıń buyırıqların sózsiz orınlawǵa májbúr. Olar baslıqtıń buyırǵın baslama hám sezgirlikti kórsetip, sózsiz anıq hám múddetinde orınlawı shárt.

Óziniń xızmet dárejesi hám áskeriy dárejesine qarap, basqa áskeriy xızmetshilerge qaraǵanda olardıń baslıǵı yamasa boysınıwshısı esaplanbaytuǵın áskeriy xızmetshiler *úlken* (aǵa) yamasa *kishi* bolıwı múmkin.

Úlkenlik (aǵalıq) áskeriy xızmetshilerdiń áskeriy dárejesine qarap belgilenedi. Áskeriy dárejesi boyınsha úlkenler dárejesi kishiler intizamdı buzǵan jaǵdayda, tártipsizliklerdi saplastırıwdı talap etiw kerek. Dárejesi boyınsha kishiler bunday talaplardı sózsiz orınlawǵa májbúr.

Este saqlañ!

Eger áskeriy xızmetshi Ulıwma áskeriy ustavlar talabın buzsa, oǵan intazmlıq jaza sharası qollanıladı. Áskeriy xızmetshiniń Ulıwma áskeriy ustavlar talabın buzıwında jinayat elementi tabılsa (dezertirlik islese, satqınlıq etse, awır jinayat etse), bul haqqında áskeriy prokurorga xabar beriledi hám oǵan baylanıslı jinayıy is ashıladı.

Umitpań!

Áskeriy xızmetshi bolıw intizamlı mámleket puqarası bolıwı demek.

Soraw hám tapsırmalar

1. Áskeriy xızmetshilerdiń qanday ulıwma minnetleri bar?
2. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerinde shólkemlestirilgen qanday áskeriy dárejelerdi bilesiz?
3. Áskeriy xızmet jeke bassılıq principiniń mánis-mazmunı neden ibarat?
4. Áskeriy dáreje hám nıshanlardıń túrleri boyınsha kórgizbe tayarlań.
5. Toparlaw kestesi járdeminde Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerinde shólkemlestirilgen áskeriy dárejelerdi toparlarga bóliń.

Ápiwayı áskerler quramı	Serjantlar quramı

Kishi oficerler quramı	Aǵa oficerler quramı	Generallar quramı

2-shinigiw. Tuwrıdan-tuwrı hám tikkeley baslıqlar. Buyırıq beriw hám onı orınlaw tártibi. Áskeriy sálemlesiw, áskeriy ádeplilik hám múrájáát etiw qağıydaları. Áskeriy xızmetshiler arasındagı Ustav qatnasıqların buzğanlıgı ushın juwapkerlik

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Tuwrıdan-tuwrı hám tikkeley baslıqlardı ajıratadı.
- Buyırıq beriw hám onı orınlaw tártibin biledi.
- Áskeriy sálemlesiw, áskeriy ádeplilik hám múrájáát etiw qağıydaların biledi.
- Áskeriy xızmetshiler arasındagı ustav qatnasıqların buzğanlıgı ushın juwapkerlikke tartılıwın ańlaydı.

Tayanış sózler:

tikkeley baslıq,
tuwrıdan-tuwrı
baslıq, buyırıq,
buyırıw, áskeriy
sálemlesiw,
juwapkerlik.

Bilesiz be?

Buyırıq beriwdi tapsırmanı orınlaw dep túsinesiz be?

Áskeriy xızmetshiler, xızmet boyınsha, hátte waqıtsha bolsa da, boysındırılğan baslıqqa **tuwrıdan-tuwrı baslıq** delinedi.

Boysındırıwshıǵa jaqınaraq bolğan tuwrıdan-tuwrı baslıq **tikkeley baslıq** delinedi. Máselen, ápiwayı ásker ushın jawıngerlik topar komandiri tikkeley emes baslıq esaplanadı.

Buyırıq beriw hám orınlaw tártibi

Buyırıw shtab baslıǵı áskeriy bólim komandiri atınan yamasa garnizon áskeriy komendantı, garnizion baslıǵı atınan shıǵarılıwshı basqarıw xızmet hújjeti esaplanadı.

Buyırıq – komandir (baslıq)dıń boysınıwshılarga qaratılğan hám belgili ámel-leriniń májbúriy orınlanıwın, ol yaki bul qağıydalarga ámel etiliwin talap etetuǵın yamasa ol yaki bul tártip qağıydalardı belgileytuǵın kórsetpesi. Buyırıq sózsiz, anıq hám óz múddetinde orınlanıwı kerek. Sawashta baslıqtıń buyırıǵın óz waqtında hám anıq orınlaw nátiyjeli hám dushpan ústinen jeńiske erisiwdiń shárti.

Buyırıqlar boysınǵanlıq baǵdarında beriledi. Júdá zárúr jaǵdaylarda aǵa komandir (úlken) boysınıwshıǵa onıń tuwrıdan-tuwrı baslıǵın shetlep ótken jaǵdayda buyırıq beriwı múmkin. Bunday jaǵdayda ol bul haqqında boysınıwshınıń tuwrıdan-tuwrı baslıǵına xabar etedi yamasa boysınıwshıǵa onıń ózi tikkeley baslıǵına bildiriw beriwın buyıradı.

Buyırıq alǵan áskeriy xızmetshi “Xo‘p boladı”, dep juwap beredi hám sonnan keyin onı orınlaydı. Eger buyırıqtı orınlap atırğan áskeriy xızmetshi dárejesine baylanıslı basqa úlken baslıqtan jańa buyırıq alsa, bul haqqında ekinshi buyırıqtı bergen baslıqqa bildiriw beredi hám tastıyqlangannan soń aqırǵısın orınlaydı. Jańa birinshi buyırıqtı bergen baslıqqa xabar etedi.

Áskeriy sálemlesiw

Áskeriy sálemlesiw áskeriy xızmetshilerdiń birádarlarsha doslıq belgisi, ózara húrmet hám joldaslıq mádeniyatınıń kóriniw belgisi bolıp esaplanadı. Barlıq áskeriy xızmetshiler bir-birine gezleskende (jetip alganda, ótip ketip baratırǵanda), Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń Sap ustavı menen belgilengen qaǵıydalarǵa ámel etken halda bir-birine sálem beriwge májbúr.

Áskeriy dárejesine qarap, boysınıwshılar hám kishiler birinshi bolıp sálem beredi.

Bunnan tısqari áskeriy xızmetshiler tómendegi jaǵdaylarda sálem beriwge májbúr:

Belgisiz ásker qábirine;

Watan azatlıǵı hám ǵárezsizligi ushın sawashlarda qaytı bolǵan jawıngerlerdiń birádarlıq qábirstanına;

áskeriy bólimniń jawıngelik Bayraǵına;

áskeriy bólimsheler baqlap baratırǵan jerlew máresimine.

Este saqlañ!

Áskeriy xızmetshiler joqarı mádeniyatlı, kishiyeıllik hám awır-basıqlıq úlgin kórsetiw, jámaátlik orınlarında ózin múnásip uslawǵa májbúr.

Áskeriy xızmetshiler minez-qulqı hám ádepliligi

Áskeriy xızmetshiler arasında qatnasıqlar ózara húrmet tiykarında qurıladı. Olar xızmet máseleleri boyınsha bir-birine **“Siz”** lep múrájáát etiwleri kerek. Baslıqlardıń juwabına tastıyıqlawshı juwabın aytıw kerek bolsa, **“Xuddi shunday”**, eger biykarlaw juwabın aytıwı zárúr bolsa, **“Aslo yo‘q”** dep aytıladı.

Saptan tısqarıda, buyırıq berilip atırǵanda yamasa alıp atırǵanda áskeriy xızmetshiler sapta qáddin tik uslap turadı, eger bas kiyimde bolsa, oǵan qolın qadaydı hám soń túsiredi.

Jámáátlik orınlarında, transport qurallarında bos orınlar bolmaǵan waqıtta áskeriy xızmetshi baslıqqa (úlkenge) óz ornın usınıwǵa májbúr.

Baslıqlar hám úlkenlerge múrájáát etiw

Baslıqlar (úlkenler) boysınıwshılar (kishiler) dı olardıń áskeriy dárejesi hám familiyası boyınsha ataydı. Máselen **“Oddiy askar Azimov”** yamasa tek áskeriy dárejesi boyınsha ataydı. Bunda dárejesinen aldın **“O‘rtoq”** sózi qosıp aytıladı. Máselen: **“O‘rtoq askar”, “O‘rtoq serjant”**.

Boysınıwshılar (kishiler) úlkenler (baslıqlar)ge mútájáát etilip atırǵanda olardıń áskeriy dárejesi aldına **“O‘rtoq”** sózi qosıp aytıladı. Máselen: **“O‘rtoq mayor múrájáát qilishga ruxsat bering!”**.

Komandir (baslıq) yamasa úlkenler qatnasıwında basqa áskeriy xızmetshige múrájáát etilip atırǵan waqtında, bunıń ushın onnan ruqsat sorawı zárúr. Máselen: **“O‘rtoq mayor, leytenant Azimovqa múrájáát qilishga ruxsat bering!”**

Eger áskeriy xızmetshi Ulıwma áskeriy ustavqa baylanıslı qatnasıqlardı buzsa, ol jaǵdayda intizamlıq juwapkershilikke tartıladı. Eger onıń qılmısında jınayat elementleri tabılsa, jınayıy juwapkershilikke tartıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Áskeriy xızmette tuwrıdan-tuwrı hám tikkeley baslıq dep kimlerge aytıladı?
2. Tuwrıdan-tuwrı baslıq hám boysınıwshı kim?
3. Buyırıqtı orınlaw tártibi haqqında neni bilesiz?
4. Áskeriy ádeplilik hám múrájáát etiw qaǵıydaları qanday tártipte ámelge asırıladı?
5. Baslıqlarǵa múrájáát etiw hám áskeriy sálemlesiwdi úyreniw.
6. Áskeriy múnásibettiń áhmiyeti temasında buklet tayarlaw.

03 ATÍW TAYARLÍĞÍ

Atıw tayarlığı jeke quramdı óz quralınan jawıngerlik halatınıń hár túrli sharayatlarında sheberlik penen paydalanıwına úyretiw maqsetinde ótkeriledi.

Atıw tayarlığı tómendegi bólimlerdi óz ishine aladı: quraldın materiallıq bólimleri; atıw tiykarları; atıwdın usılları hám qağıydaları; qol granataların ılaqtırıw; sawashta baqlaw hám aralıqlardı anıqlaw.

Quraldın materiallıq bólimleri – quraldın wazıypası, dúzilisi hám jawıngerlik ózgesheliklerin úyreniwge arnalğan bólim. Quraldın materiallıq bólimlerin biliw onıń menen durıs qatnas etiw, onı abaylap-saqlaw hám hár túrli sharayatlarda atqanda kemissiz islewin támiyinlep beriw ushın zárúr.

Áskeriy xızmetke shaqırılıwshı qural-jaraqtan paydalanıw boyınsha baslanğısh bilimge iye bolıwı ushın onı ámeliy iste qollana alıw kónlikpesi úlken áhmiyetke iye. Sonnan kelip shıǵıp oqıwshı:

- avtomattı atıwǵa tayarlawdı, onnan payda bolıwshı hám háreketleniwshı nıshanlarǵa atıw usılların orınlawdı;
- avtomattı tazalaw hám maylawdı;
- múyesh úlkenligi járdeminde nıshanǵa shekemgi aralıqtı anıqlaw usılların;
- jarılıwshı qol granataların hár qıylı halatta uzaqlıqqa hám anıqlıqqa ılaqtırıw texnikasın;
- jarılıwshı qol granataların ılaqtırıw shınıǵıwların orınlawdaǵı uqıplılıǵın;
- baslanğısh shınıǵıw shártleri boyınsha avtomattan jawıngerlik oq penen atıw ámellerin orınlawın;
- kishi kalibrli hám de pnevmatikalıq mıltıqtan oq atıw shınıǵıwların orınlay alıw ámeliy kónlikpelerge iye bolıwı;
- atıw shınıǵıwlarında qáwipsizlik qaǵıydaların biliwi;
- Kalashnikov avtomatı, jarılıwshı qol granatalarınıń jawıngerlik ózgeshelikleri, dúzilisi, islew principlerin biliwi;
- háreketleniwshı hám payda bolıwshı nıshanlarǵa atıw qaǵıydaların biliw shárti;

Qural-jaraq hám oq-dáriler menen islegende qáwipsizlik sharalarına qatań ámel etiw zárúr. Shınıǵıw baslanbastan aldın avtomat oqlanǵanlıǵın tekserip kóriw kerek. Qural oqlanǵan yaki oqlanbaǵanlıǵına qaramastan:

- onı adamlarǵa qaratıw;
- baslıq (komandir)tıń ruqsatısız quraldı oqlaw;
- jeke quramǵa qarata 100 metrden jaqın aralıqtan patron menen oq atıw;
- qızıl bayraq kóterilgen orın, qáwipli baǵdar yamasa pana táreplerge oq atıw qadaǵan etiledi.

“Otish to‘xtatilsin!” buyırǵı aq bayraq yaki túnde aq reńli fanarik jaǵıw arqalı belgilenedi.

Oq-dáriler menen islegende:

- oq-dárilerdi belgilenbegen jerde saqlaw;
- oq-dárilerdi basqa shaxslarǵa beriw hám qarawsız qaldırıw;
- oq-dárilerden poroxtı shıǵarıp alıw hám jalınǵa taslaw;
- atılmay qalǵan oq-dárilerden oqıw patronları sıpatında paydalanıw qadaǵan etiledi.

III.1. OQ ATAR QURALLARININ WAZIYPASI, DUZILISI, ISLEW PRINCIPI HAM JAWINGERLIK OZGESHELIKLERI

1-shinigiw. Teoriyalıq, Kalashnikov avtomatınıń wazıypası, konstruktivlik hám ballistikalıq kórsetkishleri, ulıwma dúzilisi. Kalashnikov qol pulemyotı. Jawingerlik patronlar. Qural-jaraq hám oq-dáriler menen islegende qáwipsizlik sharaları

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Kalashnikov avtomatınıń wazıypası, konstruktivlik hám ballistikalıq kórsetkishleri, ulıwma dúzilisin bileği.
- Kalashnikov qol pulemyotınıń wazıypası, konstruktivlik hám ballistikalıq kórsetkishleri, ulıwma dúzilisin bileği.
- Jawingerlik patronlar, qural-jaraq hám oq dáriler menen islegende qáwipsizlik sharaların aytıp beredi.

Bilesiz be?

1. Avtomatikalıq qural degende neni túsinesiz?
2. Qanday jawingerlik qurallar haqqında bilesiz?

Kalashnikov avtomatı dushpannıń janlı kúshlerin joq etiw ushın arnalǵan. Ol individual qural bolıp esaplanadı.

AKM

AK-74

Tayanısh túsinipler

Oq atar qural – oq (snaryad)tı stvol kanalınan ushırıp shıǵarıw ushın porox gazleriniń janıwınan payda bolǵan gazler basımı kúshinen paydalanılatuǵın qural.

Oqlı qural – kalibri 20 mm den kishi bolǵan oqatar qural (pistolet, miltıq, avtomat, pulemyot hám t.b.).

Avtomat qural – qayta oqlaw hám náwbettegi atıwdı ámelge asırıw avtomatikalıq tárizde porox gazleri energiyası esabınan ámelge asırılátuǵın oq atar qural.

Pulemyot — dushpanniń jer, hawa hám suwdaǵı nıshanların zıyanlaw ushın qollanılatuǵın tez atar avtomatikalıq qural.

Patron — oqlı hám artilleriya qurallarınıń oq-dárisi (qural patron menen bir usılda oqlanadı).

Este saqlañ!

Túngi waqıtlarda avtomat hám qol pulemyotlarında arnawlı nıshan kórsetiwshi atıw úskenelerinen paydalanıladı hám de olar qurallar menen birgelikte “N” qosımsha háribi menen ataladı. (Máselen AKN, AK 74N, RPKN74 hám b.)

Kalashnikov avtomatı (AKM, AK-74) individual qural bolıp esaplanadı hám ol dushpanniń janlı kúshin joq etiwge arnalǵan. Qol sawashında avtomatqa nayza-pıshaq biriktiriledi. Birdey kalibrdegi avtomat hám pulemyotlar oq salǵısh (magazin)ların almasırap paydalanıwǵa boladı. Kalashnikov avtomatı dúzilisi jaǵınan júdá ápiwayı hám joqarı jawıngerlik hám de ekspluataciyalıq (isletiw) sıpatlarına iye.

Kalashnikov avtomatınan úzliksiz (avtomatikalıq túrde) hám birewlep oq atıwǵa boladı. Úzliksiz oq atıw avtomattan atıwdıń tiykarǵı túri bolıp esaplanadı: ol qısqa (5 ewge shekem atıw) yaki (10 ǵa shekem atıw) yaki toqtawsız bolıwı múmkin.

№	Kórsetkishler atı	AKM	RPK	AK-74	PKM
1	2	3	4	5	6
1	Anıq atıw uzaqlıǵı:	1000	1000	1000	1000
2	Tuwrı atıw uzaqlıǵı:				
	kókirek tárizli nıshan boyınsha, <i>m</i>	350	365	440	400
	juwırıp baratırǵan nıshan boyınsha, <i>m</i>	525	540	625	650
3	Atıw tezligi, <i>atıw/minut</i>	600	600	600	600
4	Jawıngerlik tez atıw, <i>atıw/minut</i>				
	— birewlep atqanda:	40	50	40	50
	— úzliksiz atqanda:	100	150	100	150
5	Oqtıń baslanǵısh tezligi, <i>m/s</i>	715	745	900	960
6	Oqtıń óltiriw qásiyeti saqlanıp qalatuǵın aralıq, <i>m</i>	1500	1500	1350	1350
7	Oqtıń ushıw alıslıǵı, <i>m</i>	3000	3000	3150	3150
8	Avtomat (pulemyot)tıń awırlıǵı:				
	— oqlanbaǵan magazin menen, <i>kg</i>	3,3	5,3	3,3	5,0
	— oqlanǵan magazin menen, <i>kg</i>	3,6	5,6	3,6	5,46

9	Magazinniń kólemi, <i>patron</i>	30	40	30	lenta (100/200)
10	Kalibri, <i>mm</i>	7,62	7,62	5,45	5,45
11	Avtomattıń uzınlıǵı, <i>mm</i> :				
	— nayza-pıshaq biriktirilgen, qundaq jayılǵan	1020	—	1089	—
	— nayza-pıshaqsız hám qundaq jayılǵan	880	—	940	1060
	— búgilgen qundaq penen	640	—	700	845
12	Stvol uzınlıǵı, <i>mm</i>	415	590	415	590
13	Stvoldıń oyılǵan bóliminiń uzınlıǵı, <i>mm</i>	369	546	372	549
14	Oyıqlar sanı, <i>dana</i>	4	4	4	4
15	Patronniń awırlıǵı, <i>g</i>	16,2	16,2	10,2	10,2
16	Oqtıń awırlıǵı, <i>g</i>	7,9	7,9	3,4	3,4
17	Porox zaryadınıń muǵdarı, <i>g</i>	1,6	1,6	1,6	1,6
18	NSPU priceliniń awırlıǵı, <i>kg</i>	2,2	2,2	2,2	2,2

Avtomattıń úzliksiz islewi stvol kanalınan zatvor ramasınıń gaz porshenine atatuǵın porox gazleriniń energiyasınan paydalanıwǵa tiykarlangan.

Avtomattıń tiykarǵı bólek hám mexanizmleri: 1 — stvol stvol qutısı, nıshańǵa alıw úskenesi, qundaq hám pistolet tutqası menen; 2 — stvol qutısınıń qaqpaǵı; 3 — zatvor raması gaz porsheni menen; 4 — zatvor; 5 — qaytarıwshı mexanizmi; 6 — gaz trubası stvol qaplaması menen; 7 — sevyo (stvoldıń astıńǵı qaplaması; 8 — soqqı beriw-atıw mexanizmi; 9 — magazin; 10 — nayza-pıshaq; 11 — penal (tazalaw hám maylaw ánjamları ushın); 12 — shompol.

Zárúr!

AK-74 avtomatınıń atıw nátiyjeliligi AKM nıń nátiyjeliliginen 1,2 –1,6 ese joqarı.

AK-74 avtomatınıń “oq atıw kúshin” arttırıw ushın 40 mm li stvol astı GP-25 granamyotı menen úskenelenedi.

Dúnyada birinshi avtomat 1913 –1916-jılları quralsaz V.G.Fyodorov tárepinen jaratılğan.

Kalashnikovtıń tutqalı (qol) pulemyotı motoatqısh jawıngerlik toparınıń quralı bolıp esaplanadı. Ol dushpannıń janlı kúshleri hám oq atıw quralların joq etiwge arnalğan. Kalashnikov qol pulemyotınıń konstruktiv hám ballistikalıq kórsetkishleri kestede keltirilgen (48 – 49-betler). Onıń hám bólimleriniń islew principi Kalashnikov avtomatı hám bólimleriniń islew principi menen birdey.

5,45 mm li Kalashnikov tutqalı (qol) pulemyotı (RPK)

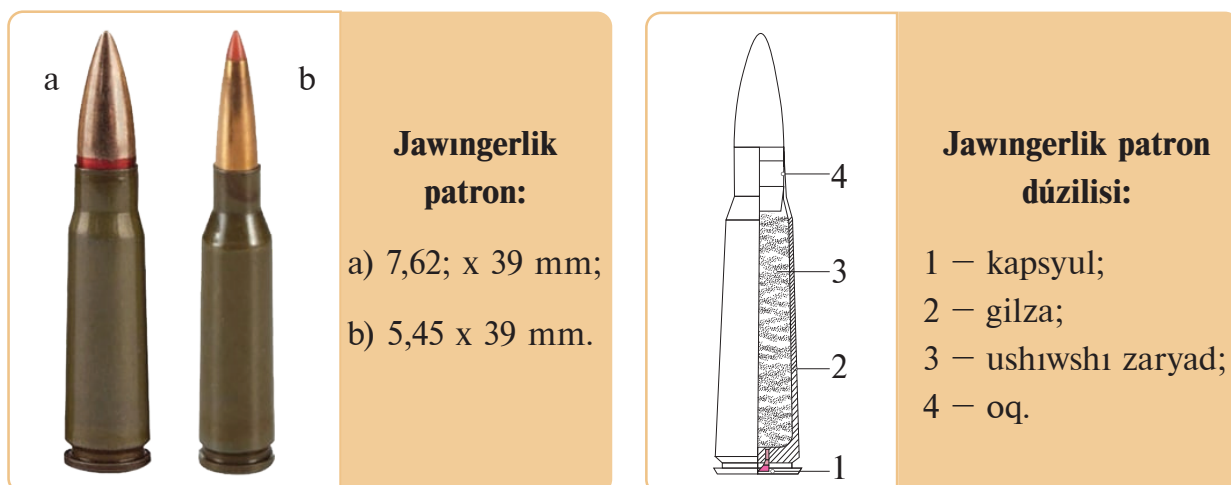
7,62 mm li Kalashnikov pulemyotı (PKM)

Pulemyottıń stvolı avtomattıń stvolına qaraǵanda uzınıraq. Bul oq baslanǵısh tezliginiń artıwına sebepshi boladı, nátiyjede tuwrı atıw uzaqlıǵı artadı.

Este saqlañ!

Kalashnikov avtomatları hám Kalashnikov qol pulemyotlarınıń kóp bólimleri birdey islengen. Bul bolsa pulemyot islep shıǵarıwdı ańsatlastırǵan hám arzanlastırǵan.

Kalashnikovtıń qol pulemyotı (RPK)nda 1943-jılı úlgidegi 7,62 mm li, RPK 74 te bolsa 5, 45 mm li patronlardan paydalanıladı. Jawıngerlik patron oq, gilza, porox zaryadı hám pistonnan ibarat.

1943-jıl úlgisindegi patronlar ápiwayı hám arnawlı maqsetli (jarıwshı hám qalqanğa qarsı-jandıratuğın) oqlar menen islep shıǵarıladı. Arnawlı oqlardıń bas bólimi ajıralıp turatuğın reńge iye.

Oqtıń wazıypaları

Ápiwayı oq dushpannıń ashıq hám oq tesip óte alatuğın tosqı artındaǵı janlı kúshin joq etiw ushın arnalǵan

Jaqtılandırıwshı (iz qaldırıwshı) oq dushpannıń janlı kúshin joq etiw, oq atıwdı tuwrılaw hám nıshandı kórsetiw ushın xızmet etedi. Trasserdıń jaqtı izi 800 m aralıqqa shekem uzaqlıqtan kórinip turadı. Jaqtılandırıwshı oqtıń bas bólimi jasıl reńge boyalǵan boladı.

Qalqanjarıwshı-jandırıwshı oq janıwshı suyıqlıqlardı jandırıp jiberiw hám jeńil qalqanlar artına jasırınǵan dushpannıń janlı kúshin 300 m ge shekemgi bolǵan aralıqtan joq etiw ushın xızmet etedi.

Gilza patronnıń barlıq bóleklerin biriktirip turıw, porox zaryadın sırtqı tásirlerden saqlawǵa xızmet etedi. Ol porox zaryadın jaylastırıw ushın korpus, oqtı bekkemlewshı úshlik hám tiykardan ibarat. Gilzanıń tiykarında sırtqı tárepinen shıǵarıp taslawshı úskeneni tirkew ushın halqa tárizli qarıqsha islengen.

Porox zaryadı oqqa háreketti jetkerip beriw ushın xızmet etip porox dáneshelerinen ibarat boladı.

Kapsyul (piston) porox zaryadın oq atıw ushın xızmet etedi. Ol latun qalpaqsha, oǵan preslengen soqqı quramı hám soqqı quramın tosıp turıwshı falgalı aylanadan ibarat.

AK-74 avtomatı hám RPK-74 qol pulemyotlarında qollanılatusın 5,45 mm li patronlar ápiwayı hám jaqtılandırıp iz qaldırıwshı oqlar menen islep shıǵarıladı.

Jaqtılandırıp iz qaldırıwshı oqlar menen oq atılǵanda, jaqtılandırıp atırǵan oqlardıń izine qarap, oqshınıń jaylasqan ornı bilinip qaladı. Sonıń ushın jaqtılandırıwshı oq modernizaciyalanıp, oq stvoldan ushıp shıqqannan keyin, 50 m uzaqlasqannan baslap jaqtılanatusın etilgen.

Soraw hám tapsırmalar

1. Kalashnikov avtomatı hám pulemyotınıń wazıypaların aytıp berıń.
2. Kalashnikov avtomatı hám pulemyotınıń ballistikalıq hám de konstruktivlik kórsetkishlerin aytıp berıń.
3. Patron qanday bólimlerden ibarat?
4. Kalashnikov avtomatı hám pulemyotınıń wazıypaları hám de ballistikalıq hám konstruktivlik kórsetkishlerin este saqlań.
5. Qural-jaraq hám oq-dárilerden paydalanıw boyınsha infografikalıq kórgizbe tayarlań.
6. AK-74 avtomatında qaysı patronnan paydalangan bolar edińiz?: a) 5,45×39; b) 7,62×39; d) 5,45×7,62? Tańlawıńızdı tiykarlap berıń.

2-shınıǵıw. Avtomattıń tiykarǵı bólimi hám mexanizmleri, olardıń wazıypaları. Kalashnikov avtomatın tolıq emes bóleklerge ajratıw hám qayta jıynaw tártibi

Kalashnikov avtomatınıń dúzilisi jaǵınan ápiwayı, joqarı dárejede jawıngerlik hám qollanıwında qolay sıpatlarǵa iye. Avtomattan nátiyjeli paydalanıw ushın onıń materiallıq bólekleri, wazıypaları, dúzilisi hám qollanıw usılların jaqsı bilıw kerek.

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Avtomattıń tiykarǵı bólek hám mexanizmleri, wazıypaların biledi hám parıqlay aladı.
- Kalashnikov avtomatın tolıq emes bóleklerge ajratıw hám qayta jıynaw tártibin orınlaydı.

Tayanış sózler:

stvol, stol kalibri, stvol qutısı, zatvor, nıshańǵa alıw úskenesi, tolıq hám tolıq emes bóleklerge ajratıw.

Bilesiz be?

1. Sizińshe, avtomat qanday tártipte isleydi?
2. Oq atar qurallardı bóleklerge ajratıwdan maqset ne dep oylaysız?

Stvol qutısı

Stvol qutısıniń qaqpagı

Stvol qutısı avtomattıń bólek hám mexanizmlerin birlestiriw, stvol kanalın zatvor menen jabılıwın támiyinlew hám zatvordı bekkemlew ushın xızmet etedi.

Stvol qutısıniń qaqpagı stvol qutısına jaylasqan bólek hám mexanizmlerdi pataslanıwdan saqlawğa arnalğan.

Pricel kolodka, plastinka tárizli prujina, planka hám kishkene xomuttan quralğan.

Pricel plankası nıshańǵa alıw ushın orayı oyıqlı qırına hám de kishkene xomuttı ornatılğan jaǵdayda prujinalı qısqısh járdeminde uslap turıw ushın kesilmege iye. Pricel plankası 1 den 10 ǵa shekemgi bóleklerge bólingen hám oǵan krillshe П háribi jazılğan shkala sızılğan. Shkalanıń hárbir sanı 100 m aralıqtı ańlatadı. П háribi priceldiń úzliksiz ornatılǵanın ańlatadı hám priceldiń 3 sanına sáykes keledi.

Túnde atıw ushın túngi pricellerden paydalanıladı.

Mushka tiykargá bekkemlengen polozokka burap qatırıladı.

Qundaq hám pistolet tutqası avtomattan atıwda qolaylıqtı támiyinlep beredi.

Zatvor raması gaz porsheni menen zatvordı soqqı beriwshi – túsiriwshi tepki mexanizmdi háreketke keltiriw ushın arnalğan.

Zatvor raması gaz porsheni menen

Zatvor

Zatvor patrondı magazinge jaylastırıw, stvol kanalın jabıw, kapsyul (piston)dı atıw hám gilza (patron)nı magazinнен shıǵarıp taslaw ushın xızmet etedi.

Qaytarıwshi mexanizm zatvor ramasın zatvor menen birgelikte aldındı halatqa qaytarıw ushın xızmet etedi.

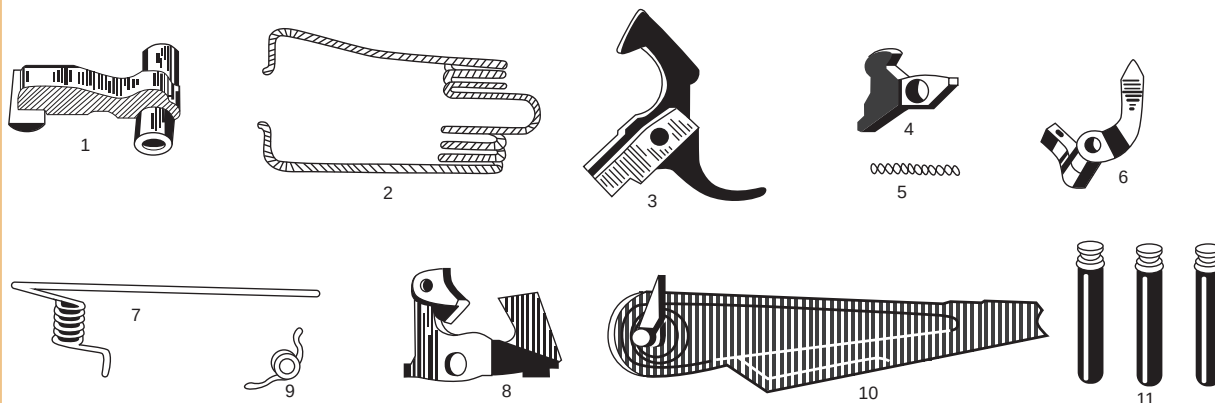
Qaytarıwshı mexanizm:

- 1 – qaytarıwshı prujına;
2 – baǵdarlawshı sterjen;
3 – h reketleniwshı sterjen; 4 – mufta.

Gaz trubkası (truba) stvol qaplaması h m gaz porsheni h reketin baǵdarlap turıw h m atıp atırǵanda qoldı k yiwden saqlaw ushın xızmet etedi.

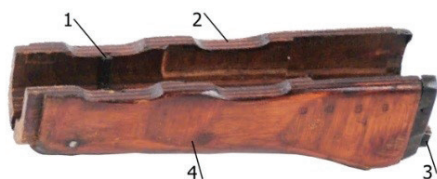
Soqqı beriw – oq atıw mexanizmi tepkini jawınger vzvodtan yaki avtospusk vzvodınan t siriw, soqqıshıǵa soqqı beriw, birimlep yaki  zliksiz atıwdı t miyinlew, atıwdı toqtatıw h m avtomattı saqlaǵıshqa qoyıw ushın xızmet etedi.

Soqqı beriw-oq atıw mexanizmi:

- 1 – ilmek (teпки); 2 – jawıngerlik prujına; 3 – t siriwshı ilmekshe (teпки); 4 – birewlep oq atıw sheptalosı; 5 – birewlep oq atıw sheptalosı prujınası; 6 – avtospusk; 7 – avtospusk prujınası; 8 – ilmekti p seyttiriwshisi; 9 – ilmek p seyttiriwshisini  prujınası; 10 –  tkeriw (pervodshik); 11 – oqlar.

Sevyo (stvolniñ astingı qaplaması) avtomat penen háreket etkende qolaylı bolıw hám qoldı kúyiwden saqlaw ushın xızmet etedi.

Sevyo:

*1 – barmaqlar ushın tayanış;
2 – metall prokladka; 3 – kesim;
4 – dõnes.*

Magazin:

*1 – korpus; 2 – qaqpq;
3 – bekkemlewshi planka; 4 – prujina;
5 – jiberiwshi; 6 – tayanış dõnesi.*

Magazin patronlardı jaylastırıw hám de olardı stvol qutısına jetkerip beriw ushın xızmet etedi.

Nayza-pışhaq hújimge ótiwden aldın avtomatqa ornatıladı hám qol sawashında dushpangá ayırıqsha jaraqat tiygiziw ushın xızmet etedi. Sonday-aq, ol pışhaq, pışhqı (metaldı pışqılaw ushın) hám de qayshı (sımlardı qıyıw ushın) sıpatında qollanılıwı da múmkin.

AK nayza-pışhağı

Nayza-pışhaqtıñ qını

Qın nayza-pışhaqtı bel remenine alıp júriw ushın xızmet etedi. Qın, zárúrlık tuwılǵanda, nayza-pışhaq penen birgelikte qayshı sıpatında-sımlardı qıyıwda qollanılıwı múmkin.

Avtomattı bóleklerge ajıratıw hám qayta jıynaw

Kalashnikov avtomattı bóleklerge ajıratıw hám jıynaw stol yaki taza tegis jerde ótkeriledi. Bólek hám mexanizmlerdi ajıratıw tártibinde jaylastırıladı.

Olargá abaylap qatnas etiw zárúr. Olardı aralastırıp taslaw, olargá artıqsha kúsh jumsaw, qattı soqqı beriw múmkin emes.

Zárúr!

Kalashnikov avtomatı (pulemyotı) tolıq hám tolıq emes tárizde bóleklerge ajratılıwı múmkin.

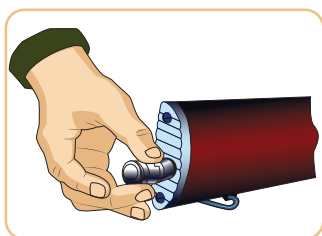
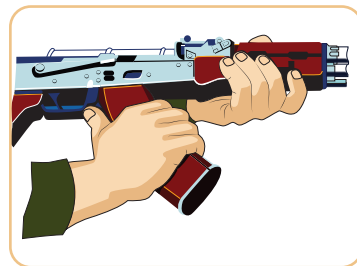
Ol tazalaw, maylaw hám kózden ótkeriw ushın tolıq emes tárizde bóleklerge ajratıladı.

Júdá kirlegende, jawın, qar yaki qum astında qalganda hám de ońlaw ushın tolıq tárizde bóleklerge ajratıladı.

Armiyalarda avtomat (pulemyot) tı tek tolıq emes bóleklerge ajratıwğa ruqsat etiledi. Tólıq bóleklerge ajratıw áskeriy bólim ustaxanasında áskeriy qural-jaraqtı ońlawshı usta tárepinen ámelge asırıladı.

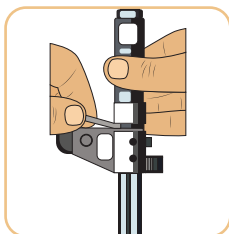
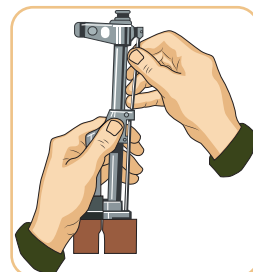
Kalashnikov avtomatın tolıq emes bóleklerge ajratıw tártibi

1. Magazin ajratıladı. Shep qol menen avtomattıń qundaq moynı yaki sevyodan uslap, oń qol menen magazin tolıq uslanadı, oń qoldıń bas barmağı menen ilgish basıladı, magazinniń tómengi bólegi aldığa iyteriledi hám magazin ajratıladı. Onnan keyin magazinde patron bar yaki joqlıǵı tekseriledi. Bunıń ushın ótkeriw (perevodchik) tómenge ótkeriledi, zatvor ramasınıń tutqasın artqa tartıp, magazin kózden ótkeriledi. Soń zatvor ramasınıń tutqası qoyıp jiberiledi hám tepki jawıngerlik vzvodtan túsiriledi.

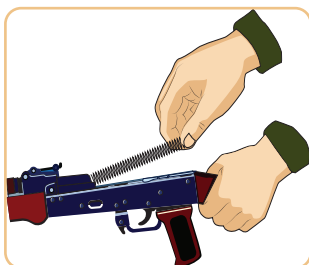
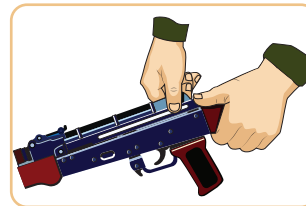
2. Penal suwırıp alınadı. Oń qol barmağı menen qundaq uyasınıń qaqqapın solay ashıw gerek, bunda prujinanıń tásiri astında penal uyasınan shıǵıw gerek. Qundaǵı búklenetuǵın avtomatlar penalı magazinler salınatuǵın sumkanıń qaltasında alıp júriledi.

3. Shompol ajratıladı. Shompoldıń aqırı uyanıń bası stvoldan mushkanıń tiykarındaǵı tayanıştan shıǵatuǵın dárejede tartıladı hám shompol sırtqa suwırıp alınadı.

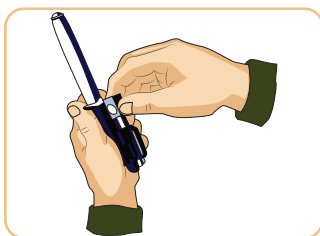
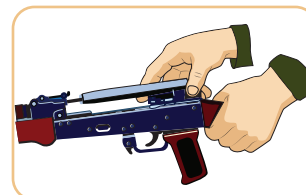
4. Stvol ishindegi tormoz-kompensator ajratıladı. Bunıń ushın otvyortka járdeminde yaki kórsetkish barmaq tırnağı menen stvol ushındaǵı tormoz – kompensator fiksatorı tómenge basıladı. Tormoz – kompensator saat tili baǵdarına keri baǵdarda buraladı.

5. Stvol qutisining qaqpağı ajratiladi. Shep qol menen qundaq moyninan uslanadi, usi qoldin bas barmagi menen qaytarish mexanizmini bagdarlawshi sterjeni tiregine basiladi, on qol menen stvol qutisi qaqpaginin artqi bolegi joqariga koteriledi ham qaqpaq ajratiladi.

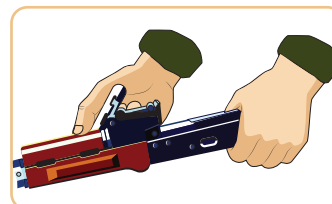
6. Qaytarish mexanizmi ajratiladi. Avtomatti shep qol menen qundaq moyninan uslap, on qol menen qaytarish mexanizmini sterjeni onin artqi bolegi stvol qutisidagi oz orinidan shiqqanga deyin aldiga iytiriledi; bagdarlawshi sterjennin arqa bolimi joqariga koteriledi ham qaytarish mexanizm zatvor ramasinin kanalidan suwirip alinadi.

7. Zatvor ramasi (zatvor menen) ajratiladi. Avtomatti shep qolda uslawdi dawam etip, zatvor ramasi zatvor menen birgelikte joqariga koteriledi ham zatvor ajratiladi.

8. Zatvor ramasidan zatvor ajratiladi. Zatvor ramasi shep qolda zatvordan joqariga qaratqan halda uslanadi. On qol menen zatvor artqa jilistiriladi, on sonday buraw kerek, zatvordin bagdarlawshi donesi zatvor ramasinin figurali kesiminen shigiwi zarur, son zatvor aldiga shigariladi.

9. Gaz trubkasi stvol qaplamasi menen ajratiladi. Avtomatti shep qol menen uslap, on qolda penal jardeminde gaz trubkasi zamikateli vertikal halatqa shekem buraladi ham gaz trubkasi gaz kamerasi patrubkasidan alinadi.

Este saqlan!

№13-normativti orinlaw (AK-74 avtomatin toliq emes boleklerge ajratish ushin) waqitlar korsetkishi ham bahalar:

Ayriqsha	Jaqsı	Qanaatlandırarlı
13 sekund	14 sekund	17 sekund

№14-normativti orinlaw ushin (AK-74 avtomatin toliq emes boleklerge ajratilgannan son qayta jiynaw ushin) waqitlar korsetkishi ham bahalar:

Ayriqsha	Jaqsı	Qanaatlandırarlı
23 sekund	25 sekund	30 sekund

Kalashnikov avtomatı bóleklerin qayta jıynaw

1. Gaz trubkası (stvol qaplaması menen) biriktiriledi. Avtomattı shep qolda uslağan halda oń qol menen gaz kamerası patrubkasınıń aldınǵı ushı gaz kamerası patrubkasına jılısadı hám gaz trubkasınıń artqı bólegi stvolǵa basıladı zamikatel ózine buraladı (toki onıń fiksatorı pricel kolodkasındaǵı oyıqshaǵa kirgenshe).

2. Zatvor zatvor ramasına biriktiriledi. Shep qolǵa zatvor, oń qolǵa onıń raması alınıadı hám ol cilindrlik bólimi menen ramanıń kanalına salınıadı; onı sonday buraw kerek, baǵdarlawshı dónesi zatvor ramasınıń figuralı kesimine kirsın, soń zatvor aldığa iytiriledi.

3. Zatvor raması zatvor menen stvol qutısına biriktiriledi. Shep qol menen qundaq moynınan uslanadı, bunda bas barmaq zatvordı basıp turıwı, zatvor bolsa aldınǵı jaǵdayda bolıwı zárúr. Gaz porsheni pricel kolodkası boslıǵına kirgiziledi hám stvol qutısınıń búgilgen qırları zatvor ramasınıń pazları (oyıqları)na kirgenge shekem aldığa jılıstırıladı, ol kóp kúsh isletpesten stvol qutısına qısıladı hám aldığa jılısadı.

4. Qaytarıw mexanizmi biriktiriledi. Oń qol menen qaytarıwshı mexanizm zatvor raması kanalına kirgiziledi; qaytarıwshı prujınanı qısıp, sterjen aldığa iytiriledi, sterjenniń artqı bólimi (tabanı) tómenge túsirilip, stvol qutısınıń uzınına pazına kirgiziledi.

5. Stvol qutısınıń qaqpası biriktiriledi. Stvol qutısınıń qaqpasınıń aldınǵı bólimi menen pricel kolodkasındaǵı yarım sheńber kesimine qoyıladı; qaqpattıń artqı bólimi oń qoldıń alaqańı menen aldığa hám tómenge basıladı, bunda baǵdarlawshı sterjenniń dónesi qaqpattıń tesigine kiriwi kerek.

6. Tepki jawıngerlik vzvodtan túsiriledi hám saqlaǵıshqa qoyıladı. Túsiriwshi ilmekshe (tepki)ge basıladı hám ótkeriw joqarıǵa taqalıp qalǵansha kóteriledi.

7. Tormoz-kompensator biriktiriledi.

8. Shompol biriktiriledi.

9. Penal qundaqtıń uyasına salınıadı. Ánjamlar penal ishine salınıp, qaqpası jabıladı, penal tómengi tárepi menen qundaqtıń uyasına salınıadı hám onıń qaqpası jabılatuǵın tárizde uyaǵa bastırıladı. Qundaǵı búklenetuǵın avtomatlarda penal magazinler salınatuǵın sumkanıń qaltasına salınıadı.

10. Magazin avtomatqa biriktiriledi. Shep qol menen avtomattıń sevyosı yamasa qundaq moynınan uslap, oń qol menen magazin ilgishi stvol qutısınıń túyinine kirgiziledi hám magazin ózi tárepke japqıshı magazinniń tayanış dónesine shıǵıp alǵansha tartıladı.

Avtomattı jıynawda onıń bólimlerindegi sanlar stvol qutısındaǵı sanlarǵa salıstırıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Qural-jaraq hám oq dáriler menen islegende qanday qáwipsizlik sharalarına ámel etiw talap etiledi?
2. Oq atar qurallardıń wazıypası nelerden ibarat?
3. Jawıngerlik patronlar qansha hám qanday bóleklerden ibarat?
4. Kalashnikov avtomatınıń tiykarǵı bólek hám mexanizmlerin aytıp bere alasız ba?
5. Avtomattıń tolıq emes bóleklerge ajratıw hám qayta jıynaw tártibi qanday tártipte ámelge asırıladı?

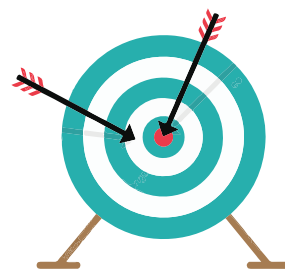
Avtomattıń tiykarǵı bólek hám mexanizmleri	Avtomattıń tiykarǵı bólek hám mexanizmleriniń wazıypaları
1 – stvol stvol qutısı, nıshanǵa alıw úskenesi, qundaq penen.	
2 – stvol qutısınıń qaqpası	
3 – zatvor raması gaz porsheni menen	
4 – zatvor	
5 – qaytarıw mexanizmi	
6 – gaz trubkası stvol qaplaması menen	
7 – sevyo (stvoldıń astıńǵı qaplaması)	
8 – soqqı beriw-oq atıw mexanizmi	
9 – magazin	
10 – nayza-pıshaq	
11 – penal (tazalaw hám maylaw ánjamları ushın)	
12 – shompol	

III.2. QURALDAN ATÍW TIYKARLARÍ HÁM QAǴÍYDALARÍ

1-shınıǵıw. Teoriyalıq. Atıw hádiysesi hám onıń dáwirleri. Oqtıń baslanǵısh tezligi hám atıwǵa tásirini. Quraldıń artqa urıwı (tebiwi) hám oqtıń ushıw múyeshi.

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Atıw hádiysesi hám onıń dáwirlerin aytıp beredi.
- Oqtıń baslanǵısh tezligi hám onıń atıwǵa tásirini biledi.
- Quraldıń artqa urıwı (tebiwi) hám oqtıń ushıw múyeshin túsinedi.

Quraldan atıwdıń tiykarları óz ishine atıw payıtında jüz beretuǵın proceslerdi túsiniw ushın zárúr bilim, atıw usıl hám qaǵıydaların qamtıp aladı.

Atıw qaǵıydalarına atıwǵa tayarlanıw hám oq atıwlar kiredi.

Este saqlañ!

Atıw dep, oqtı porox zaryadınıń payda bolǵan gazler tásirinde stvol kanalınan ushırıp shıǵarıp taslawǵa aytiladı.

Bilesiz be?

Quraldan atıw degende neni túsinesiz?

Tayanısh túsinipler

Atıw – porox gazleri energiyası tásirinde oqtı stvol kanalınan shıǵarıp taslaw.

Oqtıń baslanǵısh tezligi – oqtıń stvol kanalınan ushıp shıǵıw tezligi.

Quraldıń artqa silkiniwi – quraldıń atıw baǵdarına qarama-qarsı háreketleniwi.

Ushıw múyeshi – nıshangá arnalǵan qural stvolı kanalı uzınlıq oǵınıń atıwǵa shekemgi bolǵan baǵdarı hám usı uzınlıq oǵınıń snaryad (oq)tı stvol kanalınan ushıp shıǵıp atırǵanda payda etetuǵın múyeshi.

Atıw waqtınıń júdá qısqa aralıǵında jüz beredi. Bunda úlken kólemde gaz payda boladı hám kóp muǵdarda ıssılıq ajralıp shıǵadı. Porox júdá úlken energiyanı payda etedi.

Quraldan atıw tómendegishe ámelge asırıladı (tepki basılǵanda tómendegiler jüz beredi):

1) piston (kapsul) sindiriladi hám jalın payda boladı?

2) pistonniń jalını tásirinde porox janadı;

3) porox zaryadı gazge aylanadı;

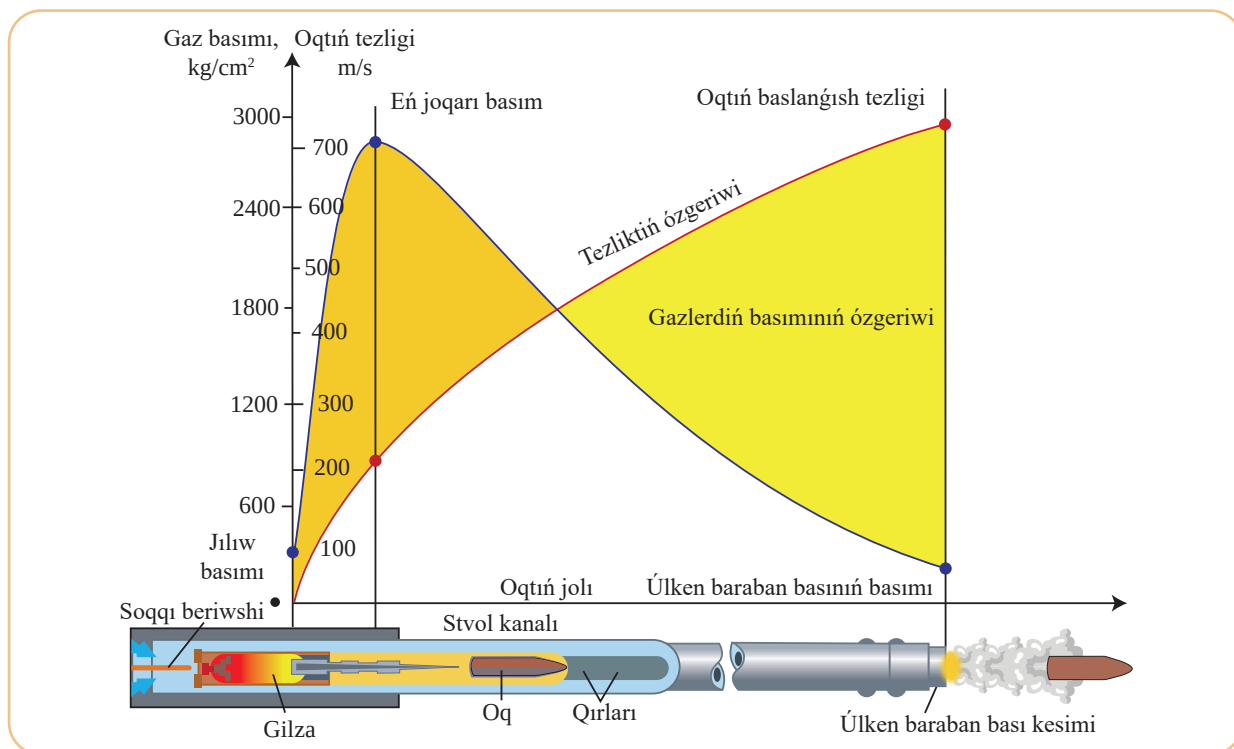
4) stvol kanalında joqarı basım payda boladı;

5) basım kúshi táhiri astında oq stvol gazlerine urılıp, aylanba háreket aladı hám óziniń uzınlıq oq átirapında aylanıwına shekem stvol kanalınan ushıp shıǵadı.

Oq baslanǵısh halatınan 4–6 cm jılısqanda gaz basımı eń úlken dárejege erisedi. Bul jaǵdayda porox gazleriniń basımı 2800–2900 kgs/cm²qa teń boladı. Biraq basım páseygeni menen oqtıń tezligi páseymeydi, al artıp baradı. Buǵan sebep, oq basımınıń eń joqarı dáwirinde tezleniw alǵanınan soń, gazler pásirek dárejede bolsa da oqqa basım kórsetiwde dawam etip, oqtıń háreketin tezlestiredi.

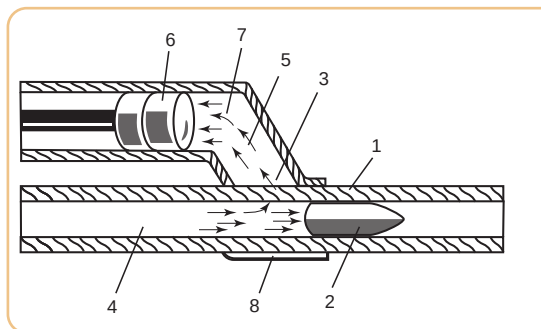
Porox júdá úlken energiyanı payda etedi. 1,6 gramm awırılıqtaǵı porox zaryadı 7,9 gramm awırılıqtaǵı oqtı stvol kanalınan 715 m/sekund tezlikte quwıp shıǵıp, onı 3000 m uzaqlıqqa ılaqtıra aladı.

Stvol kanalındaǵı oyıqlar shepten ońǵa joqarıláp baǵdarlanganı ushın oqqa aylanba háreket beredi, porox bolsa janıwdı dawam etip, gazdiń muǵdarı hám kólemin arttırıp baradı.

Ishki ballistika. Gazler basımınıń ózgeriwi

Oqtin artinan stvol kanalidan agirvsh qizgan gazler bir minutta keneyip ketedi ham hawa menen soqligisqanda jalin ham soqqi tolqinin payda etedi. Soqqi tolqini bolsa atıwdağı dawısının deregi bolıp esaplanadı.

Avtomatikanin islew principi:

1 – stvol; 2 – oq; 3 – stvol diywalındağı tesik;
4 – oq artındağı bosliq; 5 – gaz kamerası;
6 – gaz porsheni; 7 – gaz porshenine otıp atırğan porox gazleri; 8 – oqtı stvol kanalidan quwıp shıǵaratuǵın gazler.

Oq hawada ushıwı ushın onı stvol kanalidan ushıp shıǵıwındağı tezligi úlken áhmiyetke iye. Bul tezlik oqtı hawada ushıwın xarakterlewshı shamalıq muǵdar. Oqtin stvol kanalın ushıp shıǵıwındağı tezligi *oqtin baslanǵısh tezligi* dep ataladı. Ádette ol V_0 dep belgilenedi ham metr (sekundta (m/s) ólshenedi. Oqtin baslanǵısh tezligi artıp barıwı menen, onın ushıw uzaqlıǵı, tesip otıw ham óltiriwshı tásiri artadı, sonday-aq, onın ushıwına tásir etiwshı sırtqı tásirler páseyedi.

Este saqlañ!

Oqtin óltiriwshı kúshi onın nıshan menen soqligisqandağı energiyası menen xarakterlenedi ham kilogramm-metrde (kgm) ólshenedi. Oqtin stvol ushındağı háreketinin energiyasına *baslanǵısh energiya* delinedi. Avtomattan atıwda oqtin baslanǵısh energiyası 29 kgm ǵa teń. Adamdı jaraqatlap, qatardan shıǵarıw ushın 8 kgm ǵa teń energiya jetkilikli boladı.

Baslanǵısh tezliktin úlkenligi stvoldın uzınlıǵı, oqtin salmaǵı ham zaryadı (porox) muǵdarına baylanıshlı Stvol qansha uzın bolsa (belgili uzınlıqqa shekem), oqqa porox gazleri sonsha kóbirek tásir etedi ham baslanǵısh tezlik sonsha úlken boladı.

Oqtin tesip otıwshı tásiri belgili tıǵızlıqtağı tosıqqa kirip barıw tereńligi menen xarakterlenedi. Oqtin tesip otıw kúshi onın tosıqqa kelip urılǵandağı tezligi, awırlıǵı, forması ham konstrukciyasına ham de ushırasıw múyeshine baylanıshlı.

Oq atıw procesinde quraldın artqa silkiniwi. Stvol kanalındağı gaz basımı barlıq tárepke birdey kúsh penen tásir kórsetedi. Atıw ámelge asırılǵanda bul basım tek oqtı aldınǵı tárepke ısırıp emes, al, quraldı artqa qaratıp da jılıtadı. Atıw waqtındağı quraldın artqa silkiniwi *artqa silkiniw* dep ataladı. Quraldın artqa silkiniwi tebiwi qol, kókirek ham iyin menen seziledi.

Stvoldıń terbelisi, quraldın artqa silkiniwi hám basqa sebepler stvol kanalı simmetriya kósheriniń atıwǵa shekemgi bolǵan hám oq atılǵandaǵı halatınıń arasındaǵı múyeshtiń payda bolıwına alıp keledi. Bul múyeshke *ushıw múyeshi* delinedi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Atıw degen ne?
2. Atıw qalay júz beredi?
3. Oqtıń baslanǵısh tezligi degen ne?
4. Oqtıń baslanǵısh tezligi atıwǵa qalay tásir kórsetedi?
5. Oqtıń óltiriw hám tesip ótiw ózgeshelikleri nelerge baylanıslı?
6. Oqtıń óltiriw kúshi belgili aralıqqa shekem saqlanıp qaladı dew durıs pa?
7. Ne ushın hár túrli qurallardıń artqa silkiniw kúshleri hár qıylı boladı?

2-shınıǵıw. Teorıyalıq. Oq traektoriyasınıń payda bolıwı. Tuwrı atıw. Tosılǵan, oq tiymeytuǵın hám tiyetuǵın boslıqlar hám de olardıń ámeliy áhmiyeti

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Oq traektoriyasınıń payda bolıwın túsinedi.
- Tuwrı atıw mánisin ańlaydı hám túsinedi.
- Tosılǵan, oq tiymeytuǵın hám tiyetuǵın boslıqlar hám de olardıń ámeliy áhmiyetin túsinedi hám de biledi.

Bilesiz be?

1. Traektoriya degen ne?
2. Quraldan atilgan oq belgilengen nishanga tuwri tiyiwi ushin nelerge itibar qaratiw kerek?

Tayanish túsinipler

Oqtin traektoriyasi — atilgan oqtin awirlıq orayı hawada sıızlatuğın iymek sıızıq.

Tuwrı atıw — oqtin ushiw traektoriyası óziniń pútkil dawamlılığında nıshannan biyikke kóterilmeytuğın atıw.

Taslaw sıızıgı — stvol kanalı oğının atıw waqtındağı dawamlılığ kórinisindegi tuwrı sıızıq.

Tosılğan boslıq — tosıq artındağı oq tiymeytuğın, tosıqtın shıńınan ushırasıw noqatına shekemgi bolğan boslıq.

Oq ushqanda eki: awırlıq hám hawanın qarsılıq kúshi tási astında háreketlenedi. Awırlıq kúshi oqtı báhama páseyiwge májbúr etedi, hawanın qarsılıq kúshi bolsa oqtın háreketleniw tezligin toqtawsız páseytedi. Bul kúshlerdin tási nátiyjesinde oqtın ushiw tezligi kemeyip baradı, ushiw traektoriyası bolsa iymek sıızıq formasın aladı. Oq ushiwı dawamında hawa bóleksheleri menen soqlıgısadı hám olardı terbeliwge májbúr etedi. Nátiyjede oqtın aldında hawa tıgızlasadı hám dawıs tolqınları payda boladı. Bunday jağday oqtın ushiwında ózine tán dawıs shıgıwına sebep boladı.

Este saqlañ!

Ballistika (grek. *ballo* — ılaqtıraman) artilleriya snaryadları, basqarılmaytuğın raketalar, mina, bomba, oq hám basqalardıń atılğan waqtındağı háreketin úyrenetuğın pán.

Ballistika ishki hám sırtqı túrlerge bólinedi.

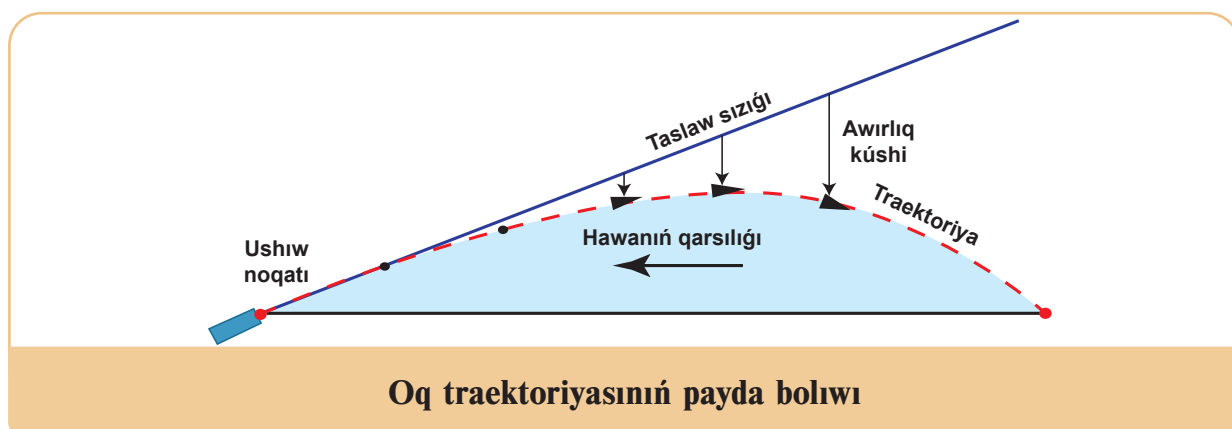
Kalashnikov avtomatı oğının truba kanalınan uship shıgıwındağı aylanıw tezligi birde 3000 eseni quraydı.

Hárqanday oq atar quraldan atıw texnikasın ózlestiriw ushin ballistika nızamların ózlestiriw kerek. Dawıs tolqınlar oqtın tezligine baylanıslı tezirek tarqaladı. Eger oqtın ushiw tezligi dawıs tezliginen joqarı bolsa, bul tolqınlardıń óz ara bir-birine urılıwı nátiyjesinde kúshli tıgızlangan hawa tolqını – *ballistikalıq tolqın* payda boladı. Oqtın dawıs tezliginen tez ushiwında hawanın qarsılıq kórsetiw kúshiniń sebepshisi oqtın bas bólimi aldında tıgızlangan hawanın júzege keliwi bolıp tabıladı. Sonın ushin, oqtın aldınğı bólimin ótkir ushlı tárizde jaratqan maqul. Zamanagóy oqtın hár túrli formalarda shıgarılıwı hawa qarsılığın kemeytiw zárúrliginen kelip shıgadı.

Traektoriyaning payda bo'liwi

Traektoriyaning forması kóteriliw múyeshiniń ólshemine baylanıslı. Kóteriliw múyeshi joqarılawı menen traektoriya bálentligi hám oqtıń tolıq gorizontal ushıw uzaqlıǵı da artadı. Atıw waqtında quraldıń stvolı anıq bir halattı iyeleydi. Atıw waqtındaǵı stvol kanalınıń dawamı kórinisinde bolǵan tuwrı sızıqqa *taslaw sızıǵı* delinedi.

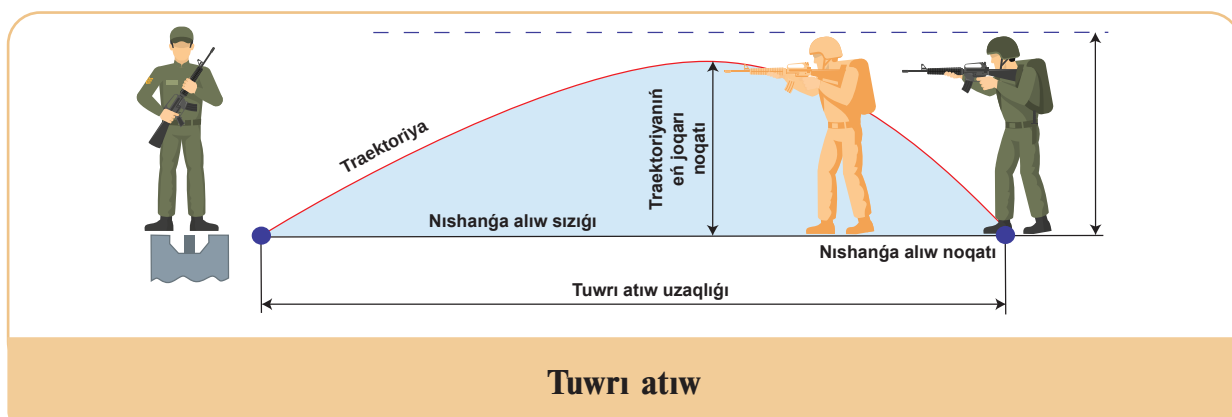
Oq hawada háreket etip atırǵanda awırlıq kúshi hám hawanıń qarsılıq kúshleriniń tásirine ushıraydı. Awırlıq kúshi páske baǵdarlangan bolıp, oqtı taslaw sızıǵınan úzliksiz túrde páseyiwine májbúr etedi. Hawanıń qarsılıq kúshi bolsa oqtıń háreket baǵdarına keri baǵdarlangan bolıp, úzliksiz túrde oqtı óz háreketin joq etiwge májbúr etedi. Oq mine, usı eki kúshtiń tásiiri astında taslaw sızıǵına tuwrı sızıq boylap emes, al onnan páske iymek sızıq boylap háreket etedi.

Tuwrı atıw hám onıń ámeliy áhmiyeti

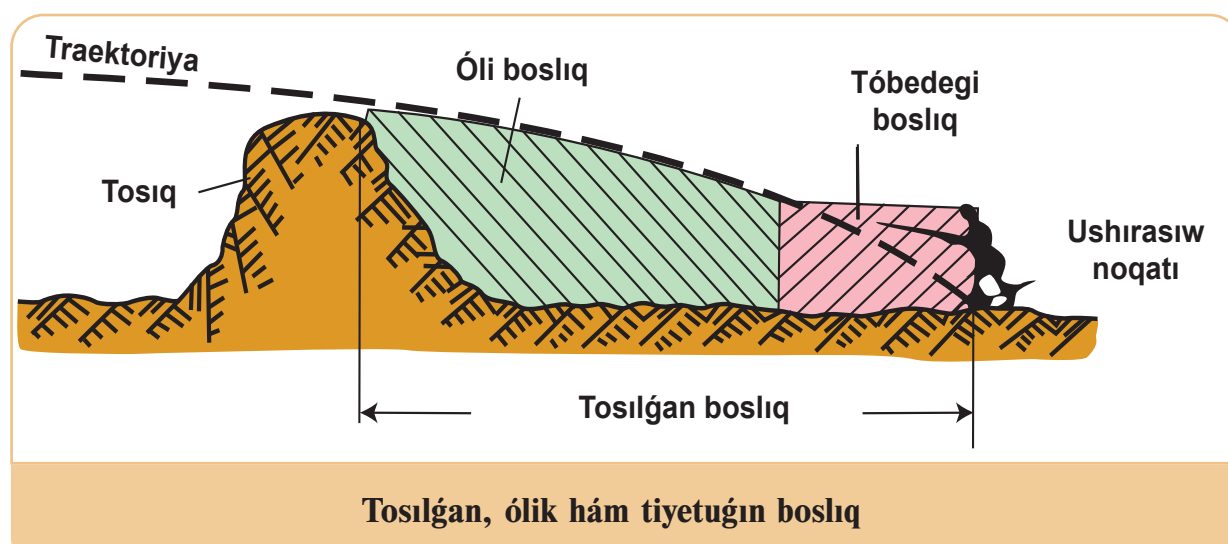
Oq óziniń pútkil ushıw traektoriyası dawamında nıshanǵa qaraǵanda biyikke kóterilmese, bunday atıwǵa *tuwrı atıw* delinedi.

Sawash dáwirinde tuwrı atıw aralıǵı shegarasında oq atıwda nıshandı ózgeripten turıp, biyiklik boyınsha nıshanǵa alıw noqatı bolsa, ádette, nıshannıń tómengi shekesinen, yaǵnıy tómengi bólimi boyınsha tańlanadı.

Tuwrı atıwdıń uzınlıǵı nıshannıń biyikligi hám traektorıyanıń jer bawırлағанına baylanıslı. Nıshan qanshelli biyik hám traektorıya qanshelli jer bawırлаған bolsa, tuwrı atıw uzaqlıǵı sonshelli úlken boladı. Óz nábetinde, priceldi bir márte ornatiw menen nıshandı joq ete alıw aralıǵı da sonshelli úlken boladı. Bul bolsa nıshanlardı joq etiwdi tezletiw imkaniyatın beredi.

Tosıq artındaǵı oq tiymeytuǵın, tosıqtıń shıńınan ushırasıw noqatına shekemgi bolǵan boslıqqa *tosılǵan boslıq* delinedi.

Tosılǵan boslıqtıń usı traektorıya boyınsha nıshandı joq etip bolmaytuǵın bólimine *óli boslıq* delinedi. Tosıq qanshelli biyik, nıshannıń biyikligi tómén hám traektorıya jer bawırлаған bolsa, óli boslıq sonsha úlken boladı. Tosılǵan hám óli boslıqlardan dushpannıń oǵınan qorǵanıw ushın paydalanıw zárúr.

Tosılǵan boslıqtıń nıshan joq ete alatuǵın bólimine *tiyetuǵın boslıq* delinedi. Tiyetuǵın boslıqtıń úlkenligi nıshannıń biyikligi, traektorıyanıń jer bawırлағанlıǵı hám túsiw múyeshine baylanıslı. Onıń ámeliy áhmiyeti sonda, ol nıshangá shekem bolǵan aralıqtı anıqlaw hám priceldi sol aralıqqa sáykeslep ornatiwdagı qáteni dúzetedi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Oq traektorıyasında iymek sızıqlar qalay payda boladı?
2. Oq traektorıyasınıń elementlerin ayıp berin.
3. Nıshangá oq tuwrı jetip barıw hádiyesin túsindirip berin.
4. Oq atıw traektorıyasına tásir etiwshi faktorlardı sanap berin.

III.3. ORÍNDÁ TURÍP HÁM HÁREKET WAQTÍNDÁ QOZGÁLMAYTUĞÍN HÁM PAYDA BOLÍWSHÍ NÍSHANLARGÁ OQ ATÍW

1-shınıǵıw. Shınıǵıw ótkeriwdegi qáwipsizlik sharaları. Magazindi patron menen toltırıw. Tayanıshtı tayarlaw. Tayanıshtan jatıp atıwǵa tayarlanıw. Atıwdı ámelge asırıw. Atıwdı toqtatıw. Quraldı oqsızlandırıw

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Shınıǵıw ótkeriwdegi qáwipsizlik sharaların aytıp beredi.
- Magazindi patron menen toltırıwdı orınlaydı.
- Tayanışh tayarlawdı, tayanıshtan jatıp atıwǵa tayarlanıwdı biledi.
- Atıwdı ámelge asırıwdı biledi.
- Atıwdı toqtatıw, quraldı oqsızlandırıwdı orınlaydı.
- Kishi kalibrli hám de pnevmatikalıq mıltıqtan atıw shınıǵıwlarınıń shártlerin orınlaydı

Bilesiz be?

1. Oq atıw boyınsha qanday qáwipsizlik qaǵıydaların bilesiz?
2. Kishi kalibrli (TOZ-8) hám de pnevmatikalıq mıltıqtan oq atqanda nelerge itibar qaratıw kerek?

Tayanışh túsinikler

Magazin patronlardı jaylastırıw hám olardı stvol qutısına jetkerip beriw ushın xızmet etedi.

Ótkeriw magazindi patron menen toltırıwdı tezletiw ushın qollanıladı.

Quraldı kórikten ótkeriw óz ishine atıw shınıǵıwınan soń qural oqsızlandırılıp, magazin alıngannan keyin, stvol patron salgıshtı hám magazindi kózden ótkeriwdi qamtıp aladı.

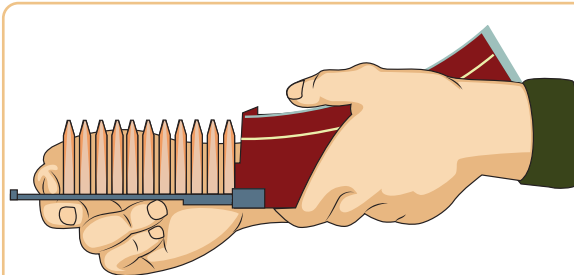
Avtomattı kózden ótkeriw, magazindi oq penen toltırıw hám magazindi bosatıwda júdá abaylı bolıw, háreketler izbe-izligine itibar beriw kerek. Tepkini basıwdan aldın stvoldıń ushı joqarıǵa kóterip turıladı. Avtomat oqlanbaǵan bolsa da, onı adamlar tárepke qaratıw qadaǵan etiledi. Shınıǵıwlar tamamlangannan keyin quraldıń saqlaǵıshına qoyılıwı májbúriy esaplanadı.

Magazindi patron menen toltırıw

Magazindi patron menen toltırıw eki usılda: tek qol yaki ótkergish (perexodnik) járdeminde ámelge asırılıwı múmkin.

Magazindi patron menen ápiwayı usılda qol menen toltırıw

Magazindi oboymadağı patron menen toltırıw

Magazindi patron menen toltırıw ushın magazin shep qol menen awzın joqarıǵa, dóńes tárepi menen shepke, oń qolda patronlar kishkene barmaqqa qaratılıp, gilzanıń túbin bas hám kórsetkish barmaqlardan joqarıǵa shıǵıp turatuǵın etip uslanadı.

Magazin sál shepke qaratılıp, patronlar bas barmaq penen basıladı hám birewlep qaptal diywallarınıń iyilgen jerine gilza túbi magazinniń artqı diywalına qaratıp jaylastırıladı. Magazin patron menen toltırılǵannan keyin, sumkaǵa salıp qoyıladı.

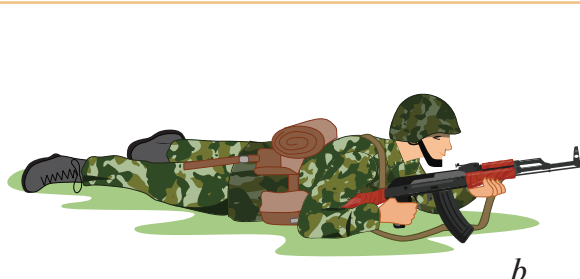
Tayanishti tayarlaw. Tayanishtan jatıp atıwǵa tayarlanıw. Atıwǵa tuwrı tayarlıq kóriw avtomattıń turaqlılıǵın támiyinlep beredi. Atıwshı gewdesin qolay hám de tábiyiy tutıwı bulshıq etlerdi zoriqtırmaydı oq atıwǵa tuwrı tayarlanıwdıń tiykargı shárti esaplanadı.

Atıw ushın eń qolay jaǵday bul – jatqan jaǵdayda atıw bolıp esaplanadı. Jatıp atıwda atıwshınıń denesi hám qolları jerge bekkem tireledi hám avtomattıń turaqlılıǵın támiyinleydi. Tayanishtan paydalanıp, avtomat turgınlıǵın jáne de kúsheytıw múmkin. Ádette, tayanish sıpatında ajırıq, qırındı yaki qum toltırılǵan qaltalardan paydalanıladı.

Atıw ushın tayarlanıw jatıp atıw ushın halattı qabıllaw hám oqlawdı óz ishine aladı. Oqıw shınıǵıwlarında atıwǵa tayarlanıw ushın buyırıq óz aldına beriliwi múmkin. Máselen: “*Otish marrasiga, qadam – BOS*” hám keyinnen “*O‘QLA!*”. Eger zárúr bolsa, “*O‘QLA!*” buyırıǵınan aldın atıw ushın jaǵday kórsetiledi. Máselen: “*Yotiv – O‘QLA!*”.

a

b

Jatıp atıw ushın jaǵdaydı qabıl etiw: *a* hám *b* – háreketler izbe-izligi.

Jatıp atıw ushın jaǵdayın qabıl etiwde, oń qoldı joqarıǵa kóterip, avtomat iyinnen alınadı hám shep qolǵa alınıp, stvol qutısınan uslanadı. Soń avtomat oń qolǵa alınadı, stvol nakladkası hám sevyodan stvol ushın aldına qaratıp uslanadı, sonıń menen bir waqıtta oń ayaq penen aldığa hám sál oń tárepke bir adım taslanadı. Aldına eńkeyip, shep dizge túsiriledi hám shep qoldı aldığa, barmaqların ońǵa qaratıp qoyıladı (69-bet, a); soń shep ayaqtıń san bólimine hám shep qoldıń shıǵanaǵına súyenip, shep qaptal menen jatadı hám tez qarnına awdarılıp aladı, ayaqlardıń ushları sırtqa qaraǵan halda jeńil ǵana ashıladı, bunda avtomat sevyosı menen shep qol alaqańına qoyıladı (69-bet, b).

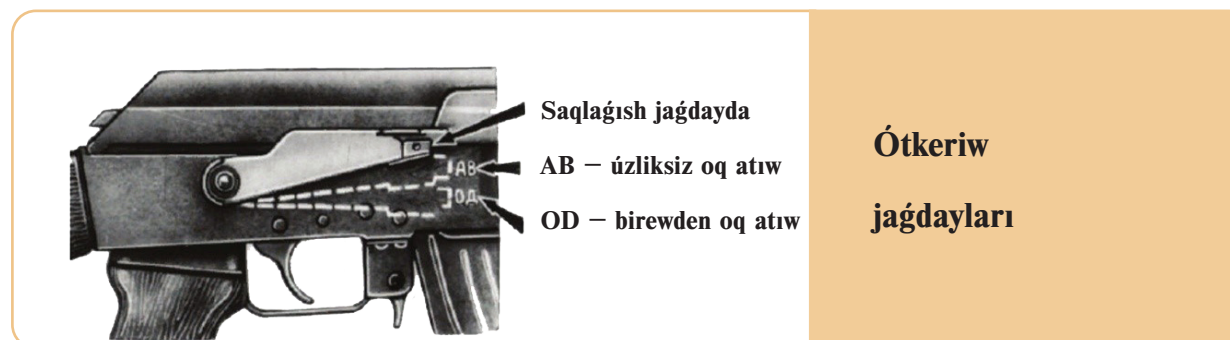
Atıw ushın jaǵday qabıl etilgennen keyin, quraldı oqlaw ámelge asırıladı. Bul atıwǵa tayarlanıwdıń ekinshi elementi bolıp esaplanadı.

Avtomattı oqlaw ushın, ol shep qol menen sevyodan uslanadı, oń qol menen stvol qutısınıń túyinine magazin ilgishi menen salınadı hám ol japqısh dónesine sekirip shıqqanǵa shekem ózine tartıladı, ótkeriw úzliksiz oq atıw (AV)ǵa qoyıladı, oń qol menen zatvor raması tutqasınan uslaǵan halda artqa tartıp, birden jiberiledi. Eger tez oq atıwdıń zárúrligi bolmasa yaki “*O‘t och!*” buyırǵı berilmese, avtomat saqlaǵıshqa qoyıladı hám oń qol pistolet tutqasına alınadı.

Atıwdı ámelge asırıw. Qoyılǵan wazıypa hám halatqa qarap, oq atıw ǵárezsiz túrde yaki komandirdiń buyırǵı boyınsha ámelge asırıladı.

Atıwdı ámelge asırıw priceldi ornatiw, ótkizgishtiń zárúr oq atıw túrine qoyıw, avyomattı uslaw, nıshaǵa alıw, tepkini basıw hám atıw atıw waqtında avtomattı uslap turıwdı óz ishine aladı.

Priceldi saykeslew ushın ásker avtomattı ózine jaqınlastıradı, oń qolınıń úlken hám kórsetkish barmaqları menen xomut japqısh qısadı hám xomuttı pricel plankası boylap kerekli sanǵa shekem jılistıradı.

Avtomattı saqlaw menen kerekli oq atıw túrine ótkeriw ushın oń qoldıń bas barmaǵı menen ótkizgish úzliksiz oq atıw (AB) yaki birewden oq atıw (OD) jaǵdayına qoyıladı.

Avtomatti tuwri tutıp uslaw atıwshınıń denesi, qolları hám basınıń jaǵdayına, avtomattıń turaqlılıǵı bolsa onı tutıwǵa baylanıslı.

Avtomatti tuwri tutıp uslaw (qundaqtı iyinge ornatiw) ushın shep qol menen sevyo yaki magazinnen, oń qol menen bolsa pistolet tutqasınan uslanadı. Hám nıshandı kózden qashırmaı, avtomattıń qundaǵı iyinge tolıq ornalasqanlıǵı sezilgenshe taqaladı, oń qol kórsetkish barmaǵınıń birinshi buwını tepkige qoyıladı (*a* hám *b*).

Atıw waqtında avtomattı uslaw:

a) shep qol menen sevyodan; b) shep qol menen magazinnen.

Bas azıraq muǵdarda aldığa eńkeyttiriledi hám moyındı zoriqtırmastan, oń tárepke qundaqqa jeńilirew qısıladı. Bunda oń kóz pricel dárejesinde, onnan 25 – 30 cm aralıqta yaki pricel oyıǵı hám mushkanı bǎrhama ashıq hám birdey kóre alatuǵın aralıqta bolıwı kerek.

Qollardıń shıǵanaqları da tuwri jaǵdaydı iyelewi kerek. Shep qol shıǵanaǵı avtomattıń astına alıp kiriledi, sebebi ol quraldıń tiykargı awırlıǵın qabıl etedi hám tayanış wazıypasın óteydi. Eger shep qol shıǵanaǵın avtomat astına alıp kırıwdıń imkanı bolmasa, onı sál qaptalǵa qoyıwǵa boladı, lekin avtomattıń biyikligi oǵınan kóbi menen 4 cm ge shekem.

Este saqlań!

Atıwdı ámelge asırıw priceldi ornatiw, ótkizgishti zárúr oq atıw túrine qoyıw, avtomattı qundaqlaw, nıshanǵa alıw, tepkini basıw hám atıw waqtında avtomattı uslap turıw proceslerin óz ishine aladı.

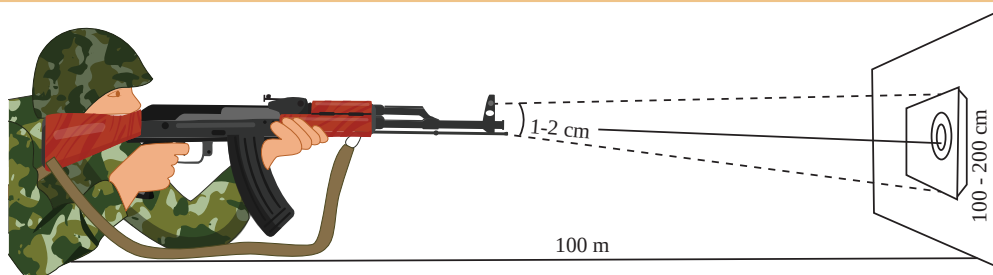
Jatqan halda atıw qolay bolıwı ushın sevyo astına 20 – 25 cm biyiklikte tayanış tóseledi.

Nıshanǵa alıw – avtomatshınıń boslıqta qural stvolı kanalına oqtı zárúr baǵdar hám zárúr aralıqqa atıwdı támiyinlep beriwge arnalǵan háreketleri qosındısı. Bul háreketler pricel hám mushka járdeminde orınlanadı.

Buǵan tegis *mushka* delinedi hám onı uslap turıw zárúr.

Atıwdı toqtatıw. Quraldı oqsızlandırıw. Atıwdı toqtatıw halatqa qarap waqıtshalıq yaqı tolıq bolıwı múmkin. Atıwdı waqıtshalıq toqtatıw ushın “*TO‘XTA!*” yaqı “*Otish to‘xtatilsin!*” buyırıqları beriledi.

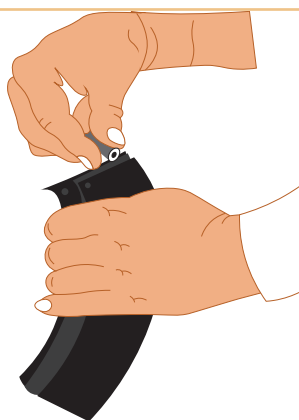

Atıwshı dem alıp atırğanda yaki dem shıǵarıp atırğanda quraldıń háreketleniwi

Buyırıqqa baylanıslı atıwshı túsiriwshı tepkini basıwdı toqtatadı hám avtomatta saqlaǵıshqa qoyadı. Atıwdı tolıq toqtatıw ushın “TO‘XTA!” buyrıǵınan soń “O‘qsızlantır!” buyrıǵı beriledi. Bul buyırıq boyınsha avtomat saqlaǵıshqa qoyıladı, pricel bolsa П ға qoyıladı hám avtomat oqsızlandırıladı.

Avtomattı oqsızlandırıw ushın magazin ajratıladı, avtomat saqlaǵısthan alınadı, zatvor raması áste ortaǵa tartıladı, patronnan patron shıǵarıladı hám zatvor birden jiberiledi. Tepki basıladı, avtomat saqlaǵıshqa qoyıladı hám jerge jatqızıp qoyıladı, patronlar magazinнен shıǵarıp alınadı

Qural oqsızlandırılǵannan keyin, zárúr bolsa, “*Qurol – KO‘RIKKA*” buyrıǵı boyınsha kózden ótkeriledi. Bul komanda boyınsha: jatqan halda – magazin ajratıladı hám magazin moynın ózine qaratıp qaptalǵa qoyıladı, avtomat saqlaǵısthan alınadı, zatvor raması artqa tartıladı hám avtomat sál shepke burıladı; avtomat penen turıp “tasmaga” halatında tik turıp atıw ushın tayar jaǵday qabıl etiledi, shep qol menen avtomattı tómennen – sevyodan uslap, oń qol menen magazin ajratıladı hám shep qolǵa uzatqısh aspanǵa, isken tárepi ózinen arı qaratıp uslanadı, shep qol barmaqları menen magazin sevyoǵa juplanadı, keyin avtomat saqlaǵısthan alınadı; zatvor raması artqa tartıladı hám avtomat biraz shepke burıladı.

Magazinnen patronlardı shıǵarıw

Quraldı kózden ótkeriw

Soraw hám tapsırmalar

1. Oq atıw shınıǵıwlarındaǵı qáwıpsızlık qaǵıydaların aytıp berıń.
2. Turǵan orında oq atıw usılların kórsetip berıń.
3. Jatıp atıwda tayanışlar ne maqsette qollanıladı?
4. Atıw qanday tártipte ámelge asırıladı?
5. Atıwdan soń quraldı kórikten ótkeriw tártibin aytıp berıń.
6. Jatıp atıw ushın jaǵdaydı qabıl etiwdi úyrenıń.
7. Quraldan atıw tiykarları hám qaǵıydalarına baylanıslı process hám elementlerdiń táriypin kórsetiń.

Quraldan atıw tiykarları hám qaǵıydaları	Quraldan atıw tiykarları hám qaǵıydalarına baylanıslı process hám elementlerdiń táriypi
Atıw hádiyesi hám onıń dáwirleri	
Oqtıń baslanǵısh tezligi hám onıń atıwǵa tásiri	
Quraldıń artqa silkiniwi hám oqtıń ushıw múyeshi	
Oq traektoriyasınıń payda bolıwı	
Tosılǵan, oq tiymeytuǵın hám tiyetuǵın boslıqlar	
Tuwrı atıw hám de olardıń ámeliy áhmiyeti	

04 ÁMELIY-FIZIKALÍQ TAYARLÍQ

Ámeliy-fizikalíq tayarlíq – áskeriy xızmetshilerdiń arnawlı tayarlıgınıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri. Ol áskeriy xızmetshilerdi oqıtıw hám tárbiyalawda áhmiyetli rol oynaydı. Ámeliy-fizikalíq tayarlíq professional tayarlíq sıpatında da zárúr bolıp tabıladı. Sonlıqtan, professional tayarlıqqa iye armiya ǵana óz aldına qoyılǵan barlıq wazıypalardı orınlay alıw qábiletine iye hám barlıq zamanagóy talaplarǵa juwap bere aladı.

Ulıwma bilim beriw mektepleriniń oqıwshıları “Ámeliy-fizikalíq tayarlíq bóliminde berilgen temalardı ózlestiriw arqalı áskeriy xızmetti ótewlerinde zárúr bolatuǵın fizikalíq tayarlíq boyınsha ámeliy bilim hám zárúr kónlikpelerge iye boladı.

Ámeliy-fizikalıq tayarlıq shaqırıwǵa shekemgi baslanǵısh tayarlıq pániniń tiykarǵı bólimi, oqıwshılardı áskeriy iske úyretiwdiń zárúr hám ajıralmas bólimi. Onıń maqseti, jawıngerlik tapsırmalardı orınlaw ushın áskeriy xızmetshilerdiń zárúr fizikalıq tayarlıq dárejesin támiyinlewden ibarat.

Bunday tayarlıq áskeriy ámeliy baǵdarda kúsh, tezlik, epshillik hám arnawlı sıpatlamalardı rawajlandırıwshı fizikalıq shınıǵıwları, sonday-aq, hár túrli kórinis hám mazmundaǵı áskeriy sport jarısların óz ishine aladı.

Ámeliy-fizikalıq tayarlıqtıń wazıypaları:

oqıwshılarda úlken fizikalıq kúsh, epshillik hám háreket tezligin rawajlandırıw;

dáwjúreklik, batıllıq, jeńiske bolǵan isenim, ózin qolǵa alıp biliw sıyaqlı joqarı ruwxıy hám erklik sıpatlamaların tárbiyalaw;

tez háreket etiw, tábiyyıy hám jasalma tosıqlardı jeńiw, granata ılaqtırıw hám qol sawashı sıyaqlı kónlikpelerdi qalıplestiriw;

densawlıqtı bekkemlew hám organizmdi shınıqtırıw;

organizmniń sırtqı ortalıq zıyanlı faktorlarına qarsı qorǵaw ózgesheliklerin arttırıw;

jaslarda fizikalıq shınıǵıwlar menen sistemalı túrde shuǵıllanıw ádetin qalıplestiriw hám olardı áskeriy-ámeliy sport túrlerine qatnastırıw;

jawıngerlik bólimshelerdiń uyımlasıwın arttırıw.

Sonday-aq, fizikalıq tayarlıq qol menen berilgen usılları hám de tosıqlardı jeńip ótiw sıyaqlı shınıǵıwları da óz ishine aladı. Bunda oqıwshılar tosıqlardı óz ishine jeńip ótiw shınıǵıwlarında hár túrli gorizental hám vertikal tosıqlardı jeńiw, biyiklikten túsiw boyınsha kónlikpelerge iye boladı, jeke tosıq hám de tosıqlar qatarın jeńip ótiwdi úyrenedi. Birden-bir tosıqlar qatarında 200 m li baqlaw shınıǵıwın orınlaydı.

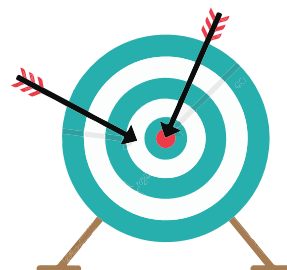
Qol menen berilgen soqqı shınıǵıwlarında ózin qorǵaw, hújim etiw usılları, qol hám ayaq penen soqqı beriw, mine, sonday soqqılardan qorǵanıw hám de awırtıw usılların orınlawdı úyrenedi. Sonday-aq, dushpandı quralsızlandırıw hám baylaw sıyaqlı usıllardı da ózlestiredi.

IV.1. TOSÍQLAR QATARÍNAN ÓTIW

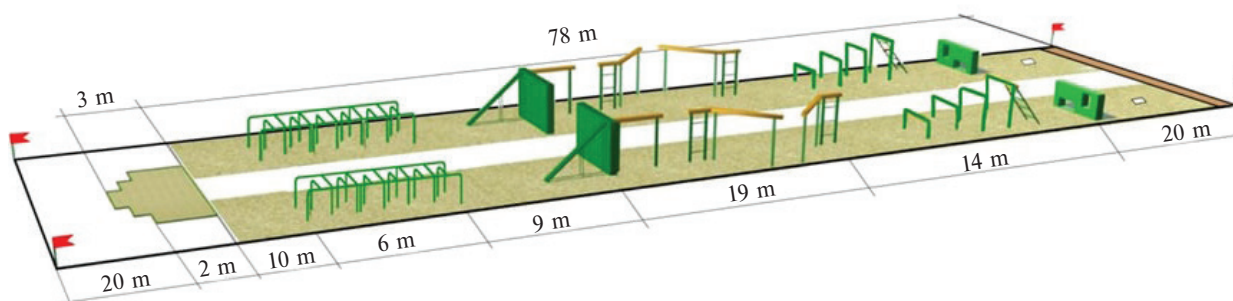
1-shınıǵıw. Birden-bir tosiqlar qatarı menen tanısw. Ayırıqsha tosiqlardan ótiw usılları hám olardı jeńip ótiwdi úyreniw

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Birden-bir tosiqlar qatarı menen tanısadı.
- Ayırıqsha tosiqlardan ótiw usılları hám olardı jeńip ótiw shınıǵıwın orınlaw tártibin bileği.

Tosiqlardıń túri hám ólshemine qaray tayanıp hám tayanbay sekiriw, oyǵa sekiriw, asırılıp ótiw hám ishinen ótiw, tar brus (balka) boylap júrip ótiw arqalı jeńip ótiw múmkin. Keń bolmaǵan gorizontál hám de onsha biyik emes vertikal tosiqlardı bolsa tayanbastan sekiriw arqalı jeńip ótiw múmkin.

Zárúr!

- Tosiqlardı jeńip ótiwdi úyreniw procesinde oqıwshılarda áskeriy-ámeliy kónlikpe-ler qalıplestiriledi hám de fizikalıq ruwxıy hám arawlı sıpatlamalar rawajlanadı.

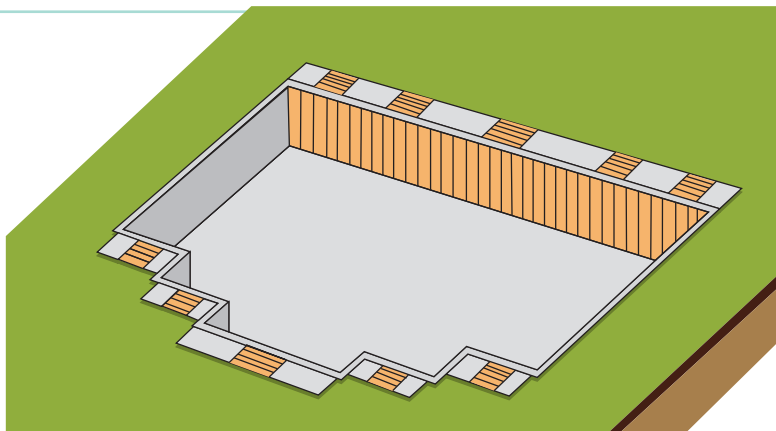
Tosiqlardı jeńip ótiw, granata ılaqtırıp, arawlı usıl hám háreketlerdiń hár túrli usılların ózlestirip bolǵannan keyin, tosiqlardı kompleks tárizde jeńis shınıǵıwlarına ótıledi. Tapsırmaǵa qarap shınıǵıwlar AK avtomatı menen yaki avtomatsız ótkeriliwi múmkin.

1. Tosiqlar qatarınıń baslanıw sızıǵı

- Háreket qatarınıń baslanıw sızıǵınan shınıǵıw baslıǵınıń komandası boyınsha baslanadı. Baslanǵısh jaǵday – qollarǵa tayanıp jatıw yaki tik turıw. “Boshla!” komandası boyınsha oqıwshı ornınan turadı hám oy tárepke 20 m aralıqtı juwırıp ótedi.

2. “Qándeك” tosigı

- Qándeكتiń 2,5 metrli bóliminen sekirip ótedi hám labirint tárepke juwırıladı.

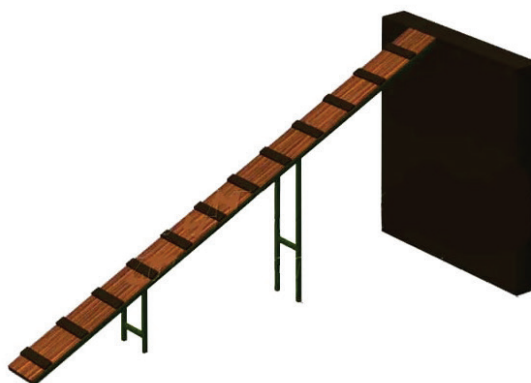
3. “Labirint” tosigı

- Labirint qatarlarınan háreket juwırıw arqalı ámelge asırıladı. Individual ózgesheliklerinen kelip shıǵıp, oqıwshı kókirekti aldınǵı tárepke etip yaki jambas penen háreketleniwi múmkin.

4. “Qıya taxtalı diywal” tosigı

- Bul tosiqtan kókirekke tayanıp jabısқан usılda hám kúsh penen asırılıp ótiw múmkin.

Kókirekke tayanıp asırılıp ótiw

- Tosıqqa juwırıp kelip, qollar menen onıń joqarı qırı uslanadı, ayaqlar menen jerden túrtılıp, tosiqqa kókirek yaki qarın menen jatadı. Gewdesin aldığa taslap, oń qol alaқанı menen tosiqtıń qarama-qarsı tárepine tayanıladı hám ayaqların alıp ótip, jerge sekirip túsiledi.

Asılǵan usılda asıp ótiw

- Tosıqqa bir adım qalǵanda bir ayaq penen jerden shıǵıp turıp, ekinshi búgilgen ayaq penen tosiqqa tayanadı hám de qollar menen tosiqtıń qırınan uslaydı. Shep

qaptal menen tosiq qırı qoltıq astında qalganga shekem tartıladı, dizeden bũgilgen shep ayaq tosiqqa qısıladı, oń ayaq bolsa artqa alınadı. Oń ayaqtı siltep, taban menen brusqa ildiredi hám tosiq artına sekirip túsiledi.

Kúsh penen asıp ótiw

- Juwırıp kelip, aldınğı usıldağı sıyaqlı jerden bir ayaqta shıǵıp turıladı, qollar menen tosiqtıń joqarı qırınan uslanadı. Ayaqlar menen járdem bergen halda qollarda tartılıp, tosiq qırına eki qol menen tayanadı. Jaǵday hám tosiqtıń kórinisine qarap, onnan tómendegi usıllardan biri menen asıp ótıledi hám sekirip túsedi;
 - ózin tosiqtıń artına taslaw (tap kókirekke tayanıp ótkendegi sıyaqlı);
 - tosiqqa ayaqlardı salbıratıp otırıp alıw hám otırǵan jaǵdaydan sekirip túsıw;
 - tosiqqa oń ayaq penen tireliw hám onnan shep ayaqtı alıp ótip, qol hám ayaqqa tayanǵan jaǵdayda sekirip túsıw.

5. “Buzılǵan kópır” tosiǵı

- Bul tosiqtan ótiwde kópirdiń ekinshi (qıysıq) bólimindegi vertikal zánǵı arqalı kópır tóbesine shıǵadı. Brus boylap juwırıladı, kópır bólimleri arasındaqı úzilis ústinen sekirip ótedi. Brustıń aqırına jetkende, tik turǵan halatta jerge sekirip túsedi.

6. “Buzılǵan tekshe” tosiǵı

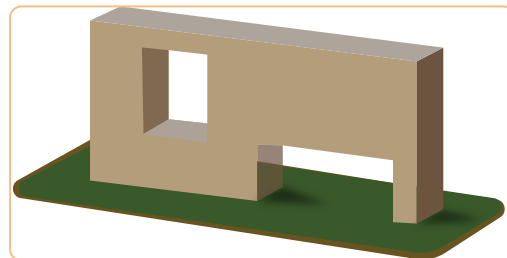
- Bul tosiqtan ótiw hárbir tekshe ústine ayaq penen basıw arqalı ámelge asırıladı. Bunda eki ayaq da teksheleler arasındaqı jerge tiyiwi shárt. Tekshe basqıshlarınan tómendegishe ótıledi:

- 1-basqısthan eki ayaq da qaptalǵa alınǵan halda tayanıp sekiriledi hám eki ayaq penen jerge túsedi;
- 2-basqısthan qollarǵa tayanıp yaki ayaq sanına súyenip asırılıp ótıledi;
- 3-basqıshta eki qol menen basqıstıń tóbesinen uslanadı, eki ayaq penen túrтіledi, qolları menen tóbege tartılıp, kókirekke tayanadı, tosiq arqalı asıp ótıledi hám sekirip ayaqları menen túsedi;
- 4-basqıstıń astınan ótedi hám juwırıp, keyin tosiq tárepke ketedi.

7. “Tesik diywal” tosiğı

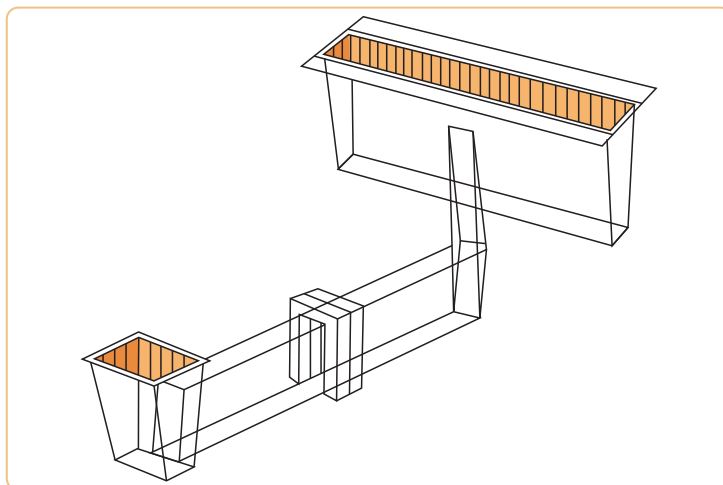
Tosıqtı jeńiw ushın joqarı tesikten ótıledi. Bunıń ushın oqıwshı bir waqıtta bası hám bir ayağın tesikten ótkeredi. Usıl dáslep pás tezlikte úyretiledi, soń tezlik tezlestiriledi.

8. “Qudıq”tan granatanı ilaqtırıw

- “Tesik diywal” tosiğınan ótilgennen keyin, juwırıp transheyaga baradı, oğan sekirip túsedı hám baylanıs jolı menen qudıqqa shekem baradı.

- Qudıqta turğan halda jerden granata alınadı hám “tesik diywal” dıń qálegen tesigi yaki diywal artındağı 2,6×3 m ólshemdegi maydanshağa ótedi. Eger granata nıshańa tiymese, jáne eki granata atıwğa ruqsat beriledi (granatanıń salmağı 600 g).

9. Qayıwda “tesik diywal” dan ótiw

- “Tesik diywal” qollargá tayangan halda diywal ústinen sekiriw arqalı jeńip ótedi. Bunda eki ayaq penen diywal ústine sekirip shıǵıw yaki qolǵa tayangan halda bir ayaq tabanın diywal ústine qoyıp, ekinshisin tosiq ústinen alıp ótiw hám eki ayaq penen sekirip túsiw múmkin.

10. Qayıwda “buzılǵan tekshe”den ótiw

- Oqıwshı tosiqqa jaqınlasqannan keyin, tekshe arqalı 4-basqısh (eń biyigi) qa kóteriledi. Soń 3, 2, 1-basqıshlardan juwırıp túsedı.

11. Qayıwda “buzılǵan kópir” tosiğınan ótiw

- Oqıwshı vertikal záńgiden kóterilip, balkağa shıǵadı. Biraz eńkeyip, teń salmaqlıqtı saqlağan halda júrip yaki juwırıp háreketlenedi. Balka tamam bolǵannan keyin, 2 m li diywaldağı qıya taxta arqalı juwırıp tómence túsedı.

12. Qaytıwda “qándeK” tosıǵınan ótiw

- Oqıwshı qıya taxta arqalı túskenнен keyin, juwırıwdı dawam etedi. QándeKti 2 m li bóliminen sekirip ótedi hám juwırıwdı baslaǵan sızıqtan ótip, tosıqlardı jeńip ótiwdi tamamlaydı. Tosıqlar qatarınıń uzınlıǵı 200 m di quraydı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Birden-bir tosıqlar qatarın jeńip ótiwdi úyreniwden maqset ne?
2. Birden-bir tosıqlar qatarında háreket etiw tártibin aytnı.
3. Birden-bir tosıqlar qatarın jeńiw waqtında qanday qáwipsizlik qaǵıydalarına ámel etiw kerek?
4. Birden-bir tosıqlar qatarı tosıqlardıń jaylasıw izbe-izligin tuwrı belgileń (kestede izbe-izlik tártibi buzıp kórsetilgen).

T/s	Birden-bir tosıqlar qatarı tosıqlardıń jaylasıw izbe-izligi
1	qatardıń baslanıw sızıǵı
2	qatardıń tez juwırılatusın 20 metrli bólimi
3	uzınlıǵı 6 m, eni 2 m, biyikligi 1, 1 m li labirint
4	jer qáddi tárepleri 2x2, 5x3 m ólshemli, tereńligi 1 m li qándeK
5	biyikligi 2 m li wayran buzılǵan kópir
6	biyikligi 2 m, qalıńlıǵı 0,25 m li diywal
7	eni 2 m li wayran bolǵan 4 basqıshlı tekshe
8	biyikligi 1,1 m, eni 2,6 m, qalıńlıǵı 0,4 m li diywal
9	qudıq hám júriw qatarı
10	eni 2 m li juwırıw qatarı
11	tereńligi 1,5 m li transheya

2-shinigiw. Tosiqqlar qatarin jeñip ótiw shinigiwin orinlaw

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Tosiqqlar qatarin jeñip ótiw shinigiwin isley aladı.

Birden-bir tosiqlar qatarında tómendegi tosiqlardı jeñip ótiw kerek.

1. Tosiqqlar qatarınıń baslanğısh sızığı. Usı sızıq aldında start alınadı. Baslanğısh jaǵday – tosiqlar qatarınıń baslanıw sızığı aldında qollargá tayanıp jatıw.
2. Tez juwırıw qatarı (20 m). Aralıq tez juwırıw arqalı jeñip ótedi.
3. Sekirip ótiw ushın tereńirek (beti tárepleri 2x2,5x3m; tereńligi 1 m). Tosıq sekirip ótiw arqalı jeñip ótedi.
4. Labirint (eni 2 m, biyikligi 1,1 m; qatarlar aralıǵı 0,5 m; qatarlar sanı 10); labirint aralarınan ótiwde qol menen járdem beriledi.
5. Diywal (biyikligi 2 m; qalıńlıǵı 25 cm) qıya taxta menen (taxtanıń uzınlıǵı 3,2 m, eni 25-30 cm). Tosıq asılǵan usılda yaki kúsh penen jeñip ótedi.
6. Buzılǵan kópir (biyikligi 2 m). Kópir 3 tuwrı múyeshli 0,2x0,2 m li balka bólekleri-nen ibarat. Birinshi balkanıń uzınlıǵı 2 m, ekinshisi 3,8 m, baslanıwınan 135° lı burılıwǵa shekem 1 m. Úshinshi balkanıń uzınlıǵı 3,8 m, baslanıwınan 135° lı burılıwına shekem 2,8 m. Balkalar arasındagı úzilisler úlkenligi 1 m. Ekinshi bólek baslanıwı hám aqırǵı bólekke vertikal zángiler bar. Tosıqtı jeñiwde dáslep kópirdiń ekinshi bólimine zángi arqalı shıǵadı. Soń balka boylap juwırıp, úshinshi balkaǵa sekirip ótedi hám úshinshi balka aqırınan jerge sekirip túsedı.
7. Buzılǵan tekshe (eni 2 m, basqıshlarınıń biyikligi 0,8 m, 1,2 m, 1,6 m, 1,8 m, baǵanalarınıń arası 1,2 m). Aqırǵı baǵanada 2,3 m li zángi bar. Tosıqtı jeñiwde buzılǵan tekshelerdiń úshewinen asıp ótedi, tórtinshisiniń bolsa astınan ótedi.
8. Gerbishli diywal (biyikligi 1,1 m), eni 2,6 m, qalıńlıǵı 0,4 m. Diywaldıń eki kózi (terezesi) bar: tómengisi 1 x 0,4 m, joqarıdagısı 0,5 x 0,6 m. Gerbishli diywaldıń astında 2,6 x 3 m li maydansha bar. Tosıqtı jeñiwde diywaldıń 0,5 x 0,6 m li kózi (terezesi) arqalı ótedi.
9. Qudıq (tereńligi 1,5 m, eni 1 m) hám baylanıs jolı (uzınlıǵı 8 m, bir burılıw menen). Qudıqqa keliw ushın gerbish diywal terrezesi arqalı ótilgennen keyin, juwırıp barıp, transheyaǵa túsedı hám baylanıs jolı arqalı qudıqqa ótedi.

10. Transheya (tereńligi 1,5 m). Transheya arqalı qudıqqa ótedi. Jerdegi úsh granatadan birewin alıp, 1,1 m li diywaldağı tesiklerden birine yaki diywal artındağı 2,6 x 3 m li maydanshağa ılaqtırıladi.

11. Qudıqtan turıp granata ılaqtırılğannan keyin, onnan sekirip shıǵadı hám 1,1 m li diywal ústinen sekirip ótedi.

12. Buzılǵan teksheniń qıya basqıshı arqalı 4-tekshege juwırıp shıǵadı hám buzılǵan tekshe basqıshları boylap juwırıp ótileđi.

13. Buzılǵan kópir brusi ústinen tik zángiden shıǵadı, brus boylap juwırıp, bólingen jerlerden sekirip ótedi hám qıya taxtadan juwırıp tómenge túsedı.

14. 2 m li tereńlikten sekirip ótedi, 20 m aralıqtı juwırıp ótip, tosiqlar sistemasınıń baslanǵısh sızıǵı kesip ótileđi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Birden-bir tosiqlar qatarın jeńiwdi úyreniwden maqset ne?
2. Birden-bir tosiqlar qatarınıń uzınlıǵı qansha?
3. Birden-bir tosiqlar qatarı qanday tosiqlardan payda bolǵan?
4. Gorizontal tosiqlar qanday usıllarda jeńip ótileđi?
5. Vertikal tosiqlarǵa qanday tosiqlar kiredi?

3-shınıǵıw. Ulıwma baqlaw shınıǵıwların orınlaw

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Ulıwma baqlaw shınıǵıwların orınlaydı.

Tosiqlardı jeńiwdiń tiykargı usıllarına úyretiw, áskeriý xızmetshiler ushın ulıwma fizikalıq hám ruwxıy sıpatlamalardı qalıplestiriw maqsetinde birden-bir tosiqlar qatarı hám onnan ótiw boyınsha 2 ulıwma baqlaw shınıǵıwı belgilengen.

1-baqlaw shınıǵıwı (200 metr) quralsız islenedi.

Baslanǵısh jaǵday – tosıqlar qatarınıń baslanıw sızıǵı aldında tik turıw.
“OLG‘A”komandası berilgende:

- 1) sekirip 20 ge juwırıladı hám 2,5 m keńliktegi tereńlikten sekirip ótedi;
- 2) labirint qatarlarınan juwırıp ótedi;
- 3) 2 m li diywaldan qálegen usılda asırılıp ótedi;
- 4) vertikal zánǵı arqalı buzılǵan kópirdiń ekinshi bólegine shıǵadı, balkadan juwırıp barıp, balkanıń aqırınan jerge sekirip túsedi;
- 5) buzılǵan teksheniń úsh basqışınan asırılıp ótedi, bunda ayaq jerge tiyiwi shárt, 4-basqıştıń astınan ótedi;
- 6) diywaldıń terezesi arqalı ótedi;
- 7) transheyaga shekem juwırıp baradı, oǵan sekirip túsedi hám baylanıs jolı arqalı qudıqqa shekem baradı;
- 8) jerden granata alıp, diywaldaǵı terezelerdiń qálegen birewine yaki diywal artına 2,5 m li maydانشaǵa ılaqtırıladı (bunda 3 ke shekem granata atıwǵa ruqsat beriledi.
- 9) qudıqtan sekirip shıǵıp, diywaldan sekirip ótedi;
- 10) qıya zánǵı arqalı buzılǵan teksheniń 4-basqışına shıǵadı hám tekshe basqışlarınan juwırıp túsedi;
- 11) vertikal zánǵı arqalı buzılǵan kópirdiń balkası üstine shıǵadı, onda juwırıp barıp, bólingen jerden sekirip ótedi hám qıya taxta arqalı tómenge juwırıp túsedi
- 12) 2 m keńliktegi oydan sekirip ótedi, qatarǵa ótip alıp, tosıqlar qatarınıń baslanıw sızıǵın kesip ótedi.

Bahalaw:

- “5” – 1 minut 30 sekund;
“4” – 1 minut 40 sekund;
“3” – 1 minut 55 sekund.

05 ÁSKERİY XÍZMET TIYKARLARÍ

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń jawıngerleri óz Watanlarınıń haqıyqıy qorǵawshısı. Olar óz babaları – ullı sárkardalar jawınger dástúrlerine ámel etken halda kásiplik tayarlıǵı boyınsha bárhama zamanagóy talaplarga juwap beriwi, bárhama sergek turıwı, joqarı jawıngerlik tayarlıq hám qábiletlerge iye bolıwı kerek. Hár bir jawınger óziniń pútkil ruwxıy hám fizikalıq kúshin jámlegen halda urısıwı, jeńiske bolǵan kúshli jiger, batıllıqtı, batırlıq hám mártlikti kórsetiwi, belsendilik, baslawshılıq hám erlik kórsetiwleri kerek boladı.

V.1. ULIWMA ARMIYA SAWASHÍ TIYKARLARÍ

1-shinığıw. Teoriyalıq. Sawash haqqında túsiniq. Zamanagóy ulıwma armiya sawashınıń sıpatlaması hám maqseti. Zamanagóy ulıwma armiya sawashınıń tiykargı túrleri. Áskerdiń sawashtaǵı minnetleri hám ekipirovkası

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Zamanagóy sawashtı sıpatlaydı.
- Zamanagóy ulıwma armiya sawashınıń sıpatlaması hám maqsetin túsinedi.
- Zamanagóy ulıwma armiya sawashınıń tiykargı túrlerin bileđi.
- Áskerdiń sawashtaǵı minnetleri hám ekipirovkasın aytıp beredi.

Bilesiz be?

1. Tariyxta qanday belgili sawashlar bolıp ótken?
2. Sawash degende neni túsinesiz?
3. Zamanagóy sawash maydanın qalay kóz aldınıızǵa keltiresiz?

Sawash – urısıp atırǵan tárepler birlespe, bólim hám bólimshelerdiń maqseti, ornı hám waqtı boyınsha kelisilgen qurallı soqlıǵısıwı. Hárqanday sawashtıń maqseti dushpandı joq etiw, onıń soqqıların qaytarıw hám basqa taktikalıq wazıypalardı orınlawdan ibarat.

Zamanagóy sawash ulıwma armiya sawashı bolıp esaplanadı. Onda qurǵaqlıqtaǵı armiyalar, áskeriy hawa kúshleri, hawa hújiminen qorǵanıw armiyaları qatnasadı. Zamanagóy sawash tezligi, batıllıǵı, joqarı manyovrga iyeligi, sawash jaǵdayınıń tez hám qáwipli ózgeriwshiligi hám de sawash alıp barıw usıllarınıń hár túrli bolıwı menen xarakterlenedi.

Hújim – sawashtıń tiykargı túri. Tek qatań hújim menen ǵana dushpandı joq etiw múmkin. Hújimniń mánisi atakaǵa ótip, barlıq bar qurallar járdeminde dushpangá soqqı beriw, onıń ishine kirip barıw, janlı kúshin joq etiw yaki tutqıngá alıw, qural-jaraǵın hám jawıngerlik texnikasın qolǵa kirgiziw, ol iyelep turǵan aymaqtı alıwdan ibarat.

Ataka – bólimshe hám bólimlerdiń jawıngerlik tártiptegi kúshli háreketin eń joqarı kúshleniwdegi oq atıw menen sáykeslestiriw. Ataka hújiminiń sheshiwshi waqtı esaplanadı.

Este saqlañ!

Taktika — áskeriy ónerdiń quramlıq bólimi. Ol óz ishine bólim hám bólimsheler tárepinen sawashtı shólkemlestiriw hám alıp barıw teoriyası hám de ámeliyatın qamtıp aladı.

Jawıngerlik háreketlerdiń maqseti, oǵan erisiw usıllarına qaray ulıwma armiya sawashı *hújim* hám *qorǵanıw* túrlerine bólinedi. Sawash ulıwma armiya jawıngerlik dúzilmelerinde bar jawıngerlik kúsh hám qurallardı, sonıń ishinde, piyadaların jawıngerlik mashinaları, artilleriya, hawa hújiminen qorǵanıw armiyaları hám de basqa texnika hám qural-jaraqlardı qollanıw arqalı alıp barıladı.

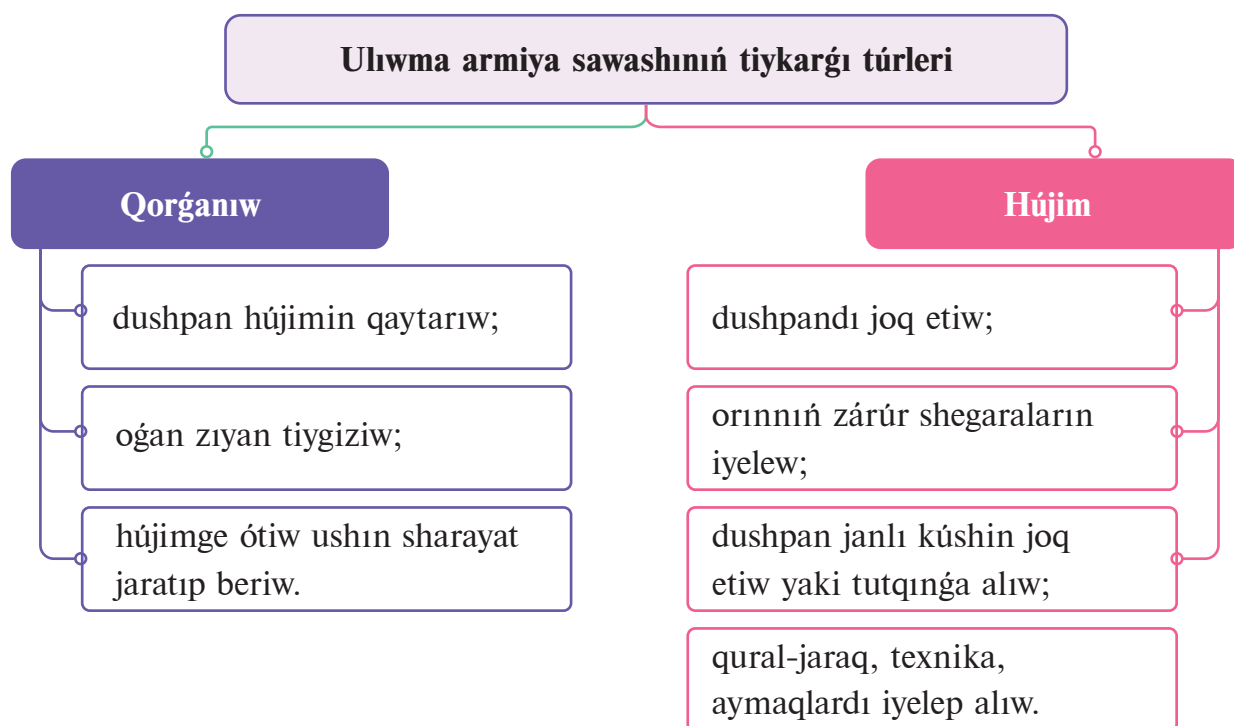
Este saqlañ!

Hújim – dushpan kúshin joq etiw hám zárúr shegaralardı (jeńislerdi) iyelew maqsetinde shólkemlestiriletuǵın process.

Kútilmegen soqlıǵısıw sawashı – hújimniń bir kórinisi. Ol eki tárep de hújimge ótiw ushın óz armiyaların jibergende júz beredi.

Qorǵanıw – dushpan hújimin qaytarıw, oǵan zıyan tiygiziw hám qarsı hújimge ótiw ushın sharayat jaratıw maqsetinde maqsetli yaki májbúriy tárizde shólkemlestiriletuǵın process.

Zamanagóy ulıwma armiya sawashınıń ózgeshelikleri: batılıq, keskinlik, joqarı manyovrlilik, tez ózgeriwshilik.

Áskerdiń sawashtaǵı minnetleri:

- vzvodı, jawıngerlik toparı, (tankı) hám óziniń jawıngerlik wazıypaların biliw;
- dushpan tankleri, bronlangan mashinaları hám tankke qarsı qurallarınıń jawıngerlik imkaniyatların, olardıń kúshli hám ázzi táreplerin, ásirese, eń ázzi jerlerin biliw;
- sawashta komandirin qorgawǵa, eger de ol jaralansa yamasa ólse, qorqpastan bólim komandirligin óz moynına alıwǵa;
- hawadaǵı dushpandı tanıy alıw, onıń samolyot, vertolyot hám basqa nıshanlarına oq atar quralardan oq atıwdı biliw;
- sawashta komandirdiń ruqsatsız óziniń ornın taslap ketpew, medicina punktine barıw múmkin bolmasa, quralı menen pana jerge barıp, sanitarlardı kútiw;
- orınnan, jeke qorǵanıw qurallarınan hám mashinanıń qorgaw qásiyetlerinen sheberlik penen paydalanıw;
- bekinis qurılmalarınń úskenelew kólemi hám úskeleneniw tártibin bárha baqlap barıw, dushpandı óz waqtında tawıp alıw hám bul haqqında dárhal komandirge bildiriw;
- oq-dárilер, BMP (BTR) hám tanklerdiń janar maylarınń sarplanıwın baqlap turıw, óz waqtında komandirge oq-dárilер hám janar may zapası haqqında bildiriw;
- PJM (ZTR) hám tank buzılǵanda, olardı dúzetiw shara-ilajların kóriw.

Áskerdiń ekipirovkası

Áskerdiń kerek jaraq qaltasında tómendegiler boladı: jeke paydalanıw ánjamları, furnitura, asxana ánjamları, suw ıdısı, kotelok, bir sutkalıq qurǵaq payok (azıq-awqat),plash-jamılǵısh, jeke qorǵanıw quralı (ulıwma armiyalar qorǵanıw jámlemesi), aptechka.

Serjantlar ushın qosımsha hám májbúriy túrde kerek-jaraqlar toplamı: serjant sumkası, onıń quramında-kompas, oficerlik sıǵıshı, flomaster hám qálemler toplamı, jazıw dápterі (bloknot), óshirgish, shaqqı, cirkul-ólshegish, kurvimetr.

Hújim, qorǵanıń hám soqlıǵısıw sawashında jawıngerlik háreketlerdi tabıslı alıp barıwda hám de arnawlı áskeriy háreketlerdi orınlaǵanda hárbir ásker óziniń jeke quralına iye bolıwı kerek. Shtattaǵı lawazımına qarap, toparda hárbir áskeriy xızmetshi óziniń qural túrine iyelik etedi. Topar komandiriniń orınbasarı – serjant, qaǵıydaǵa muwapıq, AK-74 avtomatı, topar mergeni SVD mergenlik mıltıǵı, topar pulemyotshısı RPK-74 pulemyotı yamasa PMK menen, avtomatshılar AK-74, mexanik-shofyor hám BMP nıshangá alıwshı-operatorı PM pistoleti (AKS-jıynalatuǵın metall qundaqlı avtomatlar menen de qurallanıwı múmkin), shofyor hám BTR nıshangá alıwshısı AK-74 avtomatı menen qurallanadı.

2-shınıǵıw. Teoriyalıq. Jawıngerlik topardıń quramı, qurallanıwı hám jawıngerlik imkaniyatları. Jawıngerlik topardıń jawıngerlik tártibi

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Jawıngerlik topardıń quramı, qurallanıwı hám jawıngerlik imkaniyatların bileli.
- Jawıngerlik topardıń jawıngerlik tártibin túsinedi.

Jawingerlik topar eń tómengi taktikalıq bólimshe bolıp, shólkemlestiriwshilik tárepten motoatqısh vzvod quramına kiredi. Bul bólimshe Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerinde jawingerlik topar piyadalardıń jawingerlik mashinası (BTR) yaki bronlı transportyor (BTR) menen qurallanadı.

Jawinger topardıń quramı hám qurallanıwı

Shtat boyınsha dárejesi	Lawazımı	Sanı	Qural túri	Quralınıń jawingerlik jámleniwi
Leytenant	topar komandiri	1	PM	32 patron
Serjant	komandir orınbasarı	1	AKM yaki AK-74	450 patron (80 jarıwshı)
Ápiwayı ásker	granatamyotshı	1	RPG-7	4 granata (vistrel)
Ápiwayı ásker	granatamyotshı járdemshi-atıwshı	1	AKM yaki AK-74	450 patron (80 jarıwshı)
Ápiwayı ásker	pulemyotshı	1	RPK yaki PK	2000 patron
Ápiwayı ásker	atıwshı (atıwshı-sapyor)	1	AKM yaki AK-74	450 patron (80 jarıwshı)
Ápiwayı ásker	mexanik-shofyor	1	AKS-74U	450 patron (80 jarıwshı)
Ápiwayı ásker	nıshangá alıwshı	1	AKS-74U	450 patron (80 jarıwshı)
Ápiwayı ásker	mergen	1	SVD	100 patron

Este saqlañ!

Jawingerlik imkaniyatlar — bólimshe bólimleriniń ornatlğan belgili waqıt ishinde anıq wazıypanı orınlay alıw imkanın xarakterlewshi san hám sıpat kórsetkishleri.

Jawingerlik imkaniyatlar jeke quramınıń sanı, onıń jawingerlik tayarlıq dárejesi, ruwxıy halatı, qural-jaraq hám jawingerlik texnikasınıń halatı, komandirlerdiń oqımıslılıǵı hám bólimshelerdi basqarıw sheberligi, bólimshe hám bólimlerdiń shól-kemlestiriwshilik dúzilisi, olardıń materiallıq qurallar menen támiyinlengen dárejesine baylanıslı. Jawingerlik imkaniyatqa dushpan tárepiniń qarsı háreketleri, ornınıń sharayatları, hawa rayınıń jaǵdayı, sutkasınıń waqtı sezilerli tásir kórsetedi. Jawingerlik topardıń jawingerlik imkaniyatları onıń oq atıw hám monyovrlew imkaniyatları menen xarakterlenedi.

Hújim hám qorǵanıwda jawingerlik topar motoatqısh vzvod quramında háreket etedi, razvedkada bolsa ǵárezsiz háreketlenedi. Jawingerlik wazıypa, ornınıń xarakteri hám jaǵdayınıń basqa sharayatlardan kelip shıǵıp, motoatqısh jawingerlik topar BMP (BTR)da, piyada, geyde bolsa tankte desant jaǵdayında háreket etiwı múmkin.

Jawingerlik topar dushpanınıń tankleri hám bronlı mashinaları, tóménlep ushıp atırǵan samolyot hám vertolyotları menen gúrese aladı, dushpanınıń oq atıw quralları hám janlı kúshlerin joq ete aladı. Jawingerlik topar hújimde dushpanınıń bir tanki, bronetransportyorı hám birneshe áskerin, qorǵanıwda bolsa eki tanki, eki bronetransportyorı hám 20 – 25 áskerin joq ete aladı.

Zárúr!

- **Jawingerlik tártip** – jawingerlik topardıń sawash alıp barıw ushın saplanıwı.
- **Júriw tártibi** – jawingerlik topardıń piyada háreket etkende háreketleniw usılın kolonnaǵa dúziliwi. Ol jawingerlik topardıń tez háreket ete alıwı, texnika menen jawingerlik tártipke óte alıwı hám quram kúshin saqlawdı támiyinlewi kerek. Jawingerlik topardıń júriw tártibi bir yaki eki kolonnadan ibarat boladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jawingerlik topardıń quramı, qurallanıwın aytıp berıń.
2. Jawingerlik topardıń jawingerlik imkaniyatların aytıp berıń.
3. Jawingerlik topardıń júriw hám jawingerlik tártibin aytıp berıń.

06 PUQARALÍQ QORǴANÍWÍ

Puqaralıq qorğanıwı tınıshlıq hám urıs waqıtlarında ótkeriletuǵın ulıwma mámleketlik qorğanıw ilajlarınıń quramlıq bólimi. Ol ulıwma mámleketlik qorğanıw siyasatlarınan biri bolıp, hárqanday ayrıqsha jaǵdaylarda puqaralardı, xalıq xojalıǵı tarmaqların qorǵawda, olardıń úzliksiz islewin támiyinlewde hám de qutqarıw hám tiklew jumısların orınlawda úlken áhmiyetke iye.

Puqaralıq qorğanıwdıń puqaralardı hám de ekonomikalıq obyektlerin qorǵaw boyınsha ilajlar kompleksi tábiyyıy hám texnogen apatshılıqlardıń wayran etiwshi aqıbetlerin sezilerli dárejede páseytiwge xızmet etedi.

Puqaralıq qorğanıwdıń wazıypaları:

- xalıqtı áskeriy háreketler alıp barıw waqtında yaki usı háreketler aqıbetinde júzege keletuǵın qáwıplerden qorğanıw usıllarına úyretiw;
- obyektlerdi áskeriy háreketler alıp barıw waqtında yaki usı háreketler aqıbetinde júzege keletuǵın qáwıplerden qorǵaw háreketleri hám usıllarına tayarlaw;
- basqarıw, xabar beriw hám baylanıs sistemaların shólkemlestiriw, rawajlandırıw hám bárhama tayar turıw;
- xalıq xojalıǵı obyektleriniń turaqlı islewin támiyinlew boyınsha ilajlar kompleksin ótkeriw;
- xalıqtı, materiallıq hám mádeniy baylıqlardı qáwipsiz orınlargá evakuaciya etiw;
- puqaralıq qorğanıwı áskeriy dúzilmeleriniń tayar turıwın támiyinlew;
- xalıqtı ulıwma hám jeke qorğanıw quralları menen támiyinlew ilajların ótkeriw;
- xalıqtıń áskeriy háreketler alıp barıw waqtındaǵı yaki usı háreketlerdiń aqıbetindegi turmıs xızmetin támiyinlew;
- radiaciyalıq, ximiyalıq hám biologiyalıq jaǵday ústinen baqlaw hám laboratoriya baqlawın alıp barıw;
- qutqarıw hám basqa keshiktirip bolmaytuǵın jumıslardı ótkeriw;
- áskeriy háreketler alıp barıw waqtında yaki usı háreketler aqıbetinde zıyan kórgen aymaqlarda jámaátlik tártibin jolǵa qoyıw hám saqlap turıw.
- xalıqtı hám aymaqlardı qorǵaw boyınsha basqa ilajlardı ámelge asırıw.

VI. 1. AYRÍQSHA JAĖDAYLAR TÚSINIGI. ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ AYMAĖÍDA JÚZ BERIW ITIMALÍ BOLĖAN TÁBIYIY XARAKTERDEGI AYRÍQSHA JAĖDAYLAR

1-shınıǵıw. Ayrıqsha jaǵdaylar túsinigi. Jer silkiniw, kóshkiler, suw tasqını, sel, qar kóshiwi, kúshli samal hám basqalar. Jaqınlasıp kiyatırǵan qáwiptiń belgileri

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1998-jıl 27-oktyabrde “Texnogen, tábiyiy hám ekologiyalıq tústegi ayrıqsha jaǵdaylardıń klassifikaciyası haqqında”ǵı 455-sanlı Qararı qabıllanǵan. Usı qararǵa muwapıq, ayrıqsha jaǵdaylar júzege keliw sebeplerine baylanıslı texnogen, tábiyiy hám ekologiyalıq tústegi ayrıqsha jaǵdaylarǵa klassifikaciyalanadı. Usı jaǵdaylar zıyan kórgen adamlar sanı, materiallıq zıyanlar muǵdarı hám kólemine qarap lokal, jergilikli, respublika hám transshegaralıq túrlerge bólinedi.

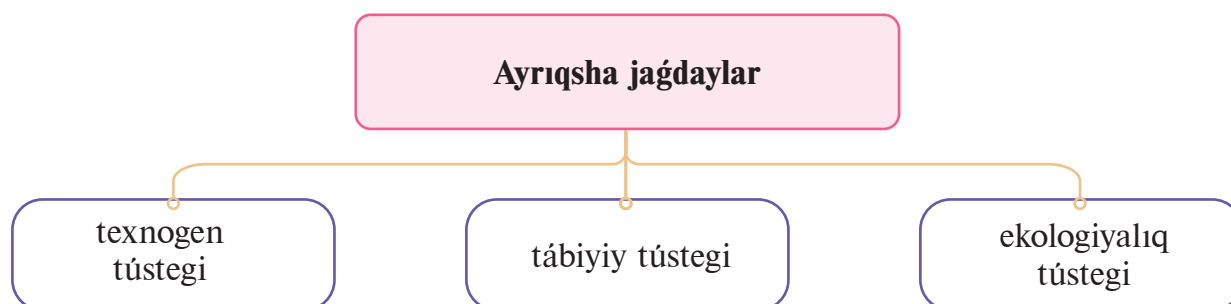
Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Jer silkiniw, kóshkiler, suw tasqını, sel, qar kóshiwi, kúshli samal hám basqa soǵan uqsas apatlardı sıpatlaydı.
- Jaqınlasıp kiyatırǵan qáwip belgilerin bileği.

Bilesiz be?

Júzege keliwi múmkin bolǵan ayrıqsha jaǵdaylarǵa neler kiredi?

Tayanış sózler:

Ayrıqsha jaǵday – anıq bir aymaqta qáwip, ólim, tábiyiy yaki ekologiyalıq apatlar, sonday-aq, ulıwma juqpalı kesellikler sebepli adamlardıń normal turmıs xızmetiniń buzılıwı

Puqaraliq qorganiwi – tinishliq hám uris waqitlarında ótkeriletuǵın ulıwma mámleketlik qorgaw ilajlarınıń quramlıq bólimi.

Tábiyyi apat – birden, kútilmegende júz beretuǵın, ólim aqıbetlerine, yaǵnıy adamlar, awıl xojalıǵı haywanları hám ósimlikleriniń nabıt bolıwına, imarat hám qurılıslardıń wayran bolıwına, materiallıq baylıqlardıń nabıt bolıwına alıp keliwshi tábiyyi kúshlerdiń hár túrli kórinislerde kórinıwi.

Este saqlań!

Baxıtsız hádiyse dep hár túrli tábiyyi hám texnogen tústegi hádiyselerdiń nátiyjesinde tiri álemge tásir etiwshi sebeplerge ayıladı.

Jer silkiniw – jer qabıǵınıń ishki bóliminde júz beretuǵın úzilis, sınıw, jılısıw sıyaqlı proceslerdiń tásirinde júz beretuǵın silkiniwler. Jer silkiniw kishi 10 yaki 12 ballı seysmikalıq shkala járdeminde anıqlanadı

Suw tasqını – dárya, kól, suw saqlaǵısh yaki teńiz qáddiniń kóteriliwi nátiyjesinde qurǵaqlıq jerleriniń waqıtshalıq suw astında qalıwı.

Sel – taw dáryaları ańǵarlarında tosattan payda bolıwshı suw, qum, ılay, maydalangan tas, tas hám taw jınısları bóleklerinen ibarat aǵım.

Qar kóshkisi – tawdan tómengge jılısıp atırǵan qar massası. Tawda qar tosattan kóshedi. Bunday jaǵday qardıń astıńǵı bólimi óziniń awırlıǵın uslap tura almay qalǵanda yaki temperatura 0°C dárejege jetkende júz beredi.

Kúshli samal – úlken kólemdegi gazlar aǵımı. Jerde samal massiv hawa háreketlerinde kórinedi. Samallar kólemi, tezligi, sebepshi kúshleri, poyaslar hám nátiyjelerine qaray túrlerge bólinedi.

Jaqınlasıp kiyatırǵan tábiyy apatshılıq belgileri

Nóser jawın quyıwı, temperaturanın birden kóteriliwi sel keliwiniń birinshi belgilerinen esaplanadı. Sel kóship kiyatırǵan taslardıń urılıwındaǵı lárze, dáryalardaǵı suw qáddiniń keskin artıwı sel aǵımınıń tikkeley jaqınlasıwı haqqında eskertedi.

Taw hám tóbelik janbawırları ústinde basqa ápiwayı ózgerislerdiń payda bolıwı, jer massasınıń hár túrli formadaǵı úyımları hám ashılǵan jariqlarınıń payda bolıwı, taw janbawırlarına jaqın imaratlardıń diywallarında jariqlardıń payda bolıwı kóshki jaqınlasıp kiyatırǵanınıń belgileri esaplanadı.

Jer silkiniwi múmkin bolǵan waqıtta geodeziya reperleri kóteriliwi múmkin, jer astı suwları quramınıń fizika-ximiyalıq parametrleri ózgeredi. Bunnan tısqarı, jer silkiniwi jüz beriwi kútilgen jerde dáslep bolmaǵan gaz iyisi payda boladı, úy haywanları hám quslar tınıshsızlanadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Puqaralıq qorǵanıwınıń wazıypaları nelerden ibarat?
2. Tábiyy apatshılıq dep nege ayıladı?
3. Ayrıqsha jaǵdaylar qalay klassifikaciyalanadı?
4. Sizler jasap atırǵan aymaqta qanday texnogen tústegi ayrıqsha jaǵdaylar jüz beriwi múmkin?

VI.2. ÓZBEKSTAN AYMAĞÍNDÁ JÚZEĞE KELIWI MÚMKIN BOLĞAN TEXNOGEN HÁM TÁBIYIY TÚSTEGI AYRÍQSHA JAĞDAYLARDA XALÍQTÍN HÁREKETLERI

1-shınıǵıw. Teoriyalıq. Ayrıqsha júzege keletuǵın epidemiologiyalıq, epizootikalıq hám epifitotikalıq jaǵdaylar. Karantin hám pandemiya

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Ayrıqsha júzege keletuǵın epidemiologiyalıq, epizootikalıq hám epifitotikalıq jaǵdaylardı sıpatlay aladı.
- Karantin hám pandemiyanı túsinedi.
- Jaqınlasıp kiyatırǵan qáwipten derek beriwshi belgilerdi bileği.

Tayanış sózler:

tábiyiy tústegi ayrıqsha jaǵdaylar, epidemiologiyalıq jaǵday, epizootikalıq jaǵday, epifitotikalıq jaǵday, pandemiya, karantin.

Tábiyiy tústegi ayrıqsha jaǵdaylardıń kelip shıǵıwınıń tiykarǵı sebebi tábiyiy apatshılıqlar. *Tábiyiy* apatshılıq degende, tosattan júz beretuǵın, qayǵılı aqıbetlerge, yaǵnıy adamlar, awıl xojalıǵı, haywan hám ósimliklerdiń nabit bolıwına, imarat hám qurılıslardıń wayran bolıwına alıp keletuǵın tábiyiy kúshlerdiń hár túrli kórinislerde kórinıwine aytıladı.

Bilesiz be?

Tábiyiy tústegi ayrıqsha jaǵdaylar haqqında nelerdi ayta alasız?

Tábiyiy apatshılıqlar, ádette kútilmegende júz beredi hám qısqa waqıt ishinde úlken maydandı, turaq jay hám kommunikaciyalardı wayran etedi, ózinen keyin ashlıq hám keselliklerdi keltirip shıǵaradı. Tábiyiy apatshılıqlardıń kelip shıǵıwına klimat hádiyseleri, geomorfologiyalıq procesler, biologiyalıq faktorlar yaki keńisliktegi hádiyseler sebep boladı.

Tábiyiy apatshılıqlar bir-birine baylanıssız yaki bir-biri menen baylanısqa jaǵdayda júz beriwı, birewi ekinshisin keltirip shıǵarıwı múmkin.

Tábiyiy apatshılıqlar ózleriniń ólshemleri hám de dawamlılıǵınıń hár túrli bolıwı menen ayrıqshalanadı — birneshe sekund hám minuttan (jer silkiniwi, qar kóshkileri) birneshe saat (seller), kún (kóshki) yaki ayǵa shekem (suw tasqını) dawam etiwı múmkin.

Este saqlañ!

Xalíqtı hám de ekonomika obyektlerin tábiyyi apatlardan qorgawdıń nátiyjeli sistemasın shólkemlestiriw, respublikada tábiyyi hám texnogen tústegi ayrıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardıń aqıbetlerin saplastırıw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 1996-jıl 4-marttaǵı “Ózbekstan Ayrıqsha jaǵdaylar ministrligin shólkemlestiriw haqqında”ǵı pármanına muwapıw Ózbekstan Ayrıqsha jaǵdaylar ministrligi shólkemlestirilgen.

Tábiyyi tústegi ayrıqsha jaǵdaylar

geologiyalıq
qáwipli hádiyseler

gidrometeorologiyalıq
qáwipli hádiyseler

ayrıqsha
epidemiologiyalıq,
epizootikalıq hám
epifitotikalıq jaǵdaylar

Este saqlañ!

Geologiyalıq qáwipli hádiyselerge jer silkiniwler, jer kóshiwleri, taw jemiriliwleri sıyaqlı geologiyalıq hádiyseler kiredi.

Topıraq kóshiwi – taw hám tóbelik janbawırlarında úlken kólemde artıqsha ıǵallıqqa iye bolǵan topıraq massasınıń awırlıq kúshiniń tási astında tosattan jılısıw. Kóshiwler óz jolındaǵı barlıq janzatlardı sıpırıp ketedi, eginlerdi, imarat hám qurılımalardı jollardı joq etedi, dárya ańǵarların tosıp qoyadı.

Qıyalıqlar tikliginiń artıp ketiwi, olar tiykarınıń dárya suwları tárepinen juwıp ketiliwi, topıraq jınısınıń artıqsha ıǵallanıwı sıyaqlı faktorlar topıraq kóshkisiniń tábiyyi sebeplerine kiredi.

Juqpalı kesellikler payda bolıwı hám tarqalıwı qáwıptı kúsheyttirıwshı faktorlar:

○ xalıqtıń tıǵızlıǵı;

○ xalıqtıń kóship júriwi;

○ bar kommunikaciya tarmaqlarınıń buzılıwı;

○ jámiyet densawlıqtı saqlaw baǵdarlamalarınń orınlanıwınıń toqtap qalıwı.

Epidemiologiya juqpalı keselliklerdiń payda bolıwı, rawajlanıwı hám xalıq arasında tarqalıw ózgeshelikleri hám de nızamlıqların úyrenip, juqpalı keselliklerge qarsı gúresiw shara-ilajların islep shıǵadı hám olardı ámelge asırıwdı támiyinleydi. *Epidemiologiyalıq jaǵdaylarǵa* adamlardıń arasında ushırasatuǵın júdá qáwıplı juqpalı kesellikler (oba, xolera, sariawırıw hám t. b.), zoonos infekciyalar (sibir) jarası, qutırıw hám b.), viruslı infekciyalardıń (AIJS hám anıqlanbaǵan etiologiya kesellikleri) tarqalıwı kiredi.

Karantin – juqpalı keselliklerdiń tarqalıwınıń aldın alıw hám zıyanlanıw oshaǵın birotala tolıq joq etiwge arnalǵan qatań izolyaciyalıq sheklew ilajlarınń sisteması.

Pandemiya – epidemiyalıq keselliktiń bir mámleket, birneshe mámleket, materik yaki pútkil dúnya boylap birden tarqalıwı. Buǵan hámmege belgili koronavirus keselligi (COVID-19)n mısál etiwge boladı.

Epizootiya – anıq bir aymaqta kóp türdegi, awıl haywanları arasında juqpalı keselliktiń belgilenetuǵın dárejeden birqansha úlken dárejede tarqalıwı.

Epizootikalıq jaǵdaylar. Haywanlardıń juqpalı kesellikleriniń tarqalıwı epizootiya, panzootiya hám enzootiya formasında júz beredi.

Epifitotiya – awıl xojalıǵı eginleriniń massalıq nabıt bolıwı hám ónimdarlıqtıń tómenlewı menen ótiwshı mákan zamanda rawajlanıwshı keselliktiń tarqalıwı hám de ósimliktiń zıyankesleri sanınıń keskin kóbiyiwi.

Epifitotikalıq jaǵdaylarǵa ósimliklerdiń massalıq nabıt bolıwı kiredi. Ósimliklerdiń keselligi – ortalıqtıń qolaysız sharayatlardı tásirinde ósimliklerdiń ónimdarlıǵınıń tómenlewı yaki nabıt bolıwına alıp keliwshı, kletkalar, ósimlik organları hám pútkil ósimliktegi normadaǵı zatlar almasıwınıń buzılıwı.

Ayriqsha jaǵdaylarda xalıqtıń háreketleri

Jer silkiniw waqtında:

- albıramaw, ózin qolǵa alıw;
- tez úyden sırttaǵı ashıqlıqqa shıǵıw;
- joqarı qabatlarda bólmeniń qáwipsiz jerlerin iyelew, esikti ashıp, esiktiń boslıǵı yaqi bólmeniń múyeshinde turıw; tereze hám qáwipli predmetlerden uzaǵıraq aralıq saqlaw;
- imarattıń besinshi qabatınan joqarıda lift arqalı háreket etpew;
- biyik imarat, elektr jetkerip beriw tarmaǵı, kópirlerden uzaǵıraq aralıq saqlaw;
- mashinanı qáwipsiz jerge toqtatıw, esiklerin ashıp, silkiniwler toqtaǵan ǵa shekem kútip turıw.

Qar kóshiwi waqtında:

- kóshki baslanıp atırǵan bolsa, tez qáwipsiz jerde yaqi shıǵıp turǵan jar tas artında saqlanıw;
 - kóshki basıp qalsa, awız-murındı qol menen jabıw, kóshki sırtına shıǵıp alıwǵa háreket etiw hám shıǵıp alıwǵa urınıw;
- kóshki toqtaǵanda bet hám kókirek átirapında múmkinshiligi bolǵansha boslıq payda etiw.

Suw tasqınında:

- baylanıs quralları arqalı berilip atırǵan jaǵday boyınsha xabardı tıńlaw hám komissiya talapların orınlaw;
- gaz, elektr hám suwdı óshiriw, pul hám hújjetlerdi joqarıǵa (tóbege) alıp shıǵıw, esik hám terezelerdi jabıw; haywanlardı bosatıp jiberiw;
- shólkemlestiriwshilik evakuaciya bolmasa, járdem jetip kelgenge shekem yaqi suw páseygenge shek, úyler tóbesi yaqi biyik terekler ústine shıǵıp alıw, qáwip signalın úzliksiz berip turıw;
- qutqarıwshılar jetip kelgende olardıń kórsetpelerin sózsiz orınlaw hám olardıń júziw qurallarına ótip alıw.

Kúshli samallarda:

- úydiń esik hám terezelerin jabıw, gaz elektr hám suwdı támiynattan ajıratıp qoyıw;
- zárúrlik bolmasa sırtqa shıqpaw, múmkinshiligi bolǵanınsha tereńirek bólmelerde bolıw;
- kúshli samal waqtında kóshedegi jeńil qurılǵan imaratlar, elektr jetkerip beriw tarmaqlarınan uzaǵıraq bolıw, uship atırǵan sınıq bóleklerden qorǵanıw ushın qorǵaw wazıypasın orınlawshı hár túrli buyımlardan paydalanıw.

Soraw hám tapsırmalar

1. Tábiyyıy tústegi ayrıqsha jaǵdaylardıń júzege keliwi sebeplerin aytıp berıń.
2. Siz jasap turǵan aymaqta qanday tábiyyıy apatlar júz beriwı múmkin?
3. Tábiyyıy tústegi ayrıqsha jaǵdaylar júz bergende durıs háreketleniw qaǵıydaların aytıp berıń.

2-shınıǵıw. Teoriyalıq. Texnogen. Ózgeshelikli ayrıqsha jaǵdaylardıń túsiniǵı. Olardıń júz beriw sebepleri

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Texnogen ózgeshelikli ayrıqsha jaǵdaylardı sıpatlay aladı.
- Kúshli tásir etiwshi zıyanlı zatlar (KTEZZ)dı bileği.
- Texnogen ózgeshelikli ayrıqsha jaǵdaylar júz bergende durıs háreket ete aladı.

Bilesiz be?

Texnogen tústegi ayrıqsha jaǵdaylardıń adamnıń xızmeti menen qanday baylanıslı tárepleri bar?

Este saqlań!

Baxıtsızlıq (avariya) – mashina hám mexanizmler, stanok hám qurılmalar, kúsh támiynatı sistemaları, transport quralları, imarat hám qurılmalardıń buzılıwı hám islemey qalıwı. Olardıń keltirip shıǵarǵan shıǵın obyektler ushın ayrıqsha bolmaydı, adamnıń ólimine alıp kelmeydi.

Ólim (katastrofa) – úlken avariya jaǵdayı. Ol obyekt ushın ayrıqsha jaǵdaydı keltirip shıǵaradı, kóplegen adamlardıń ólimine alıp keledi.

Texnogen tústegi ayrıqsha jaǵdaylar

Transport avariyları hám ólim. Bularǵa ekipaj aǵzaları hám jolawshılardıń ólimine, transport qurallarınıń tolıq bólekleniwine yaki qattı jaraqatlanıwına alıp keletuǵın aviaólimler, temir jol transportındaǵı avariya hám ólimler, metropoliten bándirgileri hám tunnellerdegi

avariyalar hám órtler, adamlardıń ólimi hám órtlerge, sonday-aq, kúshli tásir etiwshi zárúrli zatlardıń tarqalıp ketiwine alıp keletuǵın avtomobil avariyları kiredi.

Ximiyalıq qáwipli obyektlerdegi avariylar.

Bularǵa qorshaǵan ortalıqqa kúshli tásir etiwshi zárúrli zatlardıń tarqalıp ketiwine, adam, haywan hám ósimliklerdiń nabit bolıwına alıp keliwshi avariya, jarılıw hám órtler kiredi. Oqıw orınları jaylasqan yaki xalıqtıń jasaw orınları janında jaylasqan hár túrli óndiris

kárxanalarında ximiyalıq záhárli zatlar qollanıwı múmkin. Olarda hár túrli kewilsiz hádiyseler hám sebepler arqalı óndiristiń baxıtsızlıqları, hátte ólim júz beriwı, nátiyjede adamlardıń óliwi, materiallıq baylıqlar joq etiliwi múmkin.

Órt-jarılıw qáwpi bar bolǵan obyektlerdegi avariylar.

Bularǵa ańsat jarılatuǵın, ańsat janıp ketetuǵın zatlar hám materiallar qollanılatuǵın yaki saqlanatuǵın obyektlerdegi avariylar, jarılıw hám órtler, sonday-aq, kómir shaxtalarındaǵı, kán-ruda sanaatındaǵı gaz hám shań jarılıwı menen baylanıslı avariylar, órtler hám jınıslardıń qoparılıwı kiredi.

Órt hám jarılıwlar. Órt baqlawsız janıp procesi bolıp, imarat hám konstrukciyalardıń zıyanlanıwı, kóbinese bolsa adam ólimi menen birge ótedi. Órtler jergilikli (lokal), iri kólemli hám qayǵılı órtlerge bólinedi.

Jergilikli órtlerge turaq jay, kárxana, shólkem, mákemelerdiń óz aldına imaratlarında júz beretuǵın órtler kiredi. Olardı bir yaki birneshe saat dawamında óshiriwge boladı.

Iri kólemli órtler birneshe úy, kárxanalardıń birneshe cexı, burǵılaw imaratları, neft skladlarına úlken materiallıq zıyan tiygizedi. Bunday órtlerdi birneshe sutka dawamında kóplegen texnikalıq qurallar járdeminde óshiriwge boladı.

Qayǵılı órtlerge kárxana yaki transporttaǵı órtler kiredi. Olardıń nátiyjesinde kóplegen adamlar qaytı boladı.

Órttiń jaraqatlawshı faktorları:

- ashıq jalın hám ushqınlar, hawanıń, átiraptaǵı buyım hám basqalardıń joqarı temperaturası;
- janıp ónimleriniń zárurligi;
- tütün hám onıń menen baylanıslı kórinistiń shegaralangánlıǵı;

- kislorodtín tómen koncentraciyası;
- imarat hám konstrukciyalardıń qulap túsiwi hám wayran bolıwı;
- jarılıwlar.

Jarılıwlar júdá qısqa waqıtlı ximiyalıq reaksiya bolıp, sheklengen kólemde úlken muǵdardaǵı energiyanıń bólinip shıǵıwı menen xarakterlenedi.

Jarılıwǵa jarılıwshı zatlardı saqlawda qáwipsizlik qaǵıydalarınıń buzılıwı, ushıwshı zatlar salınǵan ıdıslardıń qızıwı, gazlerdiń shıǵıp ketiwi, ushıwshı zatlar aerzolları, shań-hawa aralaspasınıń payda bolıwı, jarılıwshı zatlardıń óz-ózinen jemiriliwi, qoparıwshılıq hám terrorshılıq háreketleri sebep boladı.

Jarılıwlardıń tiykarǵı jaraqatlawshı faktorları:

- *mexanikalıq (dinamikalıq):* jarılıw tolqını, imaratlardıń wayran bolǵan elementleri menen basıp qalıwı;
- *ushıwshań zatlardıń janıwshı aralaspası.* Onıń tarqalıw zonasında dárhal kislorod sarplanadı, temperatura 6000 °C shekem kóteriledi, jarılıw tolqını qalıplesedi. Jarılawlar suw gidrantı yaki órt óshirgishlerdiń járdeminde óshiriledi.

Energetika hám kommunallıq sistemalardaǵı avariýalar. Bularǵa xalıqtıń turmıslıq xızmetiniń buzılıwına, energiya támiynatısız qalıwǵa alıp keletuǵın GES, GRES, IES lerdegi ıssılıq oraylarındaǵı, energiya támiynatı obyektlerindegi, gaz trubaları, suw trubaları hám basqa kommunallıq obyektlerdegi avariýalar kiredi.

Socialliq baǵdardagi obyektlar, uy-jay sektori imaratlari, konstrukciyalariniñ tosattan buzılıwı. Bularǵa tez avariya-qutqarıw jumısların talap etetuǵın, adamlardıñ ólimi menen baylanıslı bolǵan mektep, emlew xana, kinoteatr sıyaqlı imaratlardagi buzılıw órt hám gaz jarılıwları kiredi.

Radioaktiv hám basqa qáwipli hám de ekologiyalıq jaqtan zıyanlı zatlardan paydalanıw yaki olardı saqlaw menen baylanıslı avariyaalar. Bularǵa radioaktiv zatlardan paydalanılatuǵın obyektlerdegi avariyaalar, radioaktiv zatlardı tasıw waqtındaǵı avariyaalar, radioizotop zatlardıñ joq etiliwi kiredi.

Gidrotexnikalıq katastrofa hám avariyaalar. Bularǵa suw saqlaǵıshlarındaǵı, dárya hám kanallardaǵı buzılıwlar hám qayǵılı suw basıwları kiredi.

Kúshli tásir etiwshi záhárli zatlar

Ayırım kárxanalarda kúshli tásir etiwshi záhárli zatlar islep shıǵarıladı. Óndiris baxıtsızlıqları, tábiyy apatlar hám basqa sebepler arqalı kúshli tásir etiwshi záhárli zatlar (KTEZZ) tógilip (aǵıp) ketiwi múmkin. Bunda jay hám hawanıń záhárleniwi nátiyjesinde záhárli bult payda bolıp, jaqın jerde jaylasqan oqıw orınları hám xalıqqa qáwip saladı.

Kúshli tásir etiwshi záhárli zatlardıń qatarına ammiak, xlor, ftorlı vodorod, xlorlı vodorod, kúkirtli vodorod, azot oksidi, úsh xlorlı fosfor hám basqalardı qosıwǵa boladı.

Óndiriste júz beretuǵın texnogen tústegi ayrıqsha hádiyselerdiń sebepleri tómendegilerden ibarat:

○ basshı hám xızmetkerlerdiń juwapkersizligi;

○ qáwipsizlik qaǵıydalarınıń buzılıwı;

○ ásbap-úskenelerdiń tozıwı, óz waqtında ońlanbawı hám jańaları menen almasırmawı;

○ ásbap-úskenelerdiń durıs emes qurılıwı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Texnogen tústegi ayrıqsha jaǵdaylardıń júz beriwine neler sebep boladı?
2. Tábiyy hám texnogen tústegi ayrıqsha jaǵdaylar arasındaqı ayırmashılıqlardı salıstırıń.
3. Kúshli tásir etiwshi záhárli zatlardıń adamǵa tásir etiwshi sebeplerin sanap beriń.
4. Texnogen tústegi ayrıqsha jaǵdaylarda háreket etiw boyınsha usınıslarǵa túsiniń.

Epidemiologiyalıq, epizootikalıq hám epifitotikalıq jaǵdaylar	Texnogen ózgeshelikli ayrıqsha jaǵdaylar

VI.3. ǴALABA QIRǴIN QURALLARI HÁM OLARDAN XALÍQTÍ QORǴAW

1-shınıǵıw. Teoriyalıq. Yadrolıq qural. Yadrolıq zıyanlanıw oshaǵı. Termoyadro quralı. Neytron bombası. Ximiyalıq qural

Ilim hám texnika rawajlanıwı menen radiaktiv zatlar ǵalaba qırǵın quralı hám energiya deregi sıpatında (atom elektr stanciyaları, suw astı kemelerinde) qollanıla basladı. Dushpan tárepinen yadrolıq qural qollanılganda yamasa atom elektr stanciyalarında hár túrli apatshılıqlar júz bergende, adamlar hám haywanlardıń tirishiligine qáwip salıwshı ótip-kirip barıwshı radiaciya hám orınlardıń radioaktiv záhárlewi júz beredi.

Bilesiz be?

Mámleket hám adamlarǵa ǵalaba túrde tásir etiwshi qırǵın quralları haqqında nelerdi bilesiz?

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Yadrolıq qural hám onıń jaraqatlawshı faktorların sıpatlay aladı.
- Termoyadro quralı hám neytron bombasın tanıydı.
- Ximiyalıq qural hám záhárlewshı zatlardı aytıp beredi.

Tayanış sózler:

ǵalaba qırǵın quralı, radioaktiv zatlar, yadrolıq qural, termoyadro quralı, neytron bombası, radionuklidler.

Ekinshi jáhán urısı tek ǵana óziniń kólemi, urıs sebepli qaytı bolǵan adamlar sanı hám urıs qaldırǵan materiallıq hám ruwxıy zıyanlar menen emes, al onda ǵalabalıq qırǵın quralınan biri – yadrolıq qural qollanılganı menen de adamzat yadında qaldı.

Ǵalaba qırǵın qural dep, salıstırǵanda qısqa waqıt ishinde úlken aymaqlarda adamlar hám haywanlardıń ulıwma ólimine, imarat hám qurılımalardıń wayran bolıwına, juqpalı keselliklerdiń tarqalıwına alıp keletuǵın quralǵa aytıladı.

Ádette, ǵalaba qırǵın quralına *yadrolıq*, *ximiyalıq* hám *bakteriyalıq* qurallar kiredi. Házirgi waqıtta dúnyanıń ayırım mámleketlerinde lazerli qural, geofizikalıq qural, ozon quralı, klimat quralı sıyaqlı qurallar jaratılıw basqışında turıptı. Bul qurallar da

soñ ġalaba qırġın quralları qatarına qosılıwı mǘmkin. Ėalaba qırġın qurallarınıñ eñ jası hám qúdretilisi (wayranlawshı) *yadrolıq* quralı esaplanadı.

Yadrolıq qural – ishki yadro energiyası tiykarında jarılıp tásir etetuġın ġalaba qırġın quralı. Ol ózinde hár túrli yadrolıq qural-jaraq (raketa, bomba, snaryad)lardı, olardı basqarıw hám de nışangá jetkeriw quralların jámleydi.

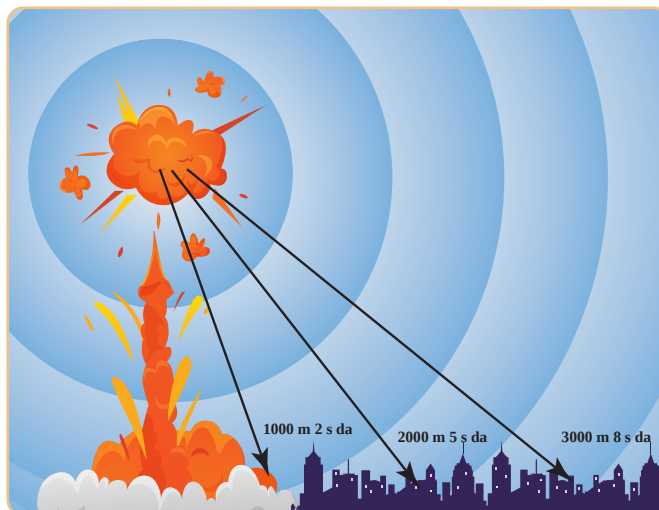
Yadrolıq qural qollanġan jerge *yadrolıq záhárleñiw oshaġı* dep aytıladı. Yadro zaryadı jarılġanda, millionnan bir bóliminde júdá úlken muġdarda energiya ajırılıp shıġadı hám ol jerde temperatura birneshe million gradusqa, maksimal basım bolsa milliard atmosferaġa jetedi. Joqarı temperatura hám joqarı basım qúdretili soqqı tolqını hám jaqtılıq nurlanıwın keltirip shıġaradı. Sonıñ menen birge neytron hám gamma nurlarınan ibarat ótip-kirip barıwshı radiaciya tarqaladı. Radiaciyanıñ tarqalıwı 10 – 15 sekund dawam etedi. Yadro jarılıwı nátiyjesinde payda bolġan bult yadro jarılıwı ónimlerin átirapqa tarqatadı, yaġnıy bunda jerlerdiñ radioaktiv zatlar menen záhárleñiwı júz beredi.

Este saqlañ!

Jer betinen 1 m biyiklikte ólshengen doza quwatına *radiaciya därejesi* dep ataladı. Nurlanıw därejesi dozimetriyalıq ásbaplar járdeminde ólshenedi. Radiaciyanıñ ólshew birligi – rentgen.

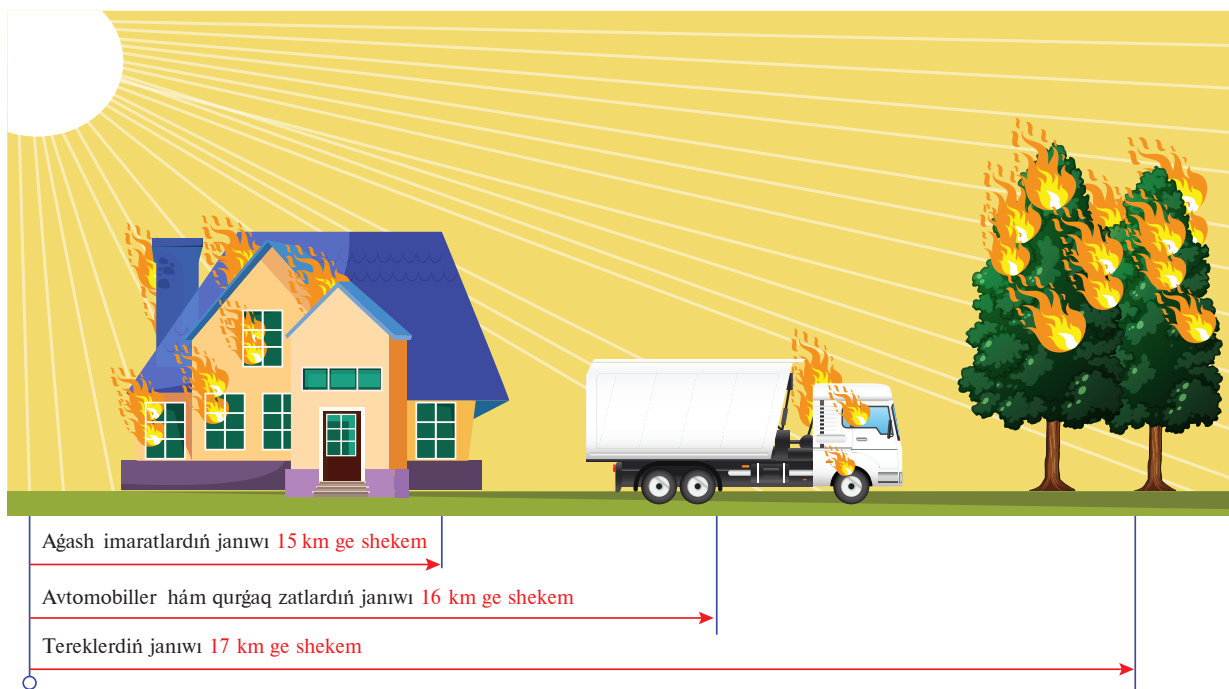
Rentgen (R) – gamma nurlanıwınıñ muġdarı. Ol 1 cm³ qurġaq hawada 0°C hám basım 760 mm sınap baġanasına teñ bolġanda $2,082 \times 10^9$ jup ionlardı payda etedi.

Soqqılı tolqın – yadro jarılıwınıñ tiykarġı jaraqatlawshı faktori. Júdá kóp imarat hám qurılımalardıñ wayran bolıwı, adamlardıñ jaraqatlanıwı soqqı tolqınınıñ úlesine tuwrı keledi. Ol jarılıw orayınan tórt tárepke dawıs tezliginen de joqarı tezlikte tarqalıwshı júdá úlken basımda qısılġan hawa qatlamı (zonası) esaplanadı. Qısılġan hawa zonasınıñ aldınġı tárepine *soqqılı tolqınıñ frontı* delinedi. Soqqılı tolqınınıñ jaraqatlawshı tásiri artıqsha basımınıñ muġdarı menen xarakterlenedi.

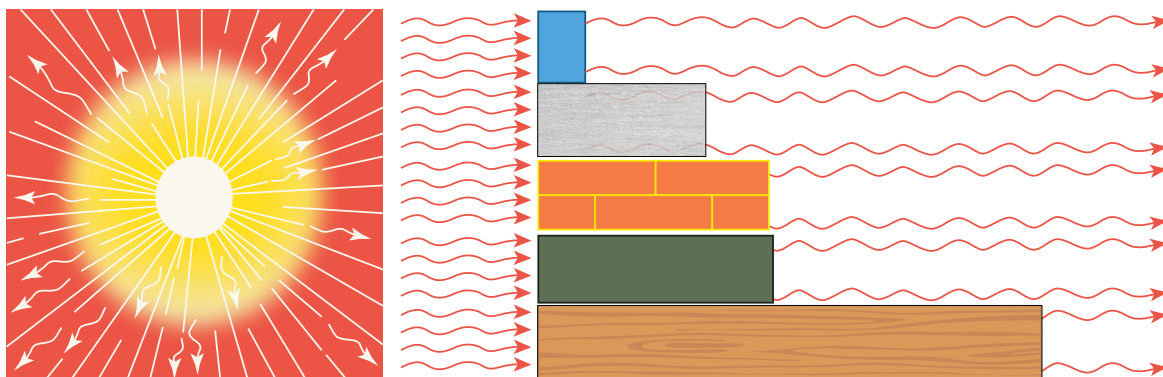

Artıqsha basım – soqqılı tolqınnıń fronttağı maksimal basım hám tolqın frontı aldındağı normal atmosfera basımı arasındağı ayırmashılıq. Artıqsha basım kv.metrge Nyutonda (N/m^2) ólshenedi.

Nurlanıw – ultrafiolet, kórinetuğın hám infraqızıl nurlardan ibarat nurlanıw energiya ağımı. Onıń deregi – jarılıwda payda bolatuğın jalınlı shar. Jaqtılıq nurlanıwı sekund ishinde tarqaladı hám jarılıw quwatına baylanıslı 10–20 sekundqa shekem dawam etiwı mümkün. Ol terini kúydiredi, kóriw organların jaraqatlawı hám qurğaq zatlardı jandırıp jiberiwı mümkün. Tınıq emes (saya beretuğın) hárqanday zat onnan qorğay aladı hám kúyiwdiń aldın aladı.

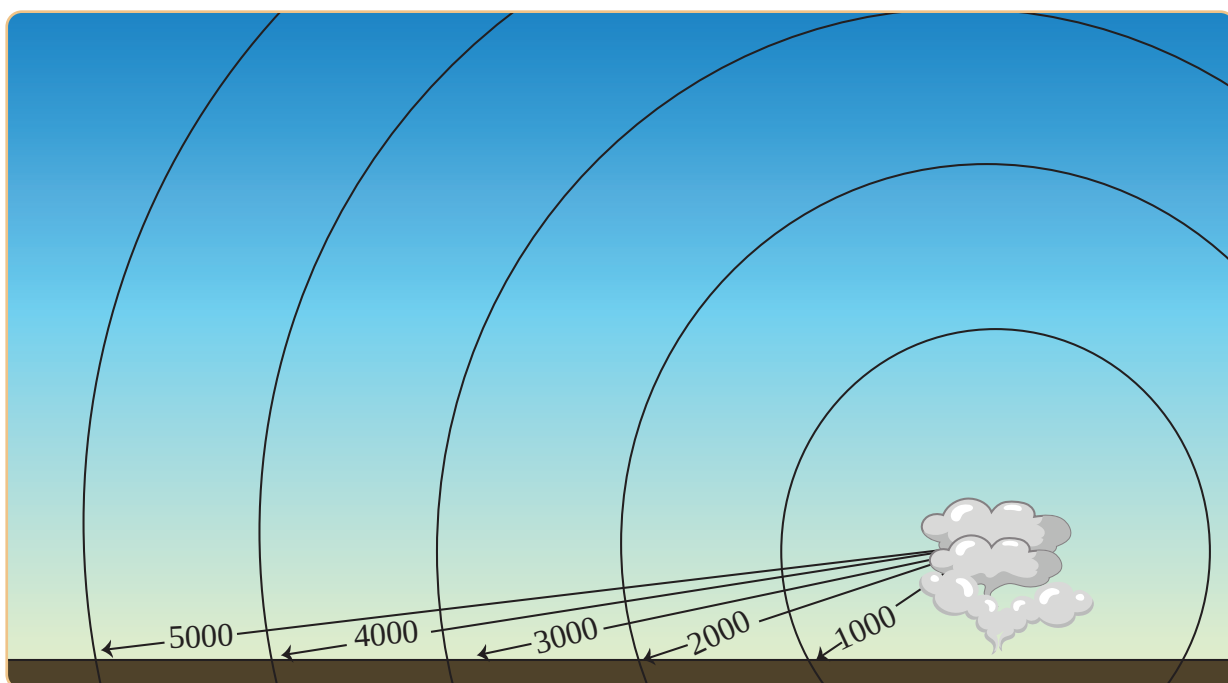
Ótiwshi radiaciya – gamma nurlar hám neytronlar ağımı. Ol 10 – 15 sekund dawam etedi. Gamma nurlar hám neytronlar tiri toqımalardan ótip atırıp, kletka quramına kırıwshı molekulalardı ionlastıradı. Ionlasıw nátiyjesinde organizmde nurlanıw keselligin rawajlandırıwshı hám ayırım aғzalar funkciyalarınıń buzılıwına alıp keliwshı biologiyalıq process júz beredi. Yadro jarılıwı energiyasınıń 5%i ótip-kirip barıwshı radiaciyağa sarplanadı.

Este saqlañ!

Nurlanıwlar qorshap turğan ortalıq materiallarınan óter eken, onıń intensivligi páseyip baradı. Máselen, 2,8 cm li polat, 10 cm li beton, 14 cm li topıraq, 30 cm li ağash gamma-nurlanıw intensivligin 2 ese páseyttiredi. Ashıq hám jabıq uralar ótip-kirip barıwshı radiaciya tásirin kemeyttiredi, qáwipsiz orın hám radiaciyağa qarsı qáwipsiz jerler onnan tolıq saqlaydı.

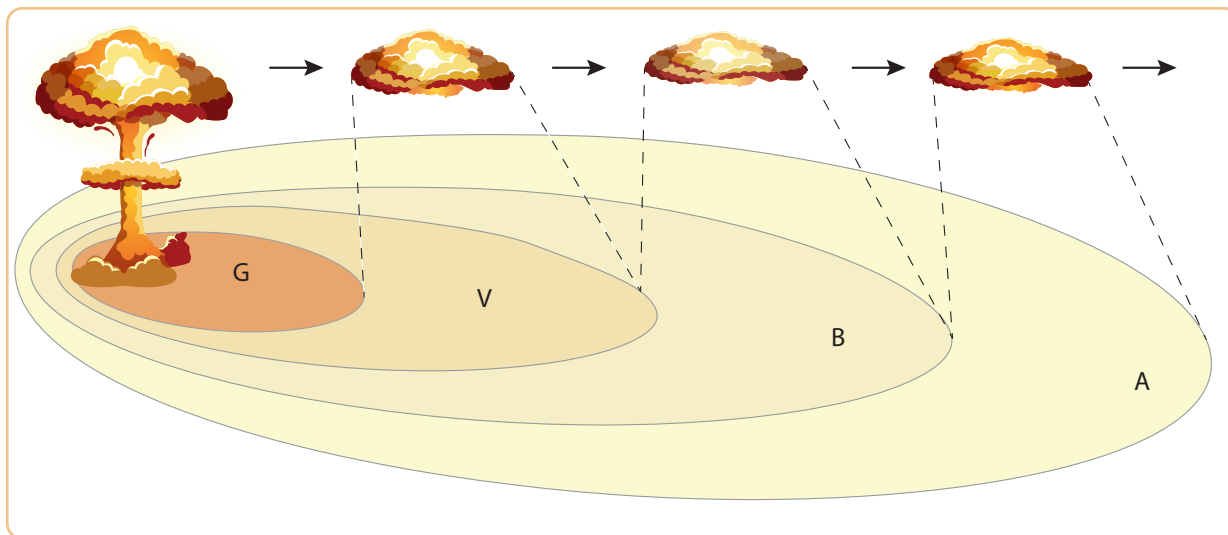
Jerlerdiń radioaktiv zatlar menen zıyanlanıwı yadro jarılıwı nátiyjesinde payda boladı. Bunda jarılıw energiyasınıń shama menen 10% sarplanadı.

Elektromagnitli impuls – yadro quralı jarılǵanda payda bolatuǵın qısqa dáwirli elektromagnit tolqını. Bul qısqa elektromagnit tolqını yadrolıq qural jarılǵanda payda bolatuǵın gamma nur hám neytronların qorshap turğan ortalıq atomları menen óz ara tásirlengende payda boladı. Elektromagnitli impulstıń táhiri sebepli radioelektron hám elektrotexnikalıq apparaturalardıń ayırım bólimleri kúyedi yamasa islemey qaladı. Elektr jetkeriw hám baylanıs tarmaqları buzıladı.

Yadrolıq qural jer betinde jarılǵanında jalınlı shar jerge tiyedi. Onıń ishine puwlangan topıraq massaları sorıladı hám joqarıǵa kóteriledi. Topıraqtıń hám bóliniw massalarınıń puwları suwıǵan soń, qattı denelerge aylanadı. Nátiyjede, radioaktiv bult payda boladı. Ol kóp kilometrli biyiklikke kóteriledi hám samal baǵıtında háreketlenedi. Radioaktiv denesheler bulttan jerge túsip, radioaktiv záhárleliw zonasın payda etedi. Onıń uzınlıǵı birneshe júz kilometrdi qurawı múmkin.

Samal baǵdarı →

A – tómen zıyanlanıw zonası (40 – 400 R/s).

B – kúshli zıyanlanıw zonası (400 – 1200 R/s).

V – qáwıpli zıyanlanıw zonası (1200 – 4000 R/s).

G – ayrıqsha qáwıpli zıyanlanıw zonası (4000 R/s den joqarı).

Termoyadro quralı (vodorod bombası)

Termoyadro quralı (vodorod bombası) yadrolıq quraldıń bir túri bolıp, onıń wayran etiwshi kúshi jeńil elementlerdıń awır elementlerge sintezleniwı reakciyası energiyasınan paydalanıwǵa tiykarlangan. Bunday sintezleniwde úlken muǵdarda energiya ajıralıp shıǵadı. Onıń dúzilisi atom bombasınıń dúzilisinen parıq qılmaydı, tek onıń quramına termoyadro zaryadı hám tábiyiy Uran-238 kirgizilgen.

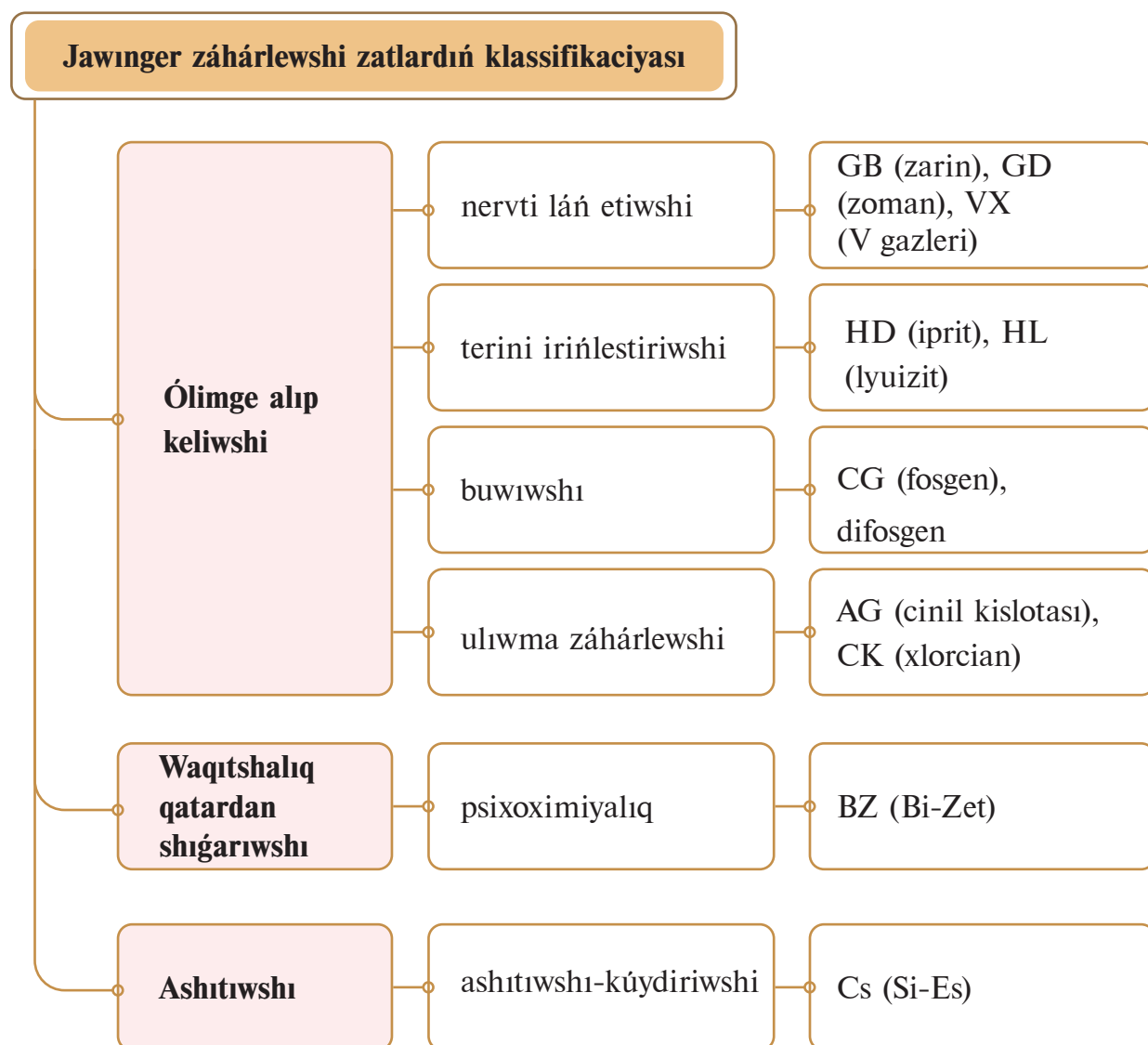
Vodorod bombasınıń quramı termoyadro sıpatında deyteriy hám tritiy (awır hám júda awır vodorod) den ibarat. Vodorod bombası jarılǵanda, kúshli termoyadro reakciyası júz beredi hám júda kóp energiya (ıssılıq) bólinip shıǵadı. Vodorod bombasınıń kritik massası joq. Demek, bomba sheklenbegen muǵdarda úlken bolıwı múmkin.

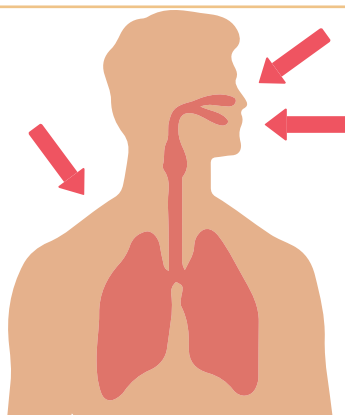
Neytron bomba yadrolıq quraldıń úshinshi áwladına tán. Onıń jarılıw kúshi birqansha kúshsiz esaplanadı. Bomba jarılǵanda bólinip shıqqan energiyanıń tiykarǵı bólimin neytronlar aǵımı quraydı. Neytron bomba jarılǵanda, jarılıw energiyasınıń 80% in neytron hám gamma-nurlanıw, qalǵan 20% in basqa jaraqatlawshı faktorlar quraydı. Bunda ótip-kirip barıwshı radiaciyanıń zıyanlaw zonası soqqılı tolqınnıń zıyanlaw zonasınan birneshe ese úlken boladı. Bul zonada adamlar óletuǵın dárejede jaraqatlanadı, biraq imarat hám texnikalar pütün qaladı.

Ximiyaliq qural – tásir etiwshi bir qatar ximiyaliq zatlardín záhárlewshi qásiyetine tiykarlangan galaba qırgın quralı. Buğan jawınger záhárlewshi zatlar hám de olardı qollanıw quralları kiredi.

Samolyotlar artınan jer tárepke sozılıp qalatuğın qara jollar; japıraq, imarat, topıraqta payda bolıp qalğan maylı daqlar, sonday-aq, jarılğan bomba hám snaryadlar átirapındağı maylı daqlar, ósimlik japıraqları tábiyyıy reñiniń ózgeriwi, adam kóz, murın, tamaqlarındağı ashıw, kóz qarashıgınıń kishireyip ketiwi (mioz), kókirekte awırlıqtı seziw – bulardıń barlıgı ximiyaliq qural qollanılğanlıgınıń belgileri esaplanadı.

Záhárlewshi zatlar sonday ximiyaliq birikpeleri, olar qollanılğanda úlken maydandağı adam hám haywanlardı jaraqatlaydı, orınlar hám suw hawızlerin záhárleydi. Záhárlewshi zatlar menen raketalar, aviacyalıq bombalar, artilleriya snaryadları, ximiyaliq fugaslar, sonday-aq, shashatuğın aviacyalıq ásbaplar oqlanıwı múmkin. Qollanılıp atırğan záhárlewshi zatlar tamshı-suyıq halda, puw hám aerosol kórinisinde bolıwı múmkin.

Záhárlewshi zatlardıń adam organizmine tásir etiw jolları

Ulwma záhárlewshi zatlarğa cinil kislotası hám xlorcian kiredi. Bul zatlar adamğa tek demalıw jolları arqalı tásir etedi. Awızda temir dáminiń payda bolıwı, tamaqtıń ashıwı, bas aylanıw, qusıw, tutqanaq tutıwı, lán bolıw záhárlengenlik belgileri esaplanadı. Qorganıw ushın protivogazden paydalanıwdıń ózi jetkilikli.

Ashıtıwshı-kúydiriwshı zatlarğa CS, adamsit hám basqalar kiredi. Bul zatlar adamğa tásir etken soń, awızda, tamaq hám kózlerde awırıw payda boladı, jas aǵadı, jótel qısadı hám dem alıw qıyınlasadı.

Ximiyalıq binar quralı – ximiyalıq quraldıń bir kórinisi. Binar quralı eki záhárli emes ximiyalıq zatlardan quraladı. Sáykes keletuǵın záhárli zattı alıw ushın komponentler “suyıqlıq-suyıqlıq”, “suyıqlıq-qattı zat” halında bolıwı múmkin. Bul elementlerge ximiyalıq reakciyanı tezletiwshı katalizatorlar hám baslanǵısh komponentlerdiń turaqlılıǵın támiyinlep beriwshı stabilizatorlardı qosıw múmkin.

Ximiyalıq quraldıń baǵdarlanǵan orıńǵa shekem ushıp barıwı dawamında baslanǵısh komponentler aralasıp ketedi hám ximiyalıq reakciyaǵa kirisip, joqarı dárejedegi záhárli zat (Vi-lks, zarin)tı payda etedi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Radioaktiv zatlarğa qaysı zatlar kiredi?
2. Ǵalaba qırǵın qurallarınıń jaraqatlawshı faktorları haqqında nelerdi bilesiz?
3. Ǵalaba qırǵın qurallarınan qorganıw boyınsha qáwipsizlik qaǵıydaların úyreniw.

2-shinıǵıw. Teoriyalıq. Bakteriyalıq (biologiyalıq) qural. Karantin hám observaciya. Zamanagóy ápiwayı qırǵın quralları

Bilesiz be?

Adamlar arasında juqpalı keselliklerdi keltirip shıǵarıwshı sebeplerge neler kiredi?

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Bakteriyalıq qural hám ol qollanılǵanda payda bolıwshı belgilerdi aytıp beredi.
- Tiycargı bakteriologiyalıq (biologiyalıq) quralların sıpatlaydı.
- Karantin hám observaciya ne ekenligin bileği hám sıpatlay aladı.
- Zamanagóy ápiwayı qırǵın qurallardı bileği hám sıpatlay aladı.
- Bólekleniwshı, sharikli, fugaslı qural-jaraqlardı tanıydı.
- Jandırıwshı qurallar, olardan qalay qorǵanıwdı bileği.

Quraldıń bul túri mikroorganizm (bakteriya, virus, rikkecia, zamarrıq)lerdiń kesellik keltirip shıǵarıwshı qásiyetlerine tiycarlangan. Bakteriyalıq quralǵa kesellik keltirip shıǵarıwshı mikroorganizmlerdiń recepturaları, olardı nishanǵa jetkeriwshı qurallar (raketa, aviaciya bombaları hám konteynerler, aerosol shańlatǵıshlar, artilleriya snaryadları) kiredi.

Este saqlañ!

Bakteriyalıq qural qollanılǵanlıǵınıń belgileri: bomba hám snaryadlar jarılıwındaǵı basqasha ápiwayı buwlıqqan dawıslar, jerlerde suyıqlıq tamshıları yamasa untaq sıyaqlı zatlarıń payda bolıwı; bombalar jarılǵan yamasa konteynerler túsken orınlarda mayda jánliklerdiń basqasha ápiwayı toplanıwı, adamlar hám haywanlardıń ǵalaba keselleniwi.

Dushpan tárepinen bakteriyalıq qural qollanılǵanlıǵı laboratoriya tekseriwleri arqalı anıqlanadı.

Bakteriyalıq qurallar úlken aymaqlarda adamlar hám haywanlar arasında ǵalaba qáwipli keselliklerdi keltirip shıǵaradı.

Quraldıń bul túrinen xalıqtı qorǵaw usıllarına tómendegiler kiredi: juqpalı keselliklerge qarsı arnawlı hám tez islenetuǵın vakcina – sıvorotka preparatları, antibiotikler, sulfanilamit hám basqa dárilik zatlar, sonday-aq, jeke hám jámiyetlik qorǵanıw qurallarınan paydalanıw.

Este saqlań!

Observaciya – kesellengenlerdi anıqlaw hám óz aldına ajıratıw maqsetinde arnawlı shólkemlestirilgen medicinalıq baqlaw. Bunda bir waqıtta antibiotikler járdeminde keselleniwge qarsı profilaktika jumısları ótkeriledi, emlew ámelge asırıladı, gigiena talaplarına ámel etiw baqlap turıladı.

Zamanagóy ápiwayı qırgın qurallarına *bólekleniwshi fugashlı hám jandırıwshi* qurallar kiredi. Óziniń quwatı hám jaraqatlanıw faktorları boyınsha olardıń ayırımları galaba qırgın qurallarına teń kele aladı.

Bólekleniwshi, sharikli, fugashlı, jarılıw menen kólemi keńeyetuǵın qurallar. Bólekleniwshi qural-jaraqlardıń ózgesheligi sonda, qollanılganda bul qurallar birneshe júzden birneshe mıńǵa shekem sharikke, iynegе hám oq jaylarga uqsas bóleklerge bólinedi. Onıń awırlıǵı birneshe grammǵa shekem boladı.

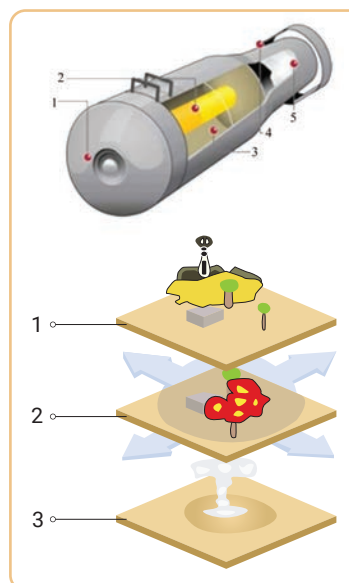
Jandırıwshi quraldıń adam, texnika hám basqa obyektlerge jaraqatlawshı faktori joqarı temperaturanıń tikkeley tásirine tiykarlangan. Jandırıwshi qural óz ishine janıwshı zat hám onı qollanıw quralın aladı.

Janıwshı zatlar úsh tiykarǵı toparǵa bólinedi:

- neft ónimleri tiykarındaǵı quramlar;
- metallastırılǵan janıwshı zatlar;
- termitli quramlar.

Aq fosfor yarım tınıq qattı zatlar bolıp, hawada kislorod penen birigiwi nátiyjesinde janıp ketedi. Jandırıwshı qurallardı qollanıw quralları sıpatında aviaciya bombaları, kassetalar, artilleriya jandırıwshı qural-jaraqları, ognemyotlardan paydalanıladı. Jandırıwshı qurallardan qorǵanıwdıń eń jaqsı quralı – qáwipsiz orında jasırınıw. Eger janıwshı aralaspa kiyimge tiygen bolsa, janıp atırǵan jer tawar menen bekkem jabıladı yamasa topıraq (ılay) menen kómiledi, yaki suwǵa batırıladı.

Jarilganda kólemi úlkeyetuđın bomba (vakuumlı bomba). 2007-jıldan baslap islep shıǵarıldı hám “barlıq bombalar atası” degen ataq alǵan. Quwatı boyınsha yadrolıq quraldan soń ekinshi orında turadı.

Jarilganda kólemi úlkeyetuđın bomba (vakuumlı bomba).

Joqarıda: 1 – elektromexanikalıq qurılma; 2 – detonator; 3 – jarılıwshı zat (suyıq jarılıǵı – suyıq etilen); 4 – stabilizator; 5 – parashyut.

Tómende vakuumlı bombanıń islew principı: 1 – belgi-lengen biyiklikte suyıq jarılıwshı zat aerosol bult halında sebiliwi; 2 – aerosol bult jarılıp, oǵada joqarı basım zonasınıń payda bolıwı (joqarı basım hám temperatura 500 m radiusta barlıq zattı joq etedi); 3 – tek kúygen jer qaladı, heshqanday ximiyalıq yaki radioaktiv záhárlewi bolmaydı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Juqpalı keselliklerdi qozǵatıwshı mikroorganizmlerdi sanap beriń.
2. Karantin hám observaciyanıń parqı nede?
3. Ximiyalıq hám bakteriyalıq qurallardan paydalanılǵanda xalıqtı xabardar etiw tártibin aytıń.
4. Záhárlewshi zatlar túrleri haqqında buklet tayarlaw.
5. Hár bir oqıwshı tárepinen kórsetilgen qural túrleri boyınsha túsiniklerdiń bayan etiliwi.

Túsinikler	Sizińshe, bul túsinik qanday mánisti ańlatadı?	Qosımsha maǵlıwmat
Yadrolıq qural		
Termoyadro quralı		
Neytron bombası		
Ximiyalıq hám bakteriyalıq qural		
Bólekleniwshi, sharikli, fu-gashlı qural-jaraqlar. Jandı-rıwshı qurallar		

VI.4. JEKE (INDIVIDUAL) QORGANIW QURALLARI, WAZIYPASI, DUZILISI HAM OLARDAN PAYDALANIW TARTIBI

1-shinigiw. Dem aliw organlarning qorgawshi individual qurallar.

Puqara protivogazleri. Olardn wazıypası, dúzilisi hám olardan paydalanıw.

Respirator. Shańga qarsı tawarlı nıqap, paxta-siyle nıqap hám olardan paydalanıw

Bilesiz be?

Qanday kiyimler jeke qorganıw quralları dep ataladı?

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Dem aliw organlarning qorgawshi individual qurallardı biledi.
- Puqara protivogazlerdi ajırata aladı, sıpatlaydı, olardn wazıypası, dúzilisi hám olardan paydalanıwdı biledi.
- Respirator, shańga qarsı tawarlı nıqap, paxta-siyle nıqap hám olardan paydalanıwdı biledi.

Tayanış sózler:

Jeke qorganıw quralları – adam teri qaplamı hám dem aliw organlarning hawa-dağı záhárlewshi zatlar hám basqa záhárli aralaspalardan qorgawshi qurallar (aktivlestirilgen kómir, silikogel).

Adsorbent – qorshağan ortalıqtan gaz hám puwları tańlap jutıp alıwshi zatlar.

Respirator – dem aliw organlarning radiaktiv shań hám bakterial aerzollardan qorgawga arnalğan jeńillestirilgen qorgaw quralı.

Jeke qorganıw quralları organizm ishine, teri qaplamı hám kiyimge radiaktiv, záhárlewshi zatlar hám bakteriyalıq qurallardıń túsiwinen qorgawga arnalğan. Olarğa dem aliw organlarning qorgawshi qurallar (protivogazler, respiratorlar, shańga qarsı tawarlı nıqap, paxta-siyle nıqap) hám terini qorgawshi qurallar (qorgaw kiyimi, terini qorgawshi qol astı quralları) kiredi.

Dem aliw organlarning qorgawshi qurallarga filtrlewshi protivogazler – ulıwma armiya hám puqara protivogazleri (GP-5m, GP-4u, PDF-SH, GP-7) kiredi. Olardn qorgawshi principi adam alıp atırğan hawanı záhárli aralaspalardan tazalaw (filtrlew) ga tiykarlangan.

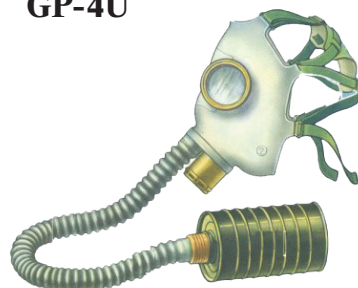

**Uliwma armiya
protivogazı**

GP-5

GP-4U

Puqara protivogazleri (GP-5 hám GP-4U)

Este saqlañ!

Protivogaz – adamnıń bet hám kózin hawadağı puw, gaz, aerosol kórinisindegi záhárlewshi zatlardan saqlawshı jeke qorgaw quralı.

Uliwma armiya protivogazı filtrlewshi-jutıwshı qutı hám bet bólimnen ibarat. Bunnan tısqarı protivogaz jámlenbesine sumka hám de terlewge qarsı plyonkalar salınğan qutı da kiredi.

Protivogazdıń filtrlewshi-jutqıshı qutısı dem alıw ushın alıp atırğan hawanı radioaktiv, záhárli zatlar hám *bakteriyalıq* qurallardan tazalawğa xızmet etedi.

GP-7 filtrlewshi puqaralar protivogazı:

1 – bet bólimi; 2 – filtr qutı; 3 – tawarlı qap; 4 – dem alıw klapanı uzeli;

5 – sóylesiw úskenesi;

6 – dem shıǵarıw klapanı uzeli.

Protivogaz jıynalğan halda sumkaǵa salınadı. Protivogaz tómendegi usılda jıynastırıladı: filtr-qutı sumkaǵa salınadı; shlyom-nıqap uzınına, soń enine teń büklenip, eki aynası da jabıladı, birlestiriwshi trubka hám shlyom-nıqap sumkaǵa jaylastırıladı.

Protivogaz tómendegi jaǵdayda alıp júriledi:

“Sapar” halatında protivogaz shep qaptalda alıp júriledi, bunda sumkanıń awzı jabılǵan hám belde turadı;

“Tayar” halında sumka aldığa jılastırılǵan, awzı ashılǵan, protivogaz bel remeni menen bekkemlengen boladı;

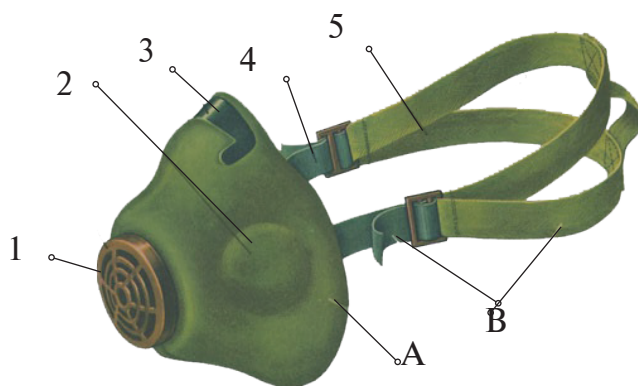
“Jawınger” halında shlyom-nıqap basqa kiyilgen boladı.

Protivogaz “jawınger” halatqa ótkeriw ushın dem alıw toqtatıladı, kóz jumıladı, bas kiyim sheshiledi hám shlyom-nıqap sumkadan alınıp, basqa kiyiledi.

Záhárlengen hawa sharayatında protivogaz jaramsızlanıp (jırtılıp) qalsa, belgili waqıt dawamında onnan paydalanıwǵa tuwrı keledi. Eger shlyom-nıqap azıraq jırtılса, onı qol menen betke basıp turıladı. Úlken ólshemde jırtılса, kóriw aynası sınса, dem alıw yaķi shıǵarıw klapanları buzılса, dem alıw toqtatıladı, kóz jumıladı, shlyom-nıqap sheshiledi, biriktiriwshi trubka filtr-qutıdan burap ajratıladı, soń filtr-qutınıń alqımı awızǵa salınıp, onnan tuwrıdan-tuwrı dem alınadı. Filtr-qutı zıyanlаsa, ılay yamasa qamır járdeminde tesik jamaladı. Eger biriktiriwshi trubka zıyanlansa, ol burap shıǵarıp taslanadı hám filtr-qutı tuwrıdan-tuwrı shlyom-nıqapqa burap qatırıladı.

Respirator R-2 hám onnan paydalanıw

R-2 respiratorı úsh qabatlı materialdan tayarlangan. Ishki qabatı polimer polietilen plyonka menen oralǵan. Hawa ótkeriw ushın eki dem alıwshı klapan ornatılǵan.

Respirator R-2: A) yarım nıqap, B) remen (lenta) 1 – dem shıǵarıw klapanı; 2 – dem alıw klapanı; 3 – murın qısqısh; 4 – elastikalıq kishkene lenta; 5 – sozılmaytuǵın kishkene lentalar.

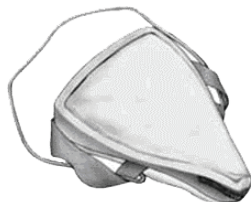
Este saqlañ!

Respirator dem alıw organların radiaktiv shań hám bakterial aerzollardan qorǵawǵa arnalǵan jeńillestirilgen qorǵaw quralı.

SHB-1 “Lepestok” respiratorı arnawlı joqarı filtrlew ózgeshelikke iye materialdan tayarlanǵan. Respirator isletip bolıngannan soń dezaktivizaciya etiledi.

SHB-1
"Lepestok"

"Kama-200"

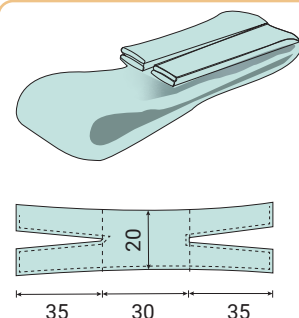

F-62SH

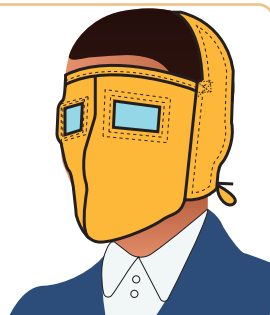
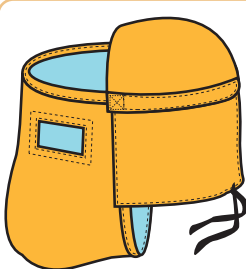

RPA-1

Dem alıw organların qorǵawshı ápiwayı qurallargá paxta-siyle maskalar hám shańǵa qarsı tawar nıqaplar (SHQTN-1) kiredi. Olar dem alıw organların radiaktiv shań hám bakteriyalıq aerzollardan qorǵawǵa arnalǵan. Biraq olar ximiyalıq záhárli zatlardan qorǵay almaydı.

Paxta-siyle maska tayarlaw ushın 100x50 cm ólshemde siyle alınadı. Oǵan 1–2 cm qalıńlıqta paxta salınadı. Siyleniń shetleri búklenedi, eki tárepinen 30–35 cm uzınlıqta eki bólekke qırqıladı. Maska jaq, awız hám murındı jabıwı kerek.

Shańǵa qarsı tawarlı nıqap korpus hám bekkemlegishten ibarat. Korpus 4–5 qabat tawardan tayarlanadı. Nıqaptıń basqa bekkem jabısıwı rezinalı lenta járdeminde támiyinlenedi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jeke qorğanıw qurallarına neler kiredi?
2. Protivogazler islew principin túsindirip berin.
3. Respirator nelerden qorğanıwğa arnalğan?
4. Ápiwayı qorğanıw quralları qalay tayarlanadı?

Dem alıw organları hám terini qorğawshı individual qurallar	Qásiyetleri	
	Dúzilisi	Ólshemleri
Ulıwma armiya protivogazleri		
Respiratorlar		
Shańǵa qarsı tawarlı nıqap (SHQTN-1), paxta-siyle maska protivogazler		
Ulıwma armiya qorğanıw jámlenbesi (UAQJ)		
Qorğawshı-filtrlewshi kiyim (QFK)		
Dem alıw organları hám terini qorğawshı qoldan islengen qurallar		

2-shınıǵıw. Ámeliy. Terini qorğawshı quralları. Arnawlı qorğaw quralları: ulıwma armiya qorğanıw jámlenbesi, jeńil kostyum, qorğawshı-filtrlewshi kiyim. Ulıwma armiya qorğaw jámlenbesinen “japqış”, “jeńil plash”, “kombinezon” kórinisinde paydalanıw. L-1 jeńil kostyumdı kiyiw. Terini qorğawdıń qoldan islengen qurallarınan paydalanıw. Germetizaciyalaw hám aralaspasıńdıń arqalı qorğaw qásiyetlerin arttırıw.

Tayanış sózler:

Terini qorğawshı arnawlı qorğaw quralları – ıǵal ótkermeytuǵın gezlemeden arnawlı tigilgen qorğanıw quralları.

Terini qorğawshı qoldan islengen qorğaw quralları – adamlar turmısta paydalanatuǵın, ıǵaldı ańsat ótkerip jibermeituǵın qalıń kiyimler.

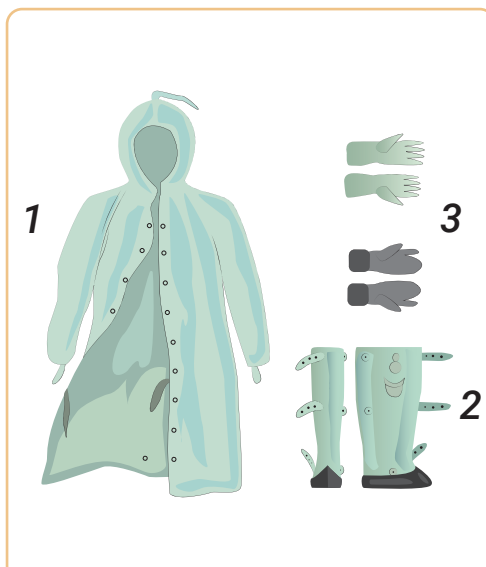
Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Terini qorǵaw quralların tanıydı hám ajratadı.
- Arnawlı qorǵaw quralları – ulıwma armiya qorǵanıw jámlenbesi (UAQJ), jeńil kostyum (L-1), qorǵawshı-filtrlewshi kiyim (QFK)lerdi tanıydı hám biledi.
- Ulıwma armiya qorǵaw jámlenbesinen japqısh, jeńil plash, kombinezon kórinisinde paydalanıwdı biledi.
- L-1 jeńil kostyumın kiyiw, terini qorǵawdıń qoldan islengen qurallarınan paydalanıwdı biledi.
- Germetizaciyalaw hám aralaspa sındiriw arqalı qorǵaw ayırmashılıqların aytıp beredi.

Terini qorǵaw quralları adamlardı ximiyalıq qáwipli, teri arqalı tásir etiwshi záhárlewshi zatlar (Vi-lks, iprit, zoman), radioaktiv zatlar hám bakteriyalıq qurallardan qorǵanıw ushın arnalǵan. Olar, arnawlı hám qoldan islengen túrlerine bólinedi. Terini qorǵaw quralları, sonday-aq, yadrolıq jarılıwdıń jaqtılıq nurlanıwınan da qorǵaydı.

Arnawlı qorǵaw qurallarına ulıwma armiya qorǵaw jámlenbesi, jeńil qorǵanıw kostyumı hám qorǵawshı-filtrlewshi kiyimler kiredi. Olar hár túrli shań hám aerezollardan joqarı dárejede qorǵaw qásiyetine iye.

Dem alıw organların qorǵawshı qurallar menen bir jámlenbede ádettegi ıǵal ótkermeytuǵın japqısh hám plashlar, sonday-aq, qalıń palto, paxtalı kurtkalar da nátiyjeli isletiliwi múmkin.

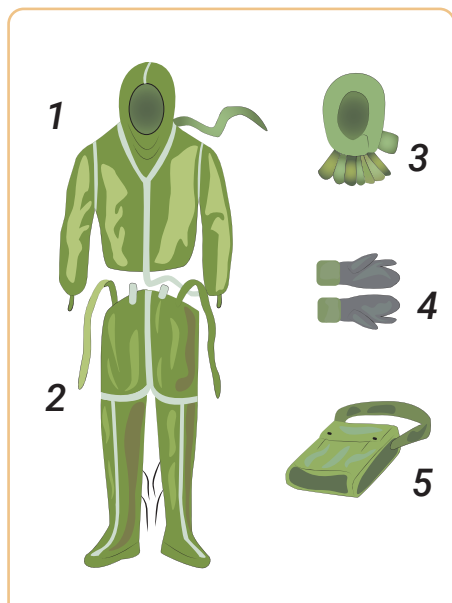
**Ulıwma armiya qorǵaw
jámlenbesi:**

- 1 – kapyushonlı qorǵaw plashı;
2 – qorǵaw etikleri;
3 – qorǵaw qolǵapları.

Ayaqlardı qorǵaw ushın rezina etikler, butiklerden paydalanıwı múmkin. Bunday ayaq kiyimleri tabılmasa, ayaq kiyimdi qalıń plyonka material menen orap, ústinen tawar menen orap baylaw kerek. Qollardı qorǵaw ushın rezina yamasa teriden islengen qolǵaplardan paydalanıladı.

Ulıwma armiya qorǵaw jámlenbesi qorǵaw plashı, qorǵaw etigi hám qorǵaw qolǵaplardan ibarat. Qorǵaw plashı (OP-1) rezina qosıp toqılǵan bolıp, onıń jeńi hám qolǵapları boladı.

Plash tórt túrli boy ólsheminde boladı. Qorgaw etikleri qalıń rezinalı gezlemeden tayarlanadı. Olar ayaq kiyimi ústinen kiyiledi, ayaqqa arnawlı remen hám sádepler járdeminde bekkemlenedi. Qorgaw etikleri úsh túrli ólshemde tayarlanadı.

Jeńil qorgawshı kostyumu

L-1: 1 – kopyushonlı kóylek;
2 – ayaq kiyimli shalbar;
3 – podshlyomnik;
4 – qolgap; 5 – sumka.

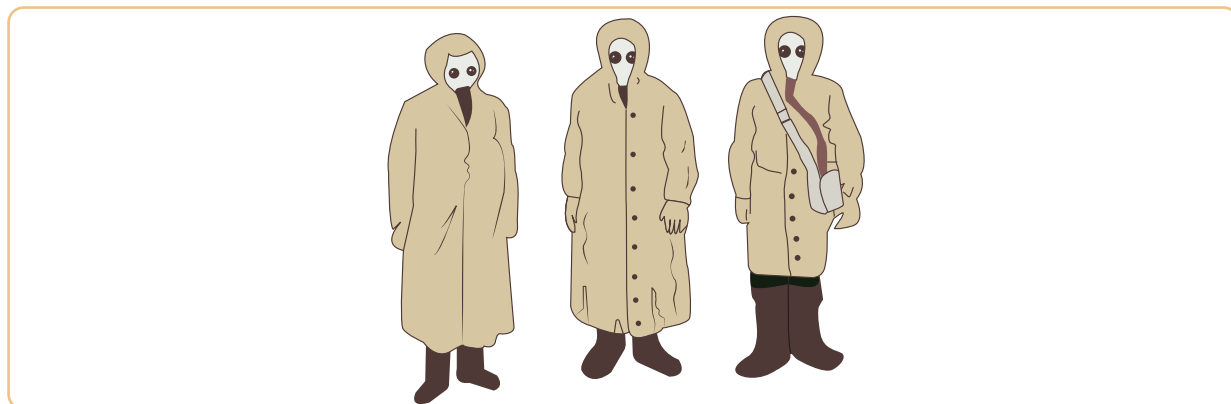
Jeńil qorganıw kostyum (L-1), ádette, radiaciyalıq, ximiyalıq hám bakteriyalıq razvedka ótkeriwde isletiledi. Ol rezina qosılǵan materialdan tayarlanadı hám kapyushonlı kóylek, ayaq kiyimli shalbar, qolgap hám podshlyomnikten ibarat. Onıń awırlıǵı 3 kg. Ol da úsh túrli boy ólshemde tayarlanadı:

- 1-boy ólshemi – boyı 165 cm ge shekem bolǵan adamlar ushın;
- 2-boy ólshemi – boyı 165–172 cm ge shekem bolǵan adamlar ushın;
- 3-boy ólshemi – boyı 172 cm den joqarı bolǵan adamlar ushın.

Qorgawshı-filtrlewshı kiyim (QFK)

rini radioaktiv shań hám bakteriyalıq qurallardan hám de jaqtılıq nurlanıwınan qorgaydı. Arnawlı pastanıń suwdaǵı eritpesine sińdirilse, ol záhárli zatlardıń puwlarınan da qorgawı múmkin. Bul kiyim qalpaqshalı kombinezon kórinisinde bolıp, jabısıp turatuǵın jaǵa hám jeńlerge iye.

Uhwma armiya qorgaw jámlenbesinen paydalanıw usılları

Qorğanıw qurallarınan paydalanıw

Ulıwma armiya qorğanıw jámlenbesi maqsetke qarap “japqış”, “jeńine”, “kombinezon” halatlarına kiyiliwi mümkin.

Jámlenbe kúilmegende dushpan tárepinen bakteriyalıq qurallar qollanılıp qollansa yamasa radioaktiv shańlar tússe “japqış” halatında kiyiledi. Texnika quralların zıyansızlandırıw hám bakteriyalıq hám de radioaktiv záhárleńiw júz bergen jerde háreket etilgende “jeńine” halatında kiyiledi. Záhárlewshi zatlar qollanılğan yamasa kúshli ximiyalıq hám bakteriyalıq záhárleńiw júz bergen zonada háreket etilgende “kombinezon” jaǵdayda kiyiledi.

Qorğanıw kiyimleri záhárlebegen jerde kiyiledi hám záhárli zonada háreket etip bolıngannan keyin, jáne záhárlebegen taza jerde sheshiledi.

Terini qorǵawshı ápiwayı qurallar sıpatında islep shıǵarıw kiyimleri (brezentten tigilgen arnawlı kiyimler) hám xojalıqtaǵı kiyimler (plash, palto), sonday-aq, rezinalı etik hám qolǵaplardan paydalanıw mümkin.

Hár kúni kiyiletuǵın kostyumlardı radioaktiv shańlardan qorğanıw ushın sáykeslew mümkin. Bunıń ushın shalbar hám kurtkalardıń etek hám jeńlerge qosımsha qoyıp tigiledi, barlıq sádepler taǵıladı, jaǵası kóterilip, sharf penen oraladı. Bunday kiyimler záhárlewshi zatlardan da qorǵana alıwı ushın arnawlı pasta (K-4) yamasa sabın-may emulciyası menen sińdiriledi. 250–300 g maydalangan xojalıq sabınına 0,5 l ósimlik mayı qosıladı hám 2 l suwǵa (suwdıń temperaturası 60–70°C) aralastırıladı. Bunda dáslep sabın salınıp eritiledi, soń may qosıladı hám aralastırıladı. Kostyum mine usı aralaspa salınan ıdısqa batırıp turıladı hám jeńil qısıladı, soń ashıq hawada keptiriledi.

Terini qorǵawshı arnawlı qorǵaw quralları ajratılğan arnawlı jerde saqlanadı. Kiyim hám ayaq kiyimleri kir hám ılaylardan tazalanğan, mümkinshiligi bolsa, qayta ońlangan halda saqlanıwı kerek. Qorğanıw kiyimleri ximiyalıq tazalawdan ótkerilgen hám juwılğan bolıwı kerek. Bunday ilajlar olardıń xızmet múddetin uzaytadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Terini qorǵaw boyınsha arnawlı qurallarına neler kiredi?
2. Terini qorǵaw quralların «Jamılǵış», «Jeńine» hám «Kombinezon» jaǵdaylarında kiyip kórsetiń.
3. Terini qorǵawshı qoldan islengen zatlar qalay tayarlanadı?
4. Ulıwma armıyanıń qorğanıw komplektin (OZK nı) kombinezon jaǵdayında kiyiwdi úyreniń.

VI.5. PUQARALARDÍN QORGÁNÍW QURÍLMALARÍ

1-shınıǵıw. Baspana orınları. Radiaciyaǵa qarsı baspanalar. Ápiwayı baspanalar. Adamlardı qorgaw qurılımlarına jaylastırıw

Bilesiz be?

Júz beriwi múmkin bolǵan ayırıqsha jaǵdaylarda qanday baspanalardan paydalanıw múmkin?

Tayanış sózler:

baspana, radiaciyaǵa qarsı baspana, ápiwayı baspanalar.

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Baspanalardı tanıydı hám ajıratadı.
- Onıń dúzilisi hám úskeleniwin biledi.
- Radiaciyaǵa qarsı baspanalardı tanıydı hám ajırata aladı.

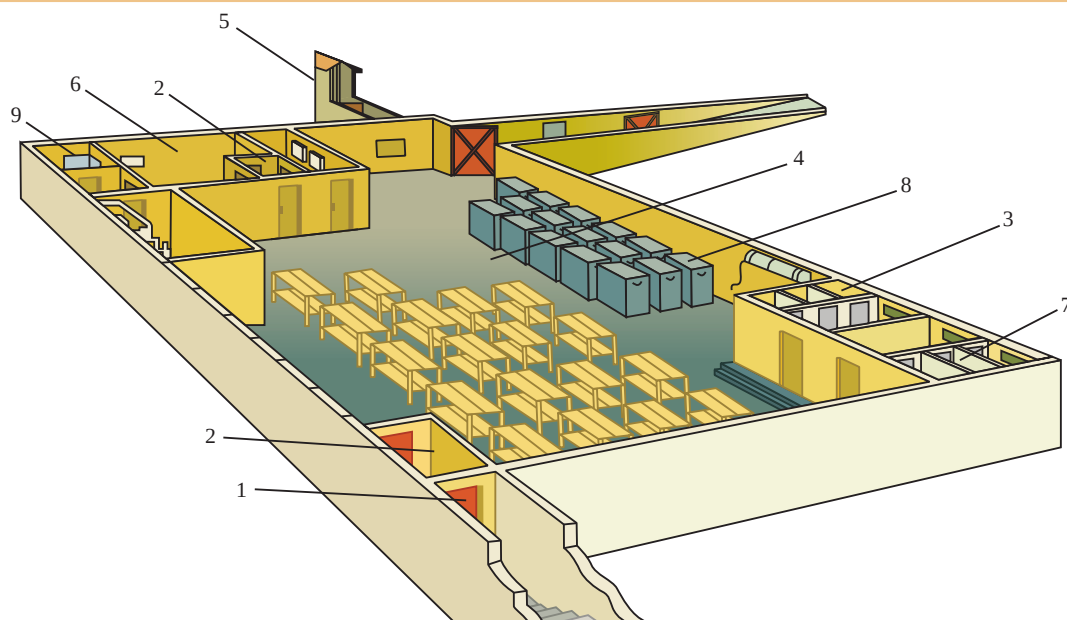
Ápiwayı baspanalar (ashıq hám jabıq uralar)dı tanıydı hám ajıratadı.

- Xalıqtı qorgaw ushın jertóle hám basqa tereńlestirilgen bólmelerdi sáykeslestiriwdi biledi.
- Ápiwayı baspanalardı qurıw tártibin biledi.
- Adamlardı baspanalargá jaylastırıw hám olar tárepinen ózin uslaw qaǵıydaların aytıp beredi.

Mámlekettiń óndiris kúshleri hám xalıqtı dushpannıń ǵalaba qırǵın quralınan qorgaw mámlekettiń áhmiyetli wazıypalarınan biri esaplanadı. Bul wazıypanı sheshiw usıllarınan biri ekonomika obyektlari hám xalıq punktlerinde adamlardı jasırıw ushın hár túrli qorganıw qurılımların qurıwdan ibarat. Qorganıw qurılımları aldınnan tayarlangan bolıwı yaqi arnawlı kórsetpe boyınsha qurılıwı múmkin.

Baspana arnawlı qurılma bolıp, jasırınǵan adamlardı yadro jarılıwınıń barlıq jaraqatlawshı faktorlarınan, záhárlewshi zatlar hám bakteriyalıq qurallardan, sonday-aq, joqarı temperatura hám zıyanlı gazlerden qorgawǵa arnalǵan.

Baspana tiykargı hám járdemshi bólmelerden quraladı. Tiykargı bólmelerde adamlar jaylasadı. Bul bólmelerde otırıw ushın 2 yamasa 3 qabatlı sıpalar hám jatıw ushın teksheler boladı. Járdemshi bólmelerde sanuzel, filtr-ventilyaciya kamerası, medicina bólmesi, dizel elektrostanciyası jaylasadı.

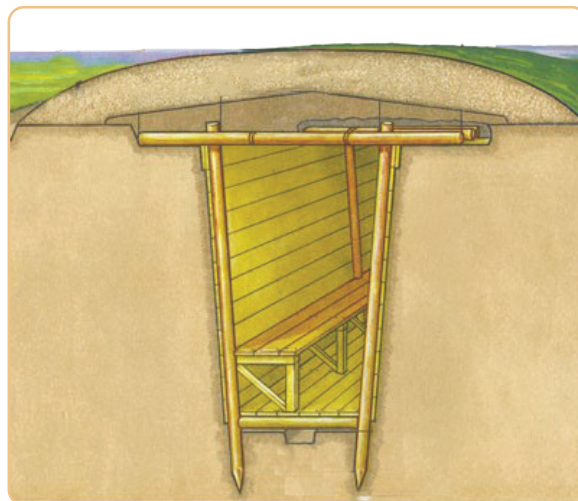

Baspana rejisi: 1 – germetik esik; 2 – shlyuzli kameralar; 3 – sanitar bólimi; 4 – adamlar joylasıwshı tiykarǵı bólmel; 5 – avariya halatı ushın shıǵıw jolı; 6 – filtr-ventilyaciya kamerası; 7 – medicina bólmesi; 8 – júkxana; 9 – dizel elektrostanciyası.

Baspanalar shártli túrde, ózine qansha adam sıydıra alıwı (kólemi)na qaray úsh túrli boladı:

- 1) kishi kólemli (150 – 600 adam);
- 2) orta kólemli (600 – 2000 adam);
- 3) úlken kólemli (2000 nen kóp adam).

Qorǵanıw qurılısında hárbir jasırınıwshı ushın 2 sutkaǵa jeterli azıq-awqat qorı, $0,5 \text{ m}^2$ orın hám $1,5 \text{ m}^3$ hawa bolıwı kerek.

Hawa menen támiyinlew sistemasınıń wazıypası – baspanada jasırınǵan adamlardı zárúr muǵdar, quram hám temperaturadaǵı taza hawa menen támiyinlep beriw. Sistemaǵa hawa hawizi qurılısı, shańǵa qarsı filtr, jutıwshı filtr, ventilyator, tarqatıwshı tarmaq, regeneraciya quralı hám hawa suwıtqıshları kiredi.

Suw menen támiyinlew sisteması adamlardı ishimlik suwı hám gigiena talaplarına juwap beriwshi suw menen támiyinleydi. Baspananı suw menen támiyinlew sırtqı suw aǵıw tarmaǵınan ámelge asırıladı. Avariya halatı ushın sutkasına hárbir adamǵa 3 litr muǵdarda ishimlik suwı hám 5 – 7 litr texnikalıq suw qorı boladı.

Ísitiw tarmaǵı ısıtıw radiatorları yaki tegis truba formasında bolıp, imarattıń ısıtıw tarmaǵınan úskenelenedi. Ol bólmelerde turaqlı temperatura hám ıǵallıqtı saqlawdı támiyinlep beredi.

Elektr támiynatı hawa almasırw sistemasın tok penen támiyinlew hám jaqtılandırıw ushın kerek boladı. Ádettegi waqıtta ol qala elektr tarmaǵınan, avariya halatında bolsa dizel elektrostanciyasınan ámelge asırıladı.

Medicinalıq xızmet kórsetiw sanitar postları hám ekonomika obykti medicina punkti tárepinen ámelge asırıladı.

Qorǵanıw qurılmasınıń kólemi 2 yaruslı (qabatlı) etip jaylastırılǵanda jan basına $0,5 \text{ m}^2$, 3 yaruslı etip jaylasılǵanda $0,4 \text{ m}^2$ muǵdarında belgilengen. Qorǵanıw qurılmasınıń biyikligi 2,2 m den kem bolmawı shárt. Hár bir adam otırıw ushın $0,45 \times 0,45 \text{ m}$, jatırıw ushın 2 hám 3-yaruslarda $0,55 \times 1,8 \text{ m}$ ólshemde orın menen támiyinlenedi. Balalı shaxslar bólek bólmege jaylastırıladı.

Qorǵanıw qurılmasında tómendegiler qadaǵan etiledi:

shewiw;

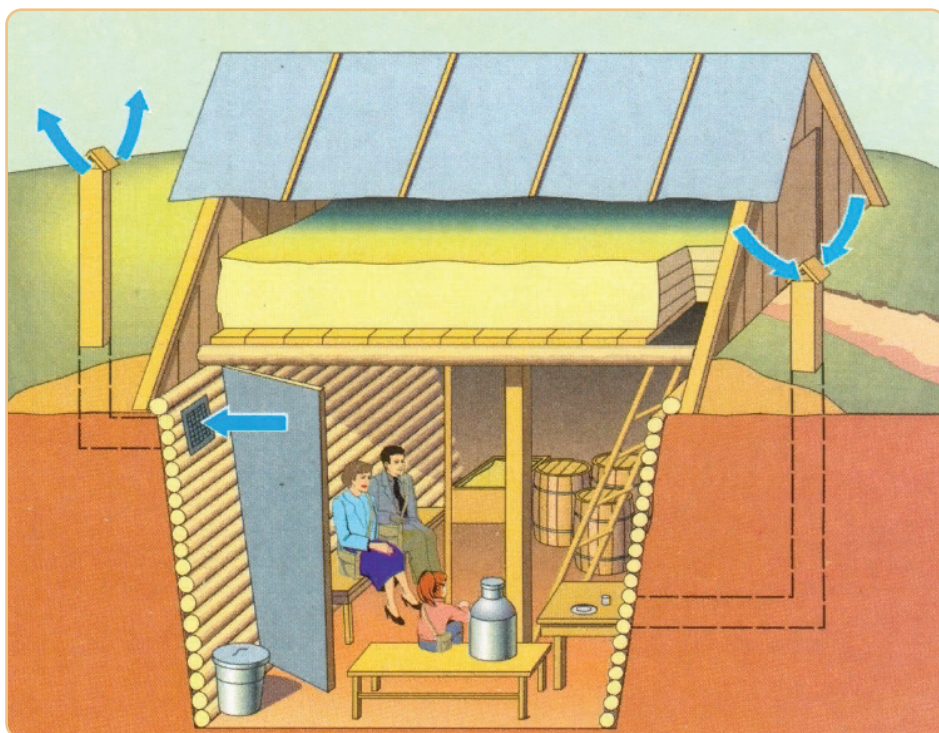
shawqım salıw;

ruqsatsız kerosin lampasın jaǵıw;

ańsat janatuǵın zatlardı hám ótkir iyisli zatlardı alıp kiriw;

úlken kólemli buyımlar hám haywanlardı alıp kiriw.

Bolıp atırǵan waqıyalar sebepli ayırım adamlarda payda bolatuǵın qorqınısh sezimi qáweterleniwdi keltirip shıǵarıwı múmkin. Sonıń ushın jasırınıwshılar arasında sırtqı halat, intizamlı bolıw, qáweterleniwge berilmew haqqında túsindiriw jumısları alıp barıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Puqaralıq qorğanıw qurılımlarına neler kiredi?
2. Baspana hám radiaciyağa qarsı jasırınatuğın pana orındı salıstırın.
3. Ápiwayı baspanalar (ashıq hám jabıq uralar)dan paydalanıw zárúrligin aytıp berin.
4. Adamlardı baspanalargá jaylastırıw tártibin aytıp berin.
5. Ózińiz jasaytuğın úydiń jer tólesin radiaciyağa qarsı baspanağa qalay saykeslegen bolar ediniz?
6. Konseptual keste tiykarında jámaátlik qorğanıw quralları qásiyetlerin anıqlań.

Jámaátlik qorğanıw quralları	Qásiyetleri	
	Wazıypası	Dúzilisi
Baspanalar		
Radiaciyağa qarsı baspanalar		
Ápiwayı baspanalar (ashıq hám jabıq uralar)		
Jertóle hám basqa qazılğan bólmeler		

VI.6. EVAKUACIYA ILAJLARÍNDÁ XALÍQTÍN HÁREKET ETIW TÁRTIBI

1-shinǵıw. Evakuaciya ilajların ótkeriw

Bilesiz be?

Xalıqtı qáwipsiz aymaqlarǵa kóshiriw zárúrligi haqqında nelerdi bilesiz?

Tayanış sózler:

evakuaciya, bólistirip jaylastırıw, qáwipsiz aymaq.

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Ayırıqsha jaǵdaylar júz bergende evakuaciya ilajları haqqında bilimlerge iye boladı.
- Xalıqtı ayırıqsha jaǵdaylarǵa ádep-ikramlılıq-ruwxıy jaqtan tayarlawdıń áhmiyetin túsinedi.

Xalıqtı evakuaciya etiw – áskeriy háreketler waqtında yamasa ayırıqsha jaǵdaylar júz bergende xalıqtı, materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı qorgaw usıllarınan biri. Evakuaciya xalıq tıǵızlıǵın birneshe ret kemeyttiredi, demek, xalıqtı joǵaltıw qáwipi de sonsha kemeyedi.

Evakuaciya – óndiriste bánt bolmaǵan xalıqtı, sonıń qatarında, oqıwshılardı qaladan qala sırtına shólkemlestirilgen túrde alıp shıǵıw (tasıw).

Bólistirip jaylastırıw – ekonomika obyektleriniń jumısshı hám xızmetkerlerin shólkemlestirilgen túrde qaladan sırtqa alıp shıǵıw hám jaylastırıw.

Evakuaciya hám bólistirip jaylastırıwdı ótkeriw ushın transporttıń barlıq túrleri-nen paydalanıladı. Evakuaciyanı qısqa múdette ótkeriw ushın xalıqtıń tiykarǵı bólimi qaladan piyada shıǵarıladı, qalǵan bólimi transport qurallarında tasıladı. Evakuaciya ótkeriwdiń bul usılı tiykarǵı usıl sanaladı hám aralas usıl dep ataladı.

Xalıqtı evakuaciya etiw usılları

**Xalıqtı avtomobil transportı
járdeminde evakuaciya etiw**

Evakuaciya hám bólistirip jaylastırıwdı anıq hám óz waqtında ótkeriw ushın qalalarda *jiynaw evakuaciyalıq punktler* shólkemlestiriledi. Ádette, olar klub, mektep, kinoteatr imaratlarında jaylastırıladı. Hár bir jiynaw punktine tártip nomeri beriledi.

Evakuaciya jumısların ótkeriw puqaralar qorǵanıwınıń barlıq basqıshlarındagı shtabları basqaradı. Evakuaciya etiw haqqında xalıqtı puqaralar qorǵanıwı shtabı *televidenie, radio, baspasóz*, jámiyetlik tarmaqlar hám de úy basqarmaları arqalı eskertiledi.

Zárúr!

Shańaraqta gaz, elektr ásbapları óshiriledi, aynalar jaqsılap jabıladı. Soń úy qulplanıp, qorıqlaw ushın úy basqarmasına tapsırıladı. Ayılǵan waqıtta jiynaw-evakuaciyalıq punktine kelip dizimnen ótedi. Ózi menen birge dári-dármaq hám 2–3 sutkaǵa jeterli awqat qorın alıp keliwi kerek.

Este saqlañ!

Qalanıñ sırtqı zonası – qáwıplı suw basıwı, ximiyalıq hám radioaktiv zıyanlanıw itimalı bolğan zonadan sırtta jaylasqan aymaq.

Jayaw ketip baratırğanlar ushın hár 1–1,5 saatta kishigirim (10–15 minut) hám joldıñ yarımı basıp ótilgende úlken (1–2 saat) dem alıwğa ruqsat beriledi.

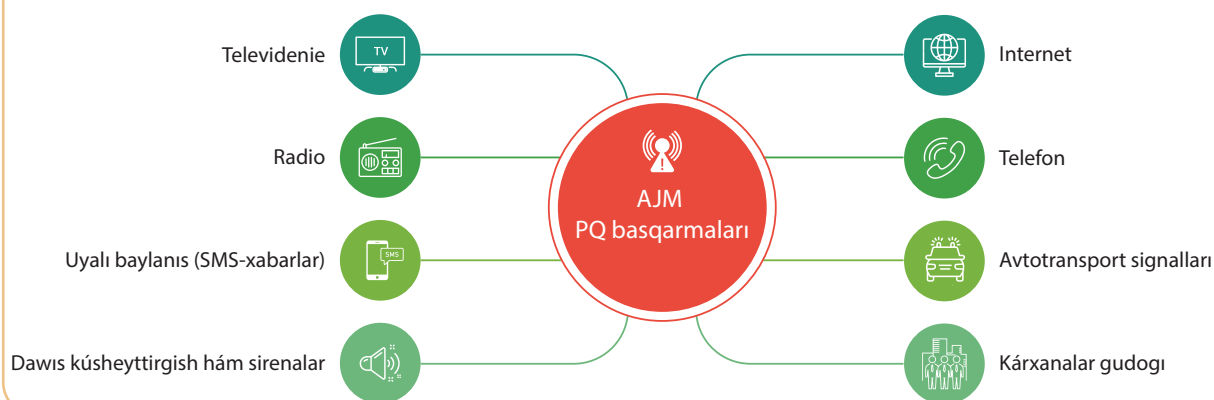
Belgilengen mánzilge jetip kelgen xalıqtı qabıl etiw hám jaylastırıwdı jergilikli hákimlik puqaralar qorǵanıwı shtabları menen birgelikte ámelge asırıladı. Bunıñ ushın rayon (qala) hákimi, puqara qorǵanıwı baslıǵınıñ qararına muwapıq, qabıl etiwshi evakuaciyalıq punktler shólkemlestiriledi. Bul punktler qáwipsiz aymaqlarda shólkemlestiriledi hám evakuaciya komissiyası baslıǵına boysınadı.

Xalıqtı ayrıqsha jaǵdaylardan xabarlandırıw. Ayrıqsha jaǵday júz bergende xalıq dıqqatın qaratıw ushın “DIQQAT, HÁMMEGE!” signalı beriledi. Xabarda xalıq qay jerge barıwı kórsetilmegen bolsa yamasa xabarsız qalsa, záhárlengen maydandı samal baǵıtına perpendikulyar baǵdarda kesip ótiw zárúr. Eger bunıñ múmkinshiligi bolmasa, úyde qalıp, ayna-qapılardı bekkemlep jabıw kerek. Xalıqtı dáslepki xabarlandırıwshı gudok, sirenalardı esitiwi menen baylanıs quralların tez iske túsiriwi shárt. Sebebi gudok hám signallardan soñ informaciya jiberiw quralları arqalı tez xabar tarqatıladı.

Puqara qorǵanıwı signallarınıñ maqseti xalıqtı dushpan tárepinen ǵalaba qırǵın quralı qollanıwı itimalı hám qorǵanıw ilajların kóriw haqqında óz waqtında xabarlandırıwdan ibarat. Xalıqtı xabarlandırıw ushın tómendegi signallar ornاتیлған:

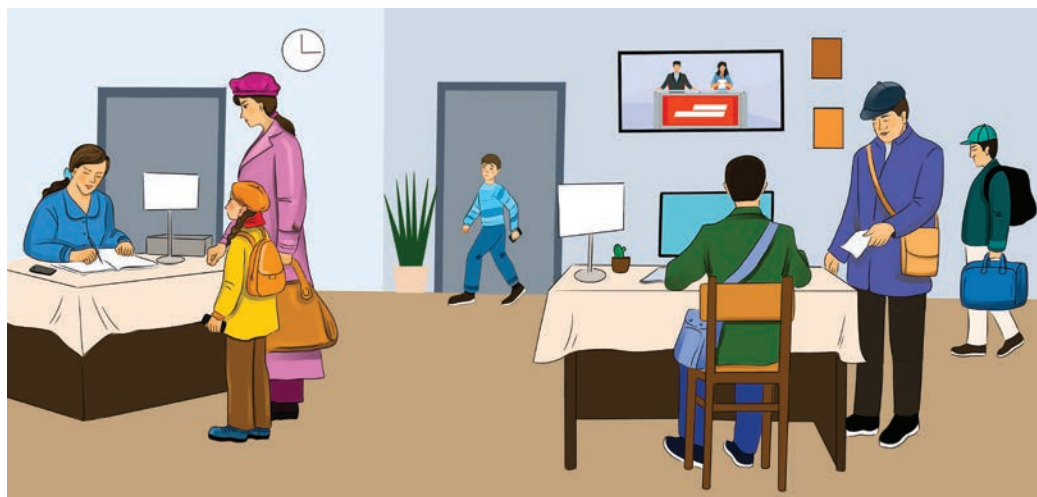
- “Hawa trevogası!”;
- “Hawa trevogası biykar etiledi!”;
- “Radiaciyalıq qáwip!”;
- “Ximiyalıq trevoga!”.

PQ signalların xalıqqa jetkeriw quralları:

Zárúr!

Birleskenlik hám intizamlılıq, jıynaw punktleri administraciyası buyırıq hám kórsetpelerin óz waqtında hám anıq orınlaw – xalıqtıń tiykargı minez-qulıq norması.

Signal boyınsha xalıq háreketi. “Hawa trevogası!” signalı. Signal barlıq xalıqqa jámi ǵalaba xabar quralları arqalı “Dıqqat! Dıqqat! Puqaralar! Hawa trevogası! Hawa trevogası!” kórinisinde hawazlı daǵaza etiledi. Signal teksti birneshe márte qaytalanıwı múmkin. Signal berilgen payıtta úyde bolsa, tezlik penen pul, hújjetler birinshi medicinalıq járdem hám qorǵanıw quralları, azıq-awqat qorı alınadı. Gaz, suw, ısıtıw quralları óshiriledi. Qońsılarǵa xabar beriledi. Soń pana jerge jasırınadı.

Signal waqtında jumıs ornında bolsa, óndiris quralları toqtatıladı hám jumıs ornına biriktirilgen pana jerge barıp jaylasadı. Signal waqtında kóshede, qala transportında bolsa, tezirek úyge jetip alıwǵa asıǵıw yamasa metro stanciyası hám soǵan uqsas jerlerge túsip jasırınıw zárúr.

Signal waqtında oqıwshılar mektepte bolsa, sabaqlar toqtatılıp, balalar tezlik penen pana jerge alıp barıp jaylastırıladı. “*Hawa trevogası biykar etiledi!*” signalı boyınsha xalıq baspana hám pana orınlardan shıǵıp ketedi. Olar panadan shıqqan soń, dushpan hújimi qáwipi bolǵan dáwir ushın ornatılǵan qaǵıydalarǵa ámel etedi.

“*Radiaciyalıq qáwip!*” signalı usı aymaqta tikkeley radioaktiv záhárleńiw qáwipi payda bolǵanda yamasa radioaktiv záhárleńiw júz bergende beriledi. Bul signal boyınsha respirator (paxta-siyle maska) taǵıladı, eger ol bolmasa, protivogaz kiyiledi, hújjetler, pullar hám basqa tayarlap qoyılǵan buyımlar alınıp, baspana yamasa pana orıńǵa kirip jasırınadı.

“*Ximiyalıq trevoga!*” signal ximiyalıq yamasa bakteriyalıq záhárleńiw qáwipi bolǵanda yaki júz bergende beriledi. Usı signal boyınsha protivogaz, terini qorǵawshı

qurallar kiyilip, pana jerge barıp jasırınadı. Eger jaqın jerde qorğanıw qurılımaları bolmasa, úyde qalıw hám áynek-qapını bekkem jabıw kerek.

Ayrıqsha jaǵdaylar haqqında xalıqtı xabardar etiwdiń tiykargı usılları. Ayrıqsha jaǵdaylar qáwipi bolǵanda kárxana hám úylerde informaciya quralların qosıp qoyıw, jeke hám kollektiv (jámaátlik) qorgaw quralların tayarlaw lazım. Órtke qarsı qáwipsizlik ilajların kóriw, azıq-awqat qorın tayarlaw, awıllıq jerlerde bolsa haywanlar, ot-jem hám suwdıń záhárleniwinıń aldın alıw sharaların kóriw kerek.

Ayrıqsha jaǵdaylar júz bergende tómendegiler qadaǵan etiledi:

- sırttaǵı suwdı ishiw (baklajkalı hám shiyshedegi suwlar buǵan kirmeydi);
- avariya zonasındaǵı miywe hám palız ónimlerin paydalanıw;
- germetik jabılmaytuǵın jer tólelerge jasırınıw.

Este saqlań!

Qáwipsiz aymaq – jergilikli hám evakuaciya etip alıp kelingен xalıqtıń turmıs keshiriwi, sonday-aq, materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı jaylastırıw hám saqlaw ushın tayarlangan qala sırtındaǵı aymaq. Qáwipsiz aymaqlar ele ayrıqsha jaǵdaylar júz bermegen tirishilik waqtında jergilikli basqarıw organları menen kelisilgen halda anıqlap qoyıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Evakuaciya degen ne?
2. Qáwipsiz aymaqlarda xalıqtıń jaylasıw tártibi haqqında aytıp berıń.
3. Xalıqtı evakuaciya etiw ilajları qanday tártipte ámelge asırıladı?
4. Evakuaciya etiliwge tuwrı kelse, qanday tártipte háreketlenesiz?
5. Evakuaciya ilajların shólkemlestiriw hám ótkeriwge baylanıslı ilajlar mazmunın kórsetiń.

Evakuaciya	Baqlaw hám qabıl etiw punktleri	Evakuaciya procesinde transporttan paydalanıw	Evakuaciya waqtında xalıqtıń ózin tutıw qaǵıydaları	Xalıqtı ayrıqsha jaǵdaylarǵa ruwxıy tayarlaw

VI.7. SANITARIYALÍQ ISLEWDEN ÓTKERIW. KIYIM-KENSHEK HÁM BUYÍMLARDÍ ZÍYANSÍZLANDÍRÍW

1-shınıǵıw. Adamlardı sanitariyalıq islewden ótkeriw

Bilesiz be?

Qanday waqıtta zıyansızlandırıw zárúrlıǵı payda boladı?

Tayanış sózler:

sanitariyalıq islew, dezaktivaciya, degazaciya, dezinfekciya.

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Adamlardı sanitariyalıq islewden ótkeriw tártibin bileği.
- Radioaktiv, ximiyalıq tásir etiwshi záhárli zatlar hám bakteriyalıq qurallar menen zıyanlanganda tolıq hám biraz sanitariyalıq kórikten ótkeriwdi aytıp beredi.
- Kiyim-kenshek, ayaq kiyim, individual qorǵanıw quralların dezaktivaciya, degazaciya hám dezinfekciya etiw usılların ámelde orınlaydı.

Kúshli tásir etiwshi záhárli zatlar isletiletuǵın hám radiaciyalıq qáwipli bolǵan obyektlerde, sonday-aq, ximiyalıq qáwipli zatlardı transportta tasıw procesinde iri óndiris avariyları, apatshılıqlar júz berip, adamlar, qorshaǵan ortalıq, imaratlar, transport quralları, suw, azıq-awqatlar zıyanlanıwı múmkin bolǵanlıǵı sebepli zıyansızlandırıw jumısları ámelge asırıladı. Adamlar hám haywanlar ǵalaba tárizde juqpalı kesellikler menen kesellengende de zıyansızlandırıw zárúrlıǵı payda boladı.

Zıyansızlandırıw adamlardı sanitariyalıq islewden ótkeriw, kiyim-kenshek, individual qorǵanıw quralları hám texnikanı dezaktivizaciya, degazaciya hám dezinfekciya etiw boyınsha jumıslardı qamtıp aladı. Zıyansızlandırıw boyınsha jumıslar qáwipsizlik qaǵıydalarına qatań ámel etken hám jeke qorǵanıw qurallarınan paydalanǵan halda ámelge asırıladı.

Sanitariyalıq islew – adamlar teri qaplamı, sonday-aq, kiyilgen jeke qorǵanıw quralları, kiyim hám ayaqkiyimlerden radioaktiv zatlardı joq etiw, záhárlewshi zatlar, kesellik qozǵatıwshı mikroblar hám toksinlerdi joq etiw yamasa záhársizlendiriw. Sanitariya islewi tolıq yaki biraz bolıwı múmkin.

A sequence of six illustrations showing a person in a blue jacket, red shirt, and green bag performing a series of actions: bending over, stepping on a log, holding a yellow object, holding a red cup, holding a white object, and drinking from a bottle.

Dezaktivaciya – ziyalangʻan orinlardan radioaktiv zatlardı joq etiw. Kiyim-kenshek, ayaq kiyim hám qorǵanıw qural-ların dezaktivaciya etiw ushın olar jaqsılap silkip tazalanadı hám juwıladı. Juwıp atırǵanda dezaktivaciyalawshı zatlardan paydalanıladı. Texnikanıń dezaktivaciyası onı ziyalangʻanlıq dárejesin páseyttiriw maqsetinde ótkeriledi. *Tolıq dezaktivaciya*

– dezaktivaciyalawshı suyıqlıq hám suw menen shyotka járdeminde juwıw arqalı texnikanıń pútkil sırtınan radioaktiv zatlardı joq etiw. Dezaktivaciya etiw ushın arnawlı aralaspalar, juwıw qurallarınıń aralaspaları hám eritiwshiler (benzin, kerosin) isletiledi.

Degazaciya – záhárlewshı zatlardı joq etiw yamasa ziyansızlandırıw. Kiyim-kenshek, ayaq kiyim, qorǵanıw quralların qaynatıw arqalı degazaciya etiledi. Texnika quralların birazın degazaciya etiwde onıń adamlar tiyiwi múmkin bolǵan orınlarına islew beriledi. Tolıq degazaciya etiw bolsa arnawlı islew punktlerinde ámelge asırıladı. Degazaciya etiw ushın arnawlı degazaciyalawshı suyıqlıqlar isletiledi. Sonday-aq, máhálle siltili zatlar, ammiak aralaspası, eritiwshiler (benzin, kerosin, dizel janarmayı)nan paydalanıladı.

Dezinfekciya – juqpalı keselliklerdi qozǵatıwshı bakteriyalıq qurallardı joq etiw. Kiyim, ayaq kiyim hám qorǵanıw quralların dezinfekciyalaw puw-hawa aralaspası arqalı islew beriw, qaynatıw, dezinfekciyalaw suyıqlıqlarında juwıw arqalı ámelge asırıladı. Qural hám texnikanı tolıq dezinfekciya etiw arnawlı islew beriw punktlerinde ótkeriledi. Dezinfekciya ushın arnawlı dezinfekciyalawshı zatlar: fenol, krezol, lizol, sonday-aq, dezinfekciyalawshı suyıqlıqlar isletiledi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Qashan ziyansızlandırıw zárúrligi kelip shıǵadı?
2. Sanitariyalıq islew ne hám ol neshe túrli boladı?
3. Tolıq hám biraz sanitariyalıq islew ótkeriw tártibin aytıp berıń.
4. Sanitariyalıq islewin ótkeriw ushın qanday zatlar isletiledi?

07 MEDICINALÍQ BILIM TIYKARLARÍ

Turmista, tábiyy apatshılıqlar júz bergende, óndiristegi baxıtsız hádiyseler, terrorshılıq háreketleri júz bergen waqıtta adamğa tiygen hárqanday jaraqattıń sawalıwı, waqıya júz bergen orında kórsetiletuǵın birinshi medicinalıq járdemniń óz waqtında hám uqıplı tárizde kórsetiliwine baylanıslı. Sebebi járdem kórsetip atırǵan shaxs uqıplı túrde háreket etse, elementar medicinalıq bilim hám usıllarǵa iye bolsa ǵana kórsetilip atırǵan birinshi medicinalıq járdem nátiyjeli bolıwı múmkin.

Jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem – hár túrli jaraqatlanıwlar júz bergende keshiktirip bolmaytuǵın zárúr háreketler. Bul háreketler jaraqatlangan adamnıń ómiri hám densawlıǵına qáwip salıwshı faktorlardı joq etiwge, kewilsiz aqıbetlerdiń aldın alıwǵa, awrıw sindromın páseyttiriwge hám tez járdem shıpakerleri jetip kelgenshe járdem kórsetiwge qaratılǵan. Olar ápiwayı hám ańsat bolǵanı ushın olardı arnawlı maǵlıwmat hám tayarlıqqa iye bolmaǵan hárqanday adam da orınlawı múmkin.

Kópshilik jaǵdayda jaraqat júz bergende birinshi medicinalıq járdemniń óz waqtında kórsetiliwi adam ómirin saqlap qalıwı yamasa unamsız aqıbetlerden qutqarıwı múmkin. Sonıń ushın hárbir adam hárqanday jaǵdayda da ózin qalay tutıwdı hám qanday háreketlerdi orınlawdı anıq biliwi kerek.

Oqıwshılar medicinalıq bilim tiykarları bólimi boyınsha tómendegilerdi biliwi shárt:

- jaraqatlar sıpatı;
- qan ketiwdiń túrleri hám olardıń belgileri;
- súyek sınıw túrleri hám olardıń belgileri;
- qol, ayaq, bas, qarın bólimleri zıyanlanganda baylam qoyıw.

Oqıwshılar orınlawı shárt:

- jaraqatlanganda hám basqa baxıtsız hádiyse júz bergende birinshi medicinalıq járdem kórsetiw.

VII.1. JARAQATLANGANDA, BAXÍTSÍZ HÁDIYSE JÚZ BERGENDE HÁM JARALANGANDA BIRINSHI MEDICINALÍQ JÁRDEM KÓRSETIW

1-shiníqıw. Teoriyalıq. Jaraqat haqqında túsiniq, jaraqatlardıń túrleri. Jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem. Baylam hám baylaw ushın materiallar. Jeke baylaw paketinen paydalanıw qağıydaları

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Jaraqat haqqında túsiniqke iye boladı, jaraqatlar túrlerin tanıydı hám ajıratadı.
- Jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem kórsetiwdi biledi.
- Baylam hám baylaw ushın materiallardan paydalanıwdı biledi.
- Jeke baylaw paketinen paydalanıw qağıydaların aytıp beredi.

Bilesiz be?

Hár túrli baxıtsız hádiyseler nátiyjesinde júzege keliwi múmkin bolğan jaraqatlar haqqında nelerdi bilesiz?

Tayanış sózler:

jaraqat, jeke baylaw paketi, aseptika, antiseptika.

Jaraqat – hár túrli mexanikalıq tásirler nátiyjesinde adam denesiniń sırtqı teri qaplamaları, geyde bolsa ishki dene aǵzalarınıń jaraqatlanıwı.

Ótkir ushlı emes predmet tárepinen úlken kólemde teriniń sırtqı qatlamı yamasa silekey perdesine tiygen tereń emes jaraqatlanıwǵa *sıyırılıw* delinedi

Ótkir ushlı emes predmet tárepinen teriniń sırtqı qatlamına tiygen jıńishke sızıq kórinisindegi jaraqatqa *tırnalıw* dep aytıladı.

Jaraqatlanıwdıń ashıq hám jabıq túrleri bar. Ashıq túrdegi jaraqatlanıwda jaraqatlangan jerge mikrob túsiwi ushın sharayat jaratıladı. Teriniń jaraqatlanbağan qaplamı organizmge mikroblardıń túsiwine haqıyqıy tosıq boladı.

Jaraqatlar tiygen buyımnıń kórinisine qarap:

- kesilgen hám shabılğan;
- jırtılğan;
- sanshılğan;
- tislengen;
- oq tiygen bolıwı múmkin.

Este saqlañ!

Jaraqatlardıń klinikalıq belgileri: jaraqat shetleriniń tartılıwı kletkalardaǵı kemislikler, qan aǵıwı, dene (yamasa dene aǵzası) jaraqatlangan bólimi funkciyalarınıń buzılıwı.

Jaraqatlardıń tiykarǵı belgisi awırıwı. Awırıwdıń intensivligi jaraqatlangan predmet xarakteri, jaraqattıń beti hám tereńligi, jaraqat deneniń qay jerinde ekenligi, jábirleniwshiniń ruwxıy-emocionallıq jaǵdayına baylanıslı.

Zárúr!

Jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem, ádette, tikkeley jaraqat hám jaraqatlanıw júz bergen jerde, tábiyiy apatshılıq oshaǵında ózine hám óz ara járdem tártibinde kórsetiledi.

Jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem tómendegi izbe-izlikte orınlanadı:

- jaraqatlawshı nárseniń tásirin toqtatıw boyınsha is-ilajlar kóriw;
- buzılǵan dem alıw hám júrek xızmetin tiklew (júrek-ókpe janlandırıwın ótkeriw);
- qan ketiwdi waqtınsha toqtatıw;
- jaraqattı múmkinshiligi bolǵansha tezirek aseptikalıq baylam menen jabıw (baylam jaraqatqa mikrob túsiwinen saqlaydı, kapillyar qan ketiwdi toqtatıwǵa járdem beredi hám belgili dárejede awırıwdı páseyttiredi);
- qoldan islengen qurallar menen deneniń jaraqat tiygen bólimi háreketlerin sheklew (bul jumsaq kletkalardıń sınǵan súyek bólekleri menen qosımsha jaraqat alıwdıń aldın aladı);
- jaraqatlangan adamǵa qolay jaǵday jaratıw;
- jaraqatlangan adamdı abaylaǵan halda emlew ornına tez alıp barıw yamasa hádiyse bolǵan jerge “Tez járdem”di shaqırıw.

Aseptika – jaraqatlangan adamǵa medicinalıq járdem kórsetilip atırǵanda jaraqat, kletka hám dene boslıǵına mikroorganizm túsip qalıwınıń aldın alıwǵa qaratılǵan profilaktikalıq ilajlar sisteması. Aseptika ásbaplar sterilizaciyası hám de medicinalıq járdem beriwshiniń qollarına islew beriwden ibarat. Basqasha aytqanda, aseptika jaraqatqa islew beriwde oǵan mikrob túsiwdiń aldın alıwdı támiyinlewshi usıl esaplanadı.

Antiseptika – jaraqat, teri yamasa pútkil denegge túsip qalǵan mikrobardı joq etiwge qaratılǵan is-ilajlar sisteması.

Este saqlań!

Baylam – jaraqatlangan adam denesine baylawshı materialdı bekkemlewshi jumsaq yamasa qattı úskene.

Baylam tómendegi elementlerden quraladı:

- baylawshı material: siyleden tayarlangan ónimler (tampon, salfetka, sharikler) hám paxta;
- baylawshı material sińdirilgen dárilengen zat;
- baylamdı bekkemlep turıwshı baylawshı material (bint, siyle, oramal, plastir)

Baylawshı material sıpatında kóbinese siyle hám siyleden tayarlangan baylawshı materiallar (sharik, tampon, salfetka, bint) paxta, paxta yamasa kanoptan islengen materiallar qollanıladı. Wazıypasına baylanıslı bayamlar baylawshı materialdı toqtatıp turatúgın, immobilizaciyalawshı hám sozılıwdı payda etiwshi bayamlarğa bólinedi. Qollanılatúgın materialına baylanıslı jumsaq hám qattı bayamlarğa bólinedi.

Jumsaq bayamlar toqtatıwshı hám qısıwshı sıpatında qollanıladı. Bunda baylawshı material sıpatında siyleden paydalanıladı. Siyle jaraqatqa qoyılğannan soń aq paxta tóseledi (ayırıqsha jaǵdaylarda qaplarğa salınğan hám sterillengen mox hám torf qollanıladı). Jaraqattıń barlıq bólimine basım teń bólistiriliwi ushın porolon qatlamı qoyıladı. Bulardıń barlıǵı bint yaki oramal, plastir hám basqa materiallar járdeminde bekkemlenedi. Keyingi waqıtlarda usı maqsette jıńishke kórinistegi tor sıyaqlı medicinalıq bintlerinen paydalanılmaqta.

Qattı bayamlarğa shinalı, kraxmallı, gipsli, kleyli, plastmassalı bayamlar kiredi. Bul bayamlar, ádette, immobilizaciya etiw hám tartıp turıw maqsetinde qollanıladı

Paketti ashıw ushın onıń rezinalı qaplaması lentası boylap jırtıladı. Qaǵaz qaplamasınıń shekesi astınan ilmeshek alınadı hám kiyimniń qolay jerine ildirip qoyıladı. Soń bint hám dastıqsha alınadı. Baylawshı material pataslanbawı ushın bir qol menen bint dastıqsha bekkemlengen ushınan uslanadı, ekinshi qol menen sterillengen bint uslanadı. Eki qol eki tárepke sozıladı. Dastıqshalardıń bir tárepinde reńli jipler tigip qoyılğan. Dastıqshanıń usı tárepinen qol menen uslanadı hám zárúr bolsa, dastıqsha kerekli aralıqqa jılistırıladı hám jaraqatqa qoyıladı, bint penen bekkemlenedi, bintlerdiń aqırı ilmeshek penen bekkemlenedi.

Jaraqatlanganlarga birinshi járdem kórsetiwde, eń dáslep, qan ketiwdi toqtatıw, ekilemshi infekciya túspewi ushın jaraqatqa birlemshi aseptikalıq baylam qoyıw, shoktıń aldın alıw, súyek sınıw jaǵdaylarında bolsa sınǵan súyekti immobilizaciya etiw (háreketsizlendiriw) kerek.

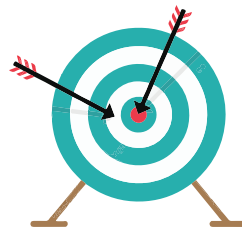
Soraw hám tapsırmalar

1. Jaraqat ne hám onıń qanday túrleri bar?
2. Jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem qanday tártipte kórsetiledi?
3. Baylam hám baylaw ushın qanday materiallar qollanıladı?
4. Jeke baylaw paketinen paydalanıw qaǵıydaların aytıp berıń.
5. Jeke baylaw paketinen paydalanıw usılların islep kóriń.

2-shınıǵıw. Ámeliy. Bas, kókirek, qarın, qol hám ayaq bólimlerine sterilizaciya etilgen baylamlar qoyıw

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

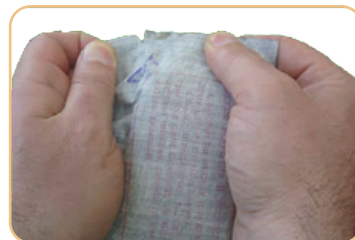
- Bas, kókirek, qarın, qol hám ayaq bólimlerine sterilizaciya etilgen baylamlar qoyıwdı ámelde orınlaydı.

Bilesiz be?

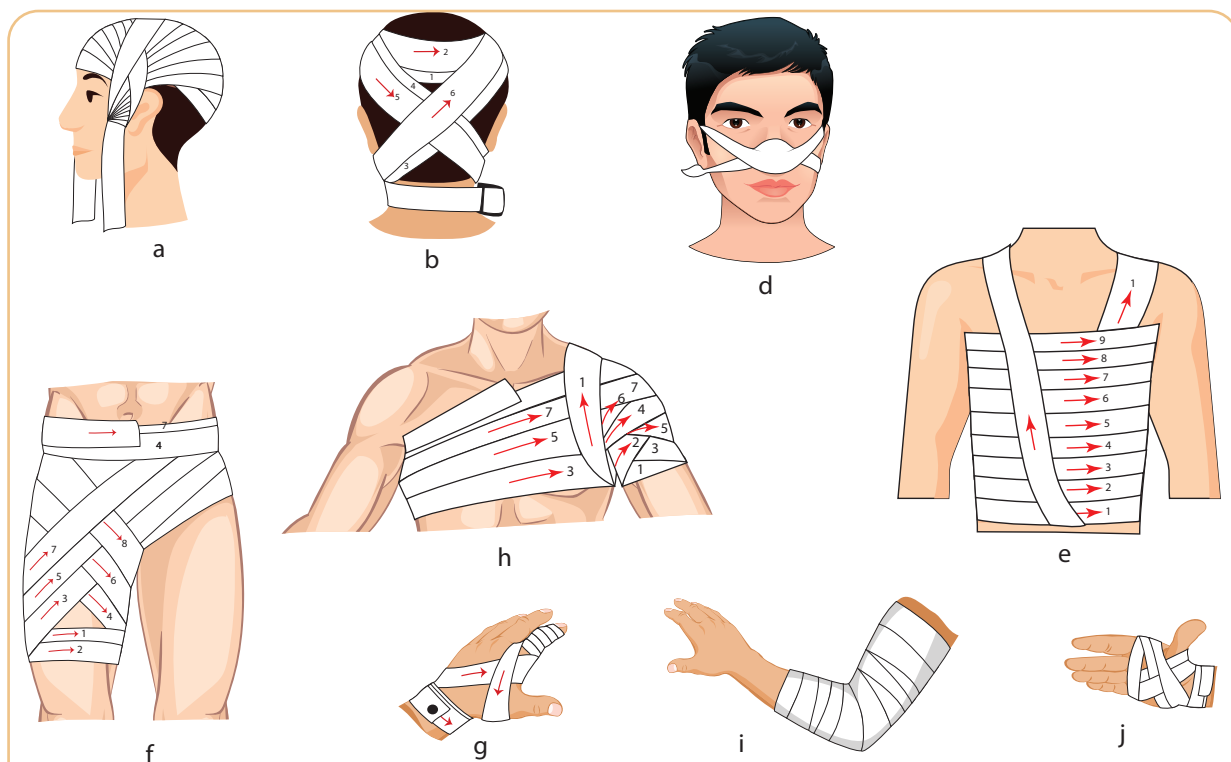
Adam dene aǵzası sınǵanda qanday baylamlar qoyıladı?

Baylamnıń túrleri jaraqattıń jaylasqan ornı, tereńligi, ólshemi hám xarakterine (onıń qanday alınǵanına) qaray hár túrli boladı. Olar hár túrli materiallardan tayarlanadı hám sózsiz sterillenedi.

Sonday-aq, baylamlardıń funkciyaları da hár túrli boladı. Máselen, olardıń quramında geyde antibakterial qásiyetli hám jaraqat pitip ketiwin tezlestiriwshi arnawlı zatlar bolıwı múmkin.

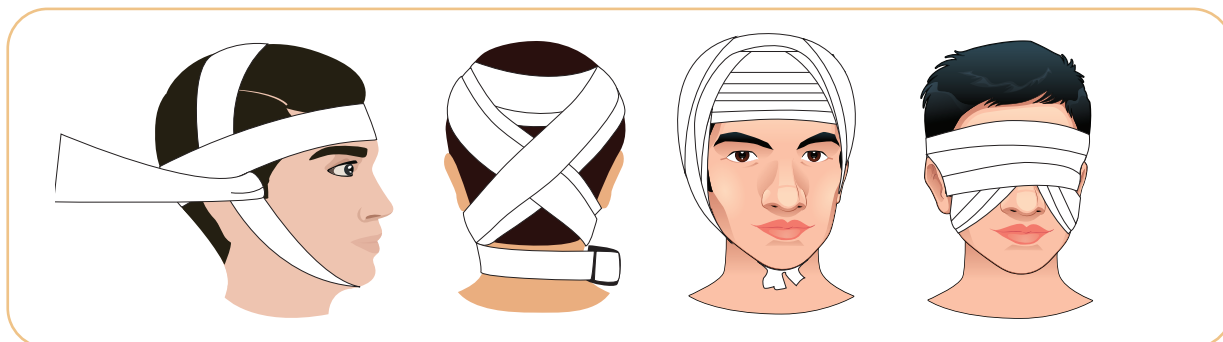

Baylam túrleri. a) bastı «chepes» kóriniside baylaw; b) ehse bólimin put tárizli baylaw; d) murındı sapqan tárizli baylaw; e) kókirekti spiral tárizli baylaw; f) shat bólimin masaq tárizli baylaw; g) barmaqtı baylaw; h) iyindi baylaw; i) shıǵanaq buwinın spiral tárizli baylaw; j) alaqańnı baylaw.

Birinshi medicinalıq járdem kórsetiwde individual baylaw paketinen paydalanıladı. Onıń tiykarǵı maqseti – jaraqatlangan adam medicinalıq punktke alıp baratırǵanda jaraqatqa mikroblar túsip qalıwınan qorǵaw.

Bastıń shashlı bóliminiń jaraqatına «chepes» atlı baylam qoyıladı. Bunday baylam bint penen tómengi jaqqa baylap bekkemlenedi. Bintten 1 metr keletuǵın etip qıyıp alınıp, ortası jaraqatı jawıp turǵan sterillengen salfetka ústine, bastıń tóbe bólimine qoyıladı, onıń ushları qulaqlardıń aldınan tik tómenge túsirilip, kerip tartıp turıladı. Bastan bir aylandırıp uslap turatuǵın bint ótkeriledi, soń tıyiletuǵın orıńǵa jetkennen keyin bintti sol orınnan qaytarıp, qıysıq halda eńsege qaray aparıladı.

Bint ekinshi tárepten de tıyiletuǵın jerdiń átirapınan qaytarılıp, qıysıq halda mańlayǵa qarap júrgiziledi. Usı tárizde bintti bir márte eńsedен hám keyingi ret mańlaydan ótkerilip hám hár saparı tigirek júrgizip barıp, bastıń pútkil shashlı bólimi jabılıp shıǵıladı. Sonnan keyin bintti 2 – 3 márte ǵır aylandırıp orap, baylam bekkemlep qoyıladı. Tıyinniń ushları iyektiń astınan gúbelek túrinde baylanadı. Adamnıń moyını, tamaǵı yaqi eńsesi jaraqatlangan bolsa, atanaq baylam qoyıladı.

Basta úlken jaraqatlar bolǵanda, bet tárepi jaraqatlanganda «júwen» kóriniside baylap qoyǵan maqul.

Murın, mańlay hám eńsege sapqan tárizli baylam qoyıw múmkin.

Baylamnıń astınan jaraqattıń betine sterillengen salfetka yamasa bint qoyıladı.

Kókirekke spiral yaki atanaq tárizli baylam qoyıladı. Spiral baylam qoyıw ushın binttiń úsh tárepinen shama menen 1,5 m uzınlıqta kesip alınıp, ol saw iyinge salınadı hám kókirekke qıysıq etip ildirip qoyıladı. Bintti spiral halda júrgizip, kókirek quwıslıǵın arqa tárepiniń tómenninen baslap bintlep shıǵıladı. Binttiń erkin ilinip turǵan ushları baylanadı.

Atanaq baylamdı bintti uslap turatuǵın etip 1 – 3 márte ǵır aylandırıp oraw jolı menen tómennnen salıp buraladı. Soń arqanıń oń tárepinen shep iyinge ótkeriledi, keyin uslap turatuǵın etip ǵır aylandırıp oraladı, tómennnen oń iyinnen asırıp, jáne kókirek quwıslıǵı ǵır aylandırıp oraladı, sońǵı bint oramınıń ushı ilmeshek penen bekkemlenip qoyıladı.

Qarınǵa jaraqat tiygende jaraqattan ishki organlar – ishek sırtqa shıǵıp qalıwı, júdá kóp qan ketiwi múmkin. Shıǵıp qalǵan ishki organlar qaytarıp qarınǵa salınbaydı, jaraqatlar átirapına sterillengen salfetka qoyıp, steril bint penen baylanadı. Bunday jaraqatlangan adamǵa suw ishkizip bolmaydı, tek erinleri ıǵallanıp turıladı.

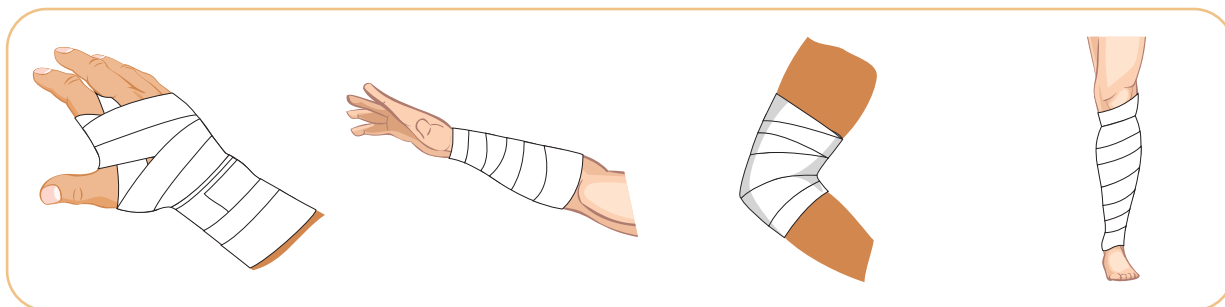
Qarınıń tómengi tárepine spiral baylam qoyılatuǵın bolsa, túsip kete beredi, sol sebepten bunda qarın hám shat bólegine masaq tárizli baylam qoyıladı. Bunday baylam qarındı bint penen ǵır aylandırıp orawdan baslanadı. Bint sannıń sırtqı beti boylap onı orap ótedi hám keyin jáne qarındı ǵır aylandırıp orap barıladı. Qarındı tesip ótpegen jaraqatlar jabısqaq plastirden paydalanıp baylanadı.

Iyin buwını, iyniń joqarıdaǵı úshтен bir bólimi yaki qoltıq astı shuqırshası bólimlerinde qanap turǵan jaraqatta jawırın astı arteriyası jawırın üstindegi shuqırshada qabırǵaǵa basıladı.

Iyinniń ortadaǵı yamasa tómendegi úshтен bir bólimi jaraqatlangan bolsa, qoltıq astı arteriyası iyin súyeginiń basına basıladı, bunıń ushın iyin buwınıń üstingi betine bas barmaqtı tirep, basqa barmaqlar menen arteriya basıladı.

Qol pánjesi arteriyaları jaraqatlanganda bilek arteriyası alaqan astı bóliminde bas barmaq janınan astındağı súyekke basıladı.

Tómende deneniń hár túrli jerlerine birlemshi aseptikalıq baylam qoyıw usılları kórsetilgen:

Soraw hám tapsırmalar

1. Baylam túrleri hám baylam qoyıw qağıydaların aytıp beriń.
2. Bas bólimine baylam qoyıwdı kórsetip beriń.
3. Kókirekke baylam qoyıwdı kórsetip beriń.
4. Qarınğa baylam qoyıwdı kórsetip beriń.

3-shınıǵıw. Ámeliy. Qan ketiwdiń túrleri. Qan ketiwdi waqtınsha toqtatıw usılları. Arteriya qan tamirlarin barmaq penen basıw noqatları. Qoldan islengen qısıwshı baylam hám lentadan (jgut) paydalanıw qağıydaları

Oqıw jumısı nátiyjeleri:

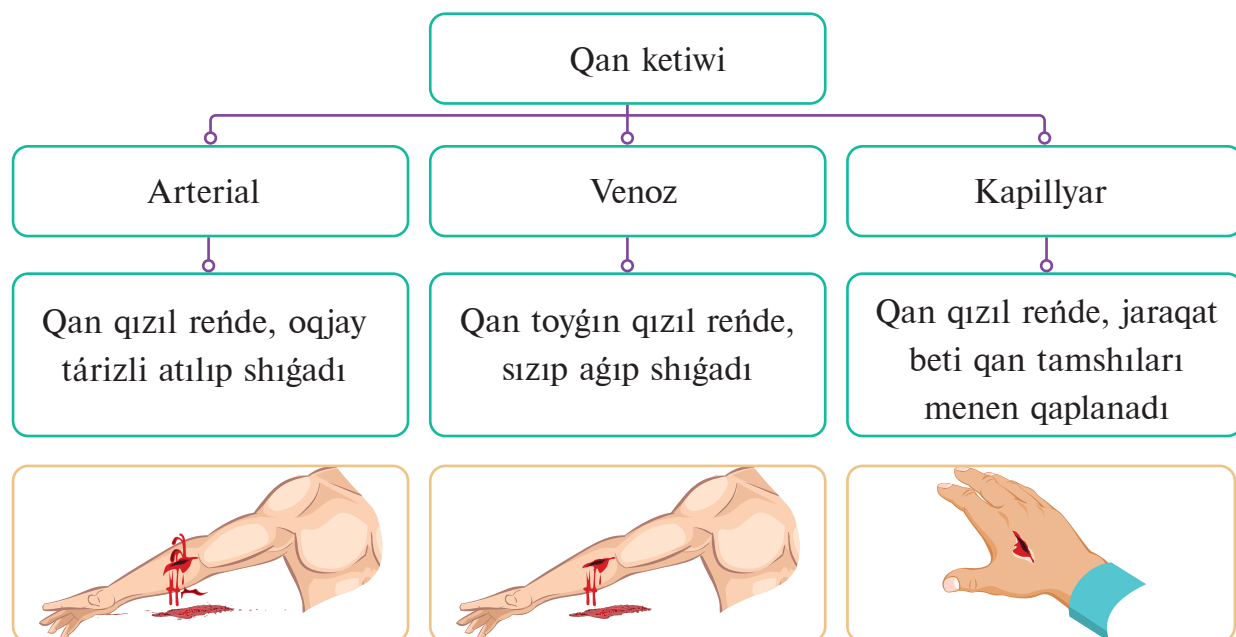

- Qan ketiwdiń túrlerin biledi.
- Qan ketiwdi waqtınsha toqtatıw usılların orınlaydı.
- Arteriya qan tamirlarin barmaq penen basıw noqatların aytıp beredi.
- Qoldan islengen qısıwshı baylam hám lentadan paydalanadı.

Bilesiz be?

Adam organizmi ushın qan qanday áhmiyetke iye?

Qan ketiwi – qan tamirlarinıń zıyanlanıwı aqıbetinde onnan qannıń aǵıp shıǵıwı. Qan ketiwi eki túrge bólinedi: sırtqı hám ishki qan ketiwi. *Sırtqı qan* ketiwinde qan deneniń sırtına aǵıp shıǵadı. *Ishki qan* ketiwinde bolsa qan ishki organ, boslıq (bas súyegi, kókirek quwıslıǵı, qarın boslıǵı) hám toqımalarǵa aǵıp shıǵadı.

Arterial qan ketiwi júdá qáwipli esaplanadı. Sebebi arteriyalargá qan tikkeley júrektiń ózinen úlken basım astında atılıp shıǵadı.

Arterial qan ketiwdiń belgileri:

- qannıń tez, pulsaciyalı fantan tárizli atılıp shıǵıwı;
- qısqa waqıt ishinde nawqas jaǵdayınıń awırlasıwı;
- aǵıp atırǵan qannıń ashıq qizil reñde bolıwı;
- ayaq hám qollar terisi aǵargan, ıǵal hám muzday bolıwı.

Arterial qan aǵıwı, ádette, intensiv bolǵanı ushın qısqa waqıtta kóp qan joǵaltılıwı múmkin.

Venoz qan ketiwi venalar jaraqatlanganda payda boladı. Venalarda basım arteriyalardagı basımǵa qaraǵanda tóménirek boladı.

Venoz qan aǵıwdıń belgileri:

- qan toyǵın alsha reñde boladı.
- qan jaraqatlangan jerden sızip aǵıp shıǵadı.

Kapillyar qan aǵıwı mayda kapillyar qan tamırları jaraqatlanganda júz beredi. Bunday qan aǵıwı teri qırshılıwı hám onsha tereń emes jaraqatlarda júz beredi. Onı toqtatıw ushın ápiwayı bintli baylam jetkilikli hám kapillyar qan aǵıwı erkin tárizde, óz-ózinen toqtap qalıwı múmkin.

Zárúr!

Ayaq pánjesiniñ ústingi tárepindegi arteriyaların onıń astındaǵı súyeklerge basıw, soń bolsa ayaq pánjesine basıp turatuǵın baylam qoyıp baylaw, arteriyadan kúshli qan aǵıp atırǵan waqıtta bolsa baltır bólimine jgut qoyıw múmkin.

Basıp turıwshı baylam qoyıw qan aǵıwdı toqtatıwdıń eń ápiwayı usıllarınan biri esaplanadı.

Basıp turıwshı baylam qoyıw ushın jeke baylaw paketi qollanıladı Bunday baylamdı oǵada qattı etip qoyıw talap etilmeydi. Eger basıp turıwshı baylam qoyılǵanınan soń, qol yaki ayaq kógere baslasa, bul baylam vena qan tamirların qısıp, tamır ishindegi qannıń háreketin buzǵanlıǵınan derek beredi. Bunday jaǵdaylar tek qan tamirlardan qan ketiwdi kúsheyttiredi.

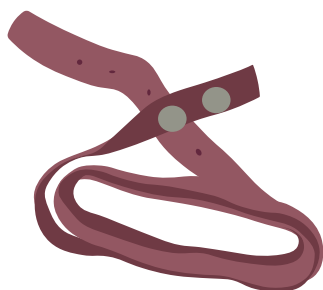
Mayda vena hám kapillyarlardan aǵıp atırǵan qandı toqtatıw ushın basıwshı baylam qoyıladı. Qan aǵıp atırǵan jer jaraqattıń jeke baylaw paketindegi bir dastıqsha menen jabıladı, onıń tóbesine bekkem oralǵan ekinshi dastıqsha yaki basqa pakettegi dastıqshanı qoyıp, hámmesi birgelikte bint penen orap qoyıladı.

Zárúr!

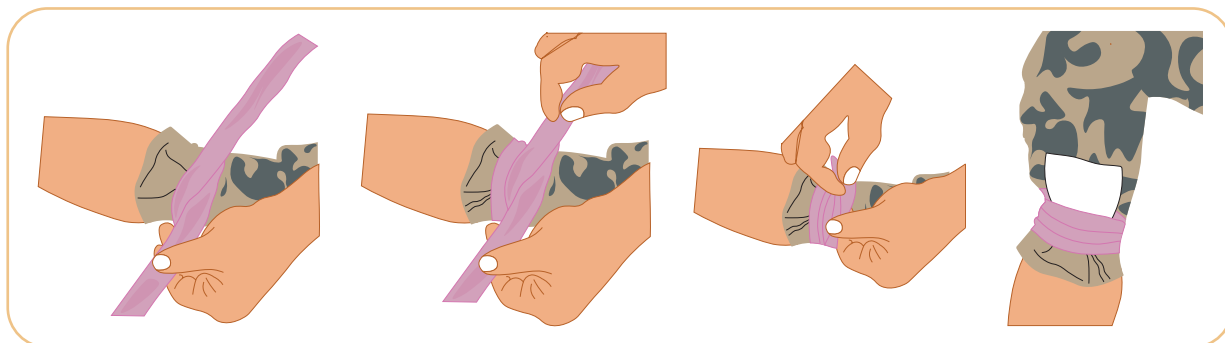
Arteriyadan qan aǵıp atırǵanda jgut qoyıwdıń izbe-izligi:

- 1) arteriya barmaq penen jaraqat joqarısınan basıladı;
- 2) jaraqattıń 3 — 5 cm joqarısınan jumsaq, taza material aylandırıp qoyıladı;
- 3) jguttı ayaq (qol) átirapında birneshe márte kúsh penen orap, ushları bekkemlenedi;
- 4) jgutqa onıń qoyılǵan kúni, saati jazılǵan yarlık qıstırıp qoyıladı;
- 5) jaraqatlangan adam qoyılǵan jgut penen emlewxaǵa alıp barıladı.

Jgut qoyıw qol hám ayaqlardan qáwipli qan ketiw waqtında qollanıladı. Jgut jaraqattıń joqarısınan, jaraqatqa jaqınraq qoyıladı. Jguttı iyinniń orta úshinshi bólimine qoyıw múmkin emes, sebebi nerv talshıqları qısılıp, qol hám ayaqlar láń bolıwı múmkin.

Jgut yaki hár túrli buramalí material – oramal, remen, lenta, bekkem materialdan islengen (qol astına barı)ın alıp, jaraqatlangán qol yaki ayaqtıń jaraqatlangán jeri joqarısınan oraladı hám bekkem baylap qoyıladı. Payda bolǵan ildirgishke aǵash yaki basqa zat salınıp buraladı. Bunda buraw jaraqattan qan aǵıwı toqtatǵanǵa shekem dawam ettiriledi.

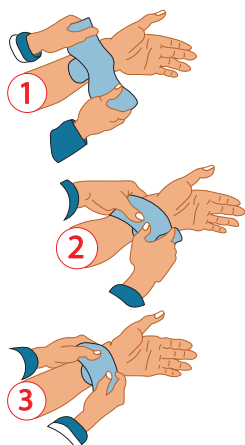

Jaraqatlangán nawqas qandı waqtınshalıq toqtatıw ushın birinshi mdicinalıq járdem kórsetiw usılları

1. Deneniń jaraqatlangán bólimi gewdege salıstırǵanda joqarıraq jaǵdayǵa kóteriledi. Bunı orınlaw oǵada ańsat. Jaraqatlangán qol bastan joqarıraq etip kóterip qoyıladı. Eger ayaq jaraqatlangán bolsa, ol kókirek quwıslıǵınan joqarıraq etip kóterip qoyıladı hám astına qandayda bir zat (odeyal, tósek, kópshik, sumka) dumalaqlap qoyıladı. Bunda nawqas álbette shalqasına jatqarıladı.

2. Jaraqtı basıp turıwshı baylam qoyıladı. Bul qan aǵıwdı toqtatıwdıń, awırıwdı kemeyttiriw hám deneniń jaraqatlangán bólimine tınıshlıq jaratıp beriwdiń ápiwayı hám isenimli usılı esaplanadı.

Venadan qan aǵıwı

Basıp turatugın baylam qoyıladı.

Arteriyadan qan aǵıwı

Arteriyaǵa basıp turıladı.

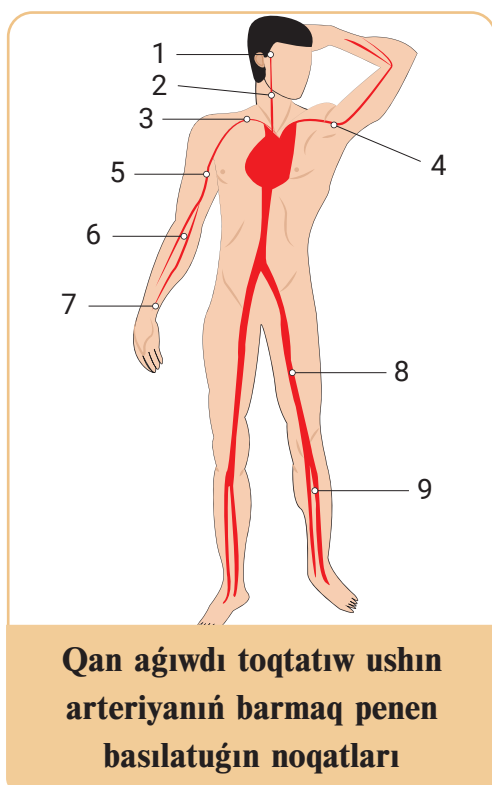
Jgut qoyıladı.

3. Arteriyalar barmaq penen basıp turıladi.

Sheke arteriyası. Bastığı jaraqattan qan ağıp atırğanda sheke arteriyası (1) bas barmaq penen qulaq sıpasınıñ aldı tárepindegi sheke súyegine basıladi.

Ulıwma uyqı arteriyası (2) moyınnıñ aldınğı betinde kegirdektiñ qaptal tárepinen omırtqa bağanası súyeklerine basıladi. Bunda dáslep baylam astınan jaraqatlangan arteriya ústine tıgız etip oralğan bint, salfetka jumsaq paxta qoyıladi.

Palwan súyek astı arteriyası. Iyin buwını, iyinniñ joqarıdağı úshten bir bólimi yamasa qoltıq astı shuqırshasındağı jaraqattan jaraqatlangan palwan súyek astı arteriyası (3) palwan súyek ústindegi shurıqshada 1-qabırğağa basıladi.

Qoltıq astı arteriyası. Iyin bólimi jaraqatlanıp qan ağıp atırğanda, qoltıq astı arteriyası (4) qoltıqastı shuqırılığında iyin súyegine qattı basıladi

Iyin arteriyası. Iyinniñ tómengi úshten biri, shıganaq hám barmaqlar jaraqatlanıp qan ağıp atırğanında iyin arteriyası (5) ishki tárepten iyin súyegine qattı basıladi.

Shıganaq arteriyası (6).

Bilek arteriyası. Alaqan jaraqatlanıp qan ağıp atırğanda, bilek arteriyası bilek (7) súyegine qattı basıladi.

San arteriyası. San bólimi jaraqatlanıp qan ağıp atırğanında, san arteriyası (8) aralıq tárepten orta bólimine qaratıp qattı basıladi.

Dize astı arteriyası. Baltır bólimi hám ayaq tabanı jaraqatlanıp qan ketip atırğanda, dize astı arteriyası (9) dize astı shuqırılığına qattı basıladi.

Taqım arteriyası. Ayaq tabanı jaraqatlanıp qan ağıp atırğanda, taqım arteriyası súyek tárepke qaratıp qattı basıladi.

Barmaq penen basıp turıw qan ketiwdi tezlik penen toqtatıw imkaniyatın beredi. Biraq kúshli adam da 3 – 5 minut ğana basıp tura alıwı múmkin. Solay bolsa da, bul usıl zárúr, sebebi qandı toqtatıwdıñ basqa usılların qollanıw ushın waqıttan utıw imkanın beredi.

4. Buwınlar maksimal tárızde búgıp baylanadi. Qol yamasa ayaq arteriyalarından qan ağıp atırğanında, olardı maksimal dárejede búgiw arqalı qandı toqtatıw múmkin.

Soraw hám tapsırmalar

1. Qan ağıw degen ne?
2. Ishki hám sırtqı qan ketiwdiń qanday belgileri bar?
3. Adamda qan ağıw júz bergende birinshi járdem beriw haqqında aytıp berin.
4. Jguttan paydalanıw tártibin úyreniw.

4-shınıǵıw. Ámeliy. Súyek sınıwı haqqında túsinik hám onıń belgileri. Bas súyegi, iyin, kókirek quwıslıǵı, ayaq hám qol súyekleri sınıǵanda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw usılları

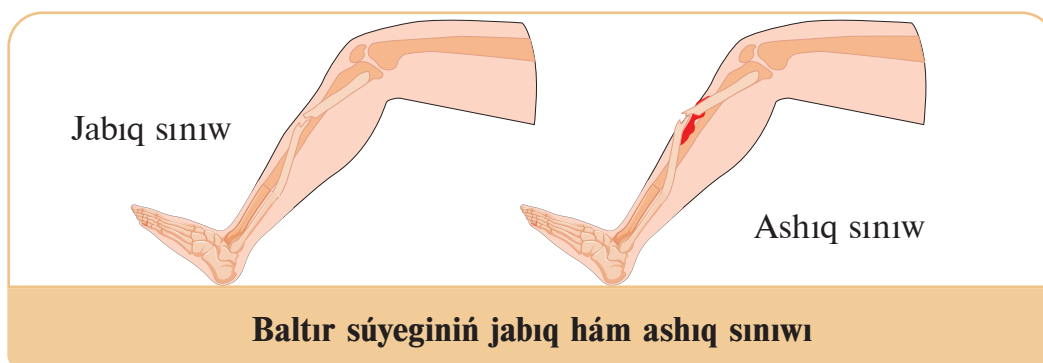
Oqıw jumısı nátiyjeleri:

- Súyek sınıwı haqqında túsinikke iye boladı hám onıń belgilerin biledi.
- Bas súyegi, iyin, kókirek quwıslıǵı, ayaq hám qol súyekleri sınıǵanda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw usılların orınlaydı.

Avariya, ayrıqsha hádiyseler hám tábiyiy apatshılıqlar waqtında adamlar hár túrli jaraqat aladı. Kópshilik jaǵdaylarda bunday jaraqatlar súyek sınıwı kórinisinde bolıp, qan ağıwı hám awırıwdan sandıraqlawı menen birge baqlanadı.

Súyek sınıwı – súyekler pútinliginiń biraz yaki tolıq buzılıwı menen júz bere-tuǵın jaraqatlanıw. Súyek sınıǵanda bárqulla súyekke jaqın turǵan jumsaq kletkalar, sińirler, nerv talshıqları, qan tamırları jaraqatlanadı. Bunday jaǵday bolsa súyek sınıwın awır jaraqatlar qatarına qosadı.

Este saqlañ!

Súyek ashıq sınıǵanda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw:

- 1) qan ketiwi toqtatıladı hám jaraqat átirapına antiseptikalıq dárilik zatlar menen islew beriledi.
- 2) awırıwdı qaldırıwshı dárilik zatlar beriledi;

- 3) immobilizaciya etiledi;
- 4) jaraqatqa sterillengen baylam qoyiladi;
- 5) jaraqatlangan nawqas emlewxanağa alıp bariladi.

Súyek jabıq sınığanda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw:

- 1) awırıwdı qaldırıwshı dárilik zatlar beriledi;
- 2) immobilizaciya etiledi;
- 3) jaraqatlangan nawqas emlewxanağa alıp bariladi.

Súyek sınırıwın belgileri

1. *Awırıw.* Súyek sınığanda awırıw payda boladı hám kóp waqıtqa shekem dawam etedi. Súyek sınığan jer qol menen sıypalap kórilgende, kúshli awırıw payda boladı. Bul bolsa súyek sınırıwın belgisi esaplanadı.

2. *Súyek sınığan jeriniñ deformaciyalanıwı.* Súyektiñ sınığan bólekleri jılısqanda, súyek sınığan jer deformaciyalanadı. Bunıñ zıyanlangan jerin saw jerge salıstırıp anıqlaw múmkin.

3. *Funkciyanıñ buzılıwı.* Bul belgi barlıq sınırıwda baqlanadı. Hâreket etiwge urınganda, sınığan jerde kúshli awırıw payda boladı hám sol bólim hâreketleniw wazıypasın joğaltadı.

4. *Buwınlardıñ qısqarıwı.* Súyek bólekleriniñ jılısıwı buwınlardıñ qısqarıwına alıp keledi. Bul jaraqatlangan buwındı saw buwın menen salıstırıw arqalı anıqlanadı.

5. *Súyeklerdiñ sıqırlawı.* Súyek bólekleri bir-birine salıstırğanda jılısqanda, sıqırlaw júz beredi. Jaraqatlangan adam júrmekshi bolğanda, baylam qoyılıp atırğanda, sıqırlaw payda boladı.

Súyek sınığanda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw jaraqatlanıwdıñ aqıbeti (tezirek pitip ketiwi, súyek bólekleriniñ jılısıp ketiwi, qan ağıwı) qanday bolıwın anıqlap beredi. Ol, sonday-aq, tórt maqsetti názerde tutadı:

- 1) immobilizaciya – sınığan bólimde súyekler jılısıwın aldın alıw (nátıyjede súyek bólekleri qan tamırları, nerv talshıqları hám siñirlerdi jaraqatlamaydı);
- 2) shok (sandıraqlaw)tıñ aldın alıw, kúshli awırıw qaldırıwshı dárilerdi beriwi;
- 3) infekciyanıñ aldın alıw;
- 4) jábirlengen adamdı tez medicinalıq mákemege jetkeriw.

Súyek sınığanda birinshi járdem kórsetiwde eñ zárúri – zıyanlangan buwındı óz waqtında hám durıs immobilizaciya etiw.

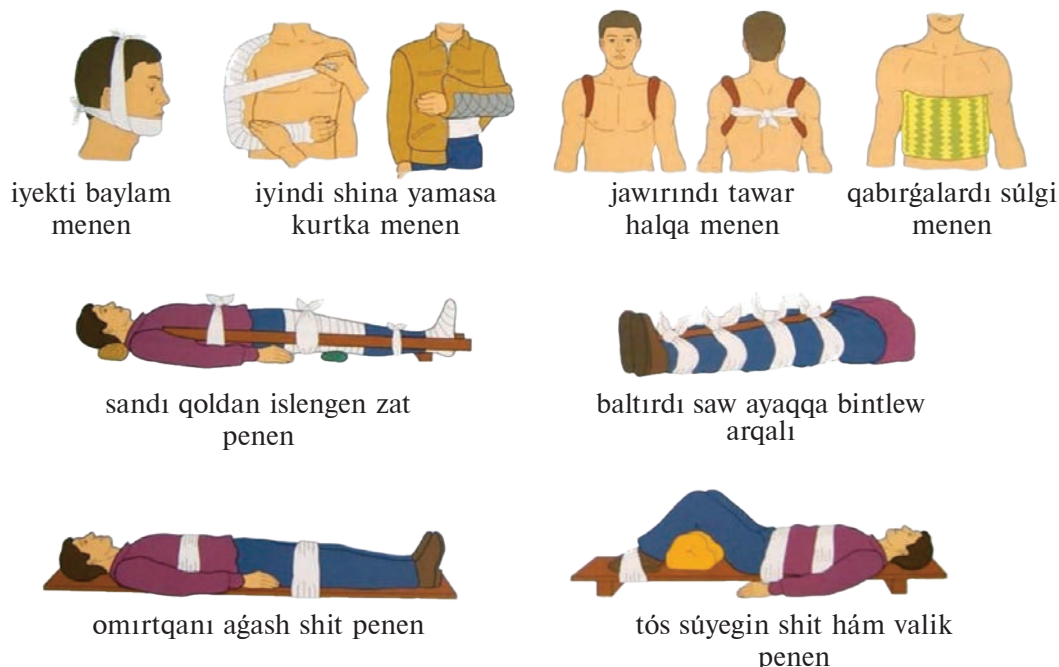
Este saqlań!

Immobilizaciya – jaraqatlangan buwındı háreketsizlendiriw hám onıń tolıq tınıshlıgın támiyinlew.

Immobilizaciyanıń maqseti:

- awırıwdı kemeyttiriw;
- ashıq sınıwda infekciya rawajlanıwınıń aldın alıw;
- jumsaq toqımalarınń jáne de kóbirek zıyanlanıwınıń aldın alıw;
- sıngan súyekler pitip ketiwi ushın qolay sharayat jaratıw.

Immobilizaciya shinalar járdeminde ámelge asırıladı. Shinalar qattı, bekkem hám elastikalıq materiallardan tayarlanadı. Shinanı siyle bint penen baylaw múmkin. Eger zárúr bolsa, oramal, remen, súlgilerden paydalanıwı da múmkin. Múmkınshiligi bolsa, Kramer shinası, Esmarx shinası, Diterixs ağash shinalarınan, zamanagóy plastmassa shinalardan hám jel beriletuğın rezinalı shinalardan paydalanğan maqul. Immobilizaciya túrleri:

Sıngan jerlerdi immobilizaciyalaw

Bilek súyegi sınganda immobilizaciya ushın zâhgi tárizli shina qoyıw. Shina buwınnıń formasına sáykes etip qoyıladı. Paxta tóseliw, bint penen bekkemlenedi. Ol iyinniń úshden birinen baslap barmaq ushlarına deyin sırtqı tárepten qoyıladı. Shina sıpatında fanerlerden de paydalanıw múmkin. Eger bilektiń bir súyegi sınsa, ekinshi

pútini shıganaqqa shekem shina rolin atqaradı. Eger eki súyegi de sınıǵan bolsa, shina iyinniń yarımına jetiwi kerek.

Iyin súyegi sınıǵanda, úlken shat tárizli shinadan paydalanıladı.

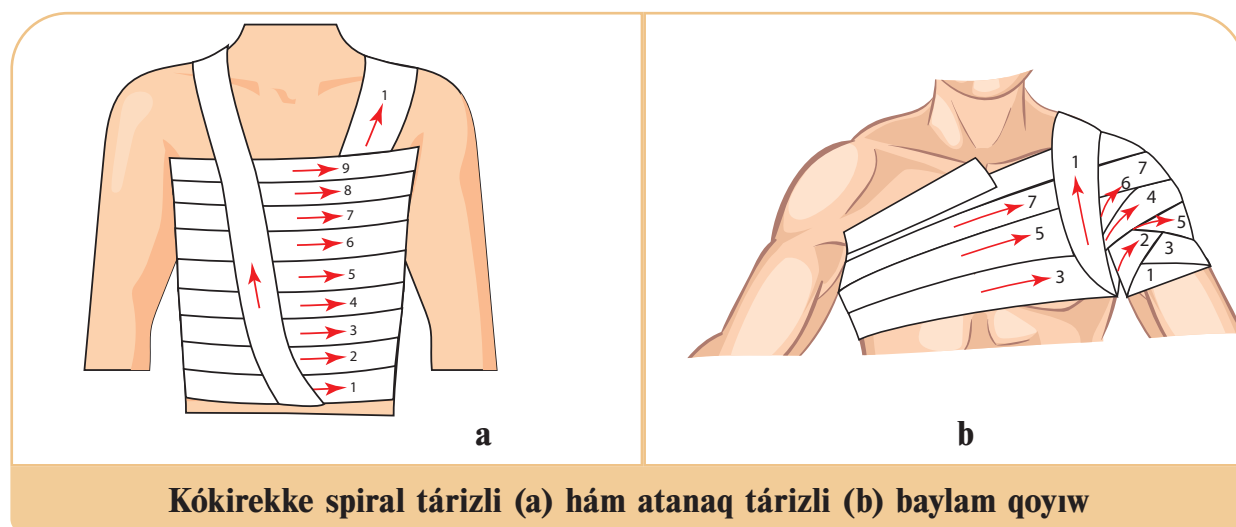
Shina iyin ústinen baslap saw tárep penen jaraqatlangan iyin boylap arqa tárepten, soń búgilgen shıganaq hám bilek boylap barmaqlarǵa ótkeriledi.

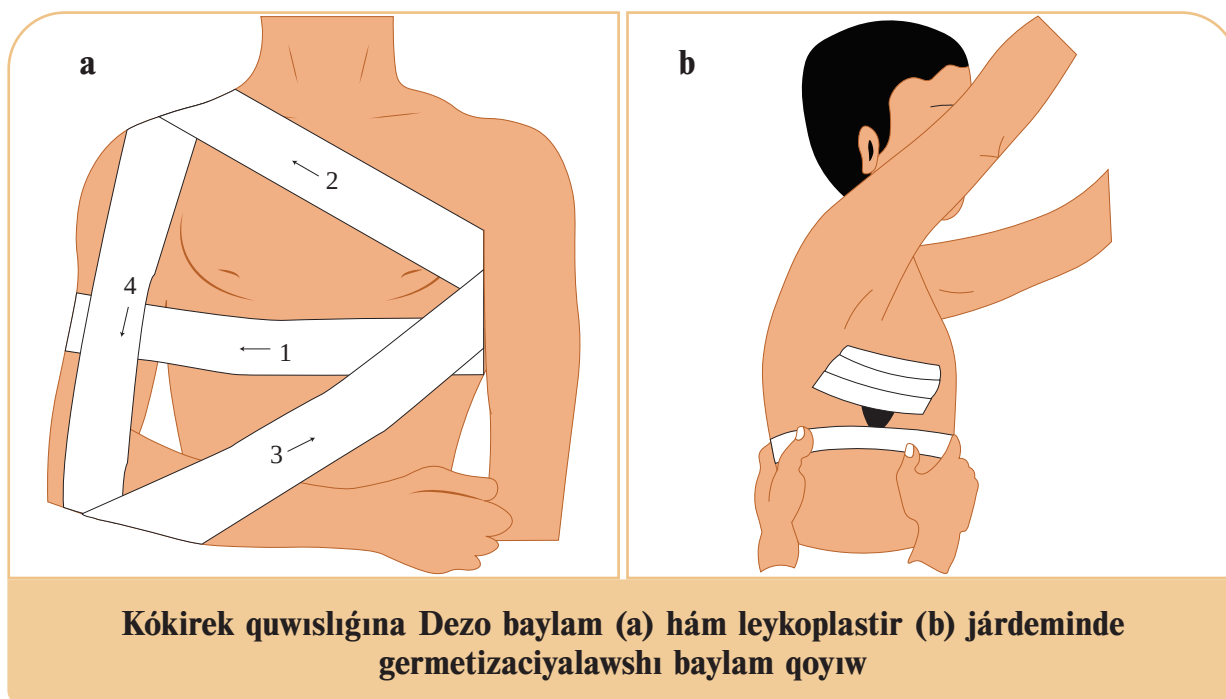
Baltır súyegi sınıǵanda shina sannıń úshden bir bóliminen baslap qoyıladı, ol dize hám tobiqtı háreketsizlendiriwi shárt. Baltırdı immobilizaciya etiw ushın shat tárizli shina arqa tárepten barmaq ushlarına shekem qoyıladı. Bunda shina buwıǵa saykes túrde búgiledi, ayaqtıń taban bólimi baltırǵa perpendikulyar jaǵdayda ushlanadı. Soń qaptal shinalar qoyıladı.

San súyegi sınıǵanda shat tárizli shinalardan paydalanǵan maqul. Bunda olardan zárúr uzınlıqtaǵı birneshe danası tańlap alınadı hám ayaq uzınlıǵına qarap saykeslenedi. Soń kiyim-kenshegi ústinen ayaqqa baylap qoyıladı.

Kókirek quwıslıǵı jaraqatlanıwı kóp ushırasatuǵın hádiyse esaplanadı. Ol transportta avariya júz bergende, biyiklikten jıǵılǵanda, háreketlenip atırǵan predmetler kókirek quwıslıǵı bólimine soqqı tiygende payda boladı. Kókirek quwıslıǵın jaraqatı tesip ótken (jaraqat tiygizgen predmet dene boslıǵına jetip bargan) hám tesip ótpegen (jaraqat tiygizgen predmet dene boslıǵına jetip barmaǵan) bolıwı múmkin. Kókirek quwıslıǵı jaraqatlanıwı kóp qan joǵaltıw, ókpe, júrek hám kókirek quwıslıǵı basqa organlarınıń jaraqatlanıwı menen baqlanadı. Nátiyjede jaraqatlangan adamda pnevmotraks (kókirek quwısında hawanıń jıynalıwı) dep atalǵan jaǵday payda boladı.

Qabırǵa súyegi sınıǵanda jaraqatlangan jerde qattı awırıw payda boladı, súyek sınıqları sıqırlaydı, dem alıw tez-tez hám awırsınıw menen alınadı. Jaraqatlangan adamdı jatqan halattan otırǵan halatqa ótkeriw júdá qıyın boladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Súyek sınıwı belgilerin aytıp berıń.
2. Qol yaki ayaq súyekleri sınǵanda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw haqqında aytıp berıń.
3. Immobilizaciya degen ne?
4. Qol hám ayaq sınıwında immobilizaciya ushın qollanılatuǵın qoldan islengen zatlardı tayarlań.
5. Qol yamasa ayaq sınıwında birinshi medicinalıq járdem kórsetiw tártibin úyreniń.
6. Toparlaw kestesi járdeminde jaraqat (jara) túrlerine qaray birinshi medicinalıq járdem sharaların kóriń.

Jaraqat (jara) túrleri			
Bas jaraqatlanganda	Kókirek hám qarın jaraqatlanganda	Qan aqqanda	Súyek sınǵanda

TÚSINIK HÁM TERMINLER SÓZLIGI

Avtomat – onsha úlken bolmağan awırılıqqa hám joqarı tez atıwǵa iye individual (jeke) avtomatikalıq qural. Avtomat motoatqıshı armiyalarınıń qúdiretli oq atıw quralı esaplanadı. Onıń avtomatikalıq háreketi atıwda payda bolatuǵın porox gazlerinen paydalanıwǵa tiykarlangan. «Avtomat» ataması birinshi márte V.G.Fyodorov tárepinen 1913 – 1916-jılları jaratılǵan mıltıqqa ayılǵan. Bul atamanı N.M. Filatov usınǵan.

Agressiya – bir mámleket tárepinen basqa mámleketke qurallı kúshlerdi qollanıw. Qurallı kúshler qollanıwınıń agressiya dep tán alınıw shárti – qurallı kúshlerdi qollanıw agressiya obyektiniń suvereniteti, aymaqlıq pútinligi yaki siyasiy ġárezsizligine qaratılǵan bolıwı kerek.

BMSH Ustavında tek ġana qurallı kúshlerdi qollanıw emes, al kúsh isletiw menen qorqıtıw qadaǵan etiw principı bar. BMSH Bas Assambleyası 1974-jılı usı qaǵıydanı tastıyıqlaǵan. («Agressiv urıs – xalıqaralıq tınıshlıqqa qarsı jinayat»).

Ataka (fr. *attaque* – hújim) kúshli aldıǵa qaray háreketti dushpannıń janlı kúshi hám texnikasın joq etiw maqsetinde olarǵa qarata oq atıw menen sáykeslestiriw. Ataka hújimniń sheshiwshi waqtı esaplanadı. Ol hár túrli armiyalardıń kelisilgen háreketleri menen ámelge asırıladı hám jaqın aralıqtan oq atıw, qol granataları hám suwıq qurallardı (nayza-pıshaq h.t.b) isletiw menen juwmaqlanadı. Piyadalar, atlılar, tankler, teńiz sawashında torpedolar atakası boladı.

Zamanagóy sawashta ataka tank hám motoatqısh armiyalar tárepinen artilleriya hám aviaciya soqqıları járdeminde alıp barıladı. Atakanı injenerlik, ximiya hám basqa arnawlı armiyalar támiyinlep beredi.

Bakterial recepturalar – quramına kesellik qozǵatıwshı mikroblar, toksinler (záhárler), neytral zatlar kiriwshi zatlar kompleksi. Olar mikroblar hám toksinler saqlanılganda yaki qollanılganda mikroblar jasawshılıǵı yaki toksinlerdiń turaqlılıǵın arttıradı.

Mámleket – anıq aymaqta jámiyetti shólkemlestiriwdiń siyasiy forması. Hákimiyat-tıń suveren shólkemi bolıp, basqarıw hám májbúrlew apparatına iye boladı. Oǵan mámlekettiń barlıq xalqı boysınadı.

Ilimde de, xalıqaralıq aymaqta da «mámleket» túsiniǵiniń birden-bir hám barlıq tárepinen tán alınǵan táriyipi joq.

Usلاغışlı qol pulemyoti – avtomatikaliq oq atar qural. Tirgakdan (ayrıdan, ornatpadan) qundaqtı iyinge tiregen halda atıw ushın arnalğan. Pulemyot esabı (raschyoti) eki adamnan ibarat – tuwrılawshı hám járdemshi.

Ekipaj – 1) kóp mámleketler qurallı kúshlerinde eń tómengi (baslangış) tikkeley tank, BTR, PJM, samolyot hám basqalarğa xızmet kórsetiwshi bólimshe. 2) kemeniń jeke quramı.

Fortifikaciya qurılımları – sawashta qural hám basqa áskeriy texnikanı kózden jasırıw, olardan jáne de ónimlikrek paydalanıw, basqarıw punktlerin jaylastırıw, sonday-aq, xalıq hám de front artındağı obyektlerdi dushpan soqqısına qorgaw ushın qurılatuǵın qurılımlar.

Garnizon – 1) anıq bir aymaq yaki xalıq punktinde waqtınsha yaki turaqlı jaylasqan áskeriy bólimler, áskeriy oqıw orınları hám áskeriy bilim beriw mákemeleri. Garnizonga garnizon baslıǵı, onıń orınbasarları hám basqa lawazımlı shaxslar tayınlanadı, garnizon hám qarawıl xızmetleri shólkemlestiriledi. 2) tayanış punkti (uzaq qorganıwǵa arnalğan qurılma, qala)nı qorgawshı armiya

Áskeriy múlک – mámleket múlkin Qorganıw ministrliǵı qarawındağı bólimi. Áskeriy múlکke barlıq túrdegi qurallar hám áskeriy texnikalar, janarmaylar, azıq-awqat, medicinalıq zatlar jasaw, xızmet fondları kiredi.

Jeńillikler – tek áskeriy xızmetshiler ushın beriletuǵın qosımsha jeńillikler. Jeńilliklerdiń tómendegi kórinisleri bar: 1) maǵlıwmat alıw tarawındağı jeńillikler; 2) jasaw (úy) turaq jayı boyınsha jeńillikler; 3) transporttan paydalanıw boyınsha jeńillikler; 4) miynet hám jámiyetlik qamsızlandırıw boyınsha jeńillikler; 5) salıq hám jıyımlar boyınsha jeńillikler.

Jawıngerlik mashinalar – shınjırlı (dóngelekli) ózi júriwshi mashinalar. Ózine ornatılğan qural-jaraǵı, baylanıs hám razvedka qurallarına iye. Jawıngerlik mashinalar sawashtı alıp barıw, jawıngerlik háreketler hám armiyalar basqarıwshını támiyinlewge arnalğan.

Katapulta – 1) avianoseslerden samolyotlar ushıwın támiyinlep beriwshi úskene. Katapulta járdeminde joldıń qısqa ushastkası (50–90 m) ishinde úlken start tezligine (170–250 km/saat) erisiledi; 2) ushıwshı hám kosmonavtlar tárepinen katapulta etiw shınıǵıw etetuǵın stend; 3) áyyemgi Greciya hám Rimde qollanılğan ılaqtırıwshı jawınger mashina. Onnan XV ásirge shekem paydalanılğan.

Lampaslar – generallar shalbarınıń tigisindegi jiyek (keń sıızıq). Reńi shalbardıń reńinen ajralıp turadı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Toshkent, 2008.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to‘g‘risida”gi qonuni. Toshkent, 2019
3. O‘zbekiston Respublikasining “Mudofaa to‘g‘risida”gi qonuni. Toshkent, 2002.
4. O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirining 2014-yil 20-iyundagi 424-sonli buyrug‘i.
5. Umumiy taktika, 3-qism. Toshkent, 2000.
6. Quruqlikdagi qo‘shinlarning jangovar nizomi, 3-qism. Toshkent.
7. Otish tayyorgarligi. Toshkent, 2000.
8. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining umumharbiy nizomlari. Toshkent, 1996.
9. Umumiy taktika. Toshkent, 2004.
10. Quruqlikdagi qo‘shinlarning jangovar nizomi. Toshkent, 2004.
11. Quruqlikdagi qo‘shinlarda otish qurollaridan, jangovar mashina va tanklardan o‘q otish kursi. Toshkent, 2004.
12. Harbiy atamalarning qisqacha izohli lug‘ati. O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi. Toshkent, 2007.
13. Harbiy atamalarning yangi izohli lug‘ati. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari akademiyasi. Toshkent, 2020.
14. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksi. Toshkent, 2001.
15. Hasanov. F. Turon xalqlari harbiy san’ati. Toshkent, 2009.
16. Dadaboyev. H. Amir Temurning harbiy mahorati. Toshkent, 1996.
17. Gofurov B. B. va boshqalar. Otish tayyorgarligi. Toshkent, 2004.
18. Gofurov. B. B. Yosh askarlar uchun boshlang‘ich umumqo‘shin harbiy tayyorgarligi. Toshkent, 2004.
19. Suyarov Z. X. va boshqalar. Ommaviy qirg‘in qurollari va ulardan himoya qilish. Toshkent, 2005.
20. Nurxo‘jayev A., Hikmatullayev S. Tabiiy ofatlar. Toshkent, 2004.
21. Butayev A. Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik. Andijon, 2008.
22. Butayev A. Harbiy terminlarning qisqacha izohli lug‘ati. Toshkent, 2012.
23. Туйчиев Т. Б. и другие. Защита населения и территорий от чрезвычайных ситуаций. Ташкент, 2003.
24. Наставление по физической подготовке. Ташкент, 1997.

O'quv nashri

CHAQIRUVGA QADAR BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik

(Qoraqalpoq tilida)

Awdarmashi:

Zulfiya Oserbaeva

Redaktor:

Suluxan Atimuratova

Korrektor:

Ayparshin Begdullaeva

Dizayner-xudojnik:

Nafisa Sadikova

Texnik redaktor:

Shoxrux Turaxanov

Operator:

Qobul Raufov

Basiwga _____ ruqsat etildi. Formatı 60x84 1/8. Kegli 12,
Times KRKP garniturası. Ofset baspa usılında basıldı. Shártli
baspa tabağı 000. Esap baspa tabağı 000. Tirajı 0000 dana.
Buyırtpanomeri:

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayn kórsetetuǵın keste

T/n	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı.

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeǵı jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslangan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.